

Управління культури і туризму Запорізької обласної державної адміністрації
Запорізький обласний краєзнавчий музей

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

Випуск 6

Запоріжжя
2006

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д.і.н. Георгій Шаповалов (Запоріжжя)

Редакційна рада

Любов Архіпова (Запоріжжя), д.і.н. Анатолій Бойко (Запоріжжя),
д.і.н. Ірина Ковальова (Дніпропетровськ), Світлана Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. Ігор Лиман (Бердянськ), к.і.н. Світлана Ляшко (Київ), д.ф.н. Борис Михайлов
(Мелітополь), д.і.н. В'ячеслав Мурзін (Запоріжжя) Зоя Попандопуло, Ольга Чайка
(Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради Запорізького обласного краєзнавчого музею
від

05. 09. 2006 р., протокол № 4

М 89

Музейний Вісник № 6. – Запоріжжя, 2006. – 196 с.

Випуск № 6 містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та природознавства південноукраїнського регіону, вводяться в науковий обіг результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців як з музейних закладів області, так і з інших науково-дослідних установ. Тематика публікацій охоплює період від доби бронзи до новітнього часу.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

ББК-79.1
УДК-069

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ БРОНЗИ З ОКОЛИЦЬ С. ФЕДОРІВКА У НАДПОРІЖЖІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ О.В. БОДЯНСЬКОГО)

Про археологічні знахідки з Дніпровського Надпоріжжя відомо ще з XIX ст. Це були окремі речі, що потрапляли до Катеринославського музею імені О.М. Поля. Завдяки старанням академіка Д.І. Яворницького відомості про них не були втрачені. Знахідки не лише зберігались в музеї, а й експонувались та увійшли до трьох випусків каталогу Катеринославського музею, що видавались у 1893, 1905 та 1910 рр. [1, с. 1]. У кінці 90-х рр. XIX ст. відомий вже на той час археолог В.В. Хвойко провів розкопки могильника з трупоспаленням X — XI ст. біля с. Петро-Свистунове поблизу балок Кайстрова та Капустяна [2, с. 101]. Біля с. Волоське К.М. Мельник-Антонович, яка започаткувала дослідження неолітичних селищ та майстерень, вивчала неолітичну стоянку та «поховання скорчених, пофарбованих скелетів». У 1893 р. на VIII Археологічному з'їзді у Вільно вона доповідала про неолітичну майстерню в урочищі Стрільча Скеля [3, с. 7]. У 1904 р. Я.П. Новицький біля колонії Кічкас розкопав скіфський курган, 5 курганів на о. Хортиця, 4 кургани на правому березі Дніпра нижче Гадючого порога. Поблизу с. Михайлівка, що розташоване на берегах р. Вільнянки (суч. Вільнянський район) Д.І. Яворницький досліджував кілька курганів доби енеоліту, бронзи, скіфського часу [4, с. 3 — 4, 15]. Масштабне вивчення старожитностей Надпоріжжя почалося з робіт першої новобудівної Дніпрогесівської експедиції під керівництвом Д.І. Яворницького (1927 — 1932 рр.). Будівництво електростанції передбачало проведення грандіозних земляних робіт та затоплення частини території Надпоріжжя. Співробітникам експедиції бракувало коштів та часу. Треба було в першу чергу дослідити ті об'єкти, яким загрожувало знищення, іншим же приділялось менше уваги. Але, не зважаючи на всі труднощі, робота експедиції дала колосальні результати [5, с. 38 — 46; 6, с. 61; 7, с. 161].

Із закінченням досліджень Дніпрогесівської експедиції зменшилась увага археологів до старожитностей Надпоріжжя, а потім пройшла хвиля репресій та війна. В таких непростих умовах почав свою діяльність молодий запорізький археолог Олександр Всеволодович Бодянський (1916 — 1992). Ще хлопцем він приймав участь у роботі Дніпрогесівської експедиції та був особисто знайомим з Д.І. Яворницьким [8, с. 28 — 29], а потім сам продовжив пошукові роботи. У 1936 р. він знайшов кам'яні заклади біля хутора Орлова, у 1939 р. — кам'яні закладки на лівому березі гирла балки Щербиної біля с. Федорівка, де виявив чашу на чотирьох ніжках з шнуровим орнаментом хрестом [9, с. 160 — 161]. У тому ж 1939 р. досліджував поселення сабатинівського часу та курганный могильник поблизу с. Волоське Дніпропетровської області [10, с. 123]. Біля с. Петро-Свистунове, де півстоліття тому В.В. Хвойко розкопував поховання з трупоспаленням X — XI ст., у 1940 р. О.В. Бодянський проводив розвідки та виявив сліди поселення того ж часу [2, с. 101]. На протязі багатьох років він продовжував дослідження надпорізького регіону, відкривав та рятував як нові археологічні пам'ятки, так й вже відомі. Величезна

заслуга дослідника полягає й в тому, що він по можливості вводив у науковий обіг матеріали своїх досліджень у Надпоріжжі. Цінність цієї інформації особлива, бо частина матеріалів Дніпрогесівської експедиції зникла під час війни, те що залишилось, як відмічають сучасні археологи, має незадовільний стан, а через спорудження греблі певна частина пам'яток знищена.

Про археологічні старожитності з околиць с. Федорівка відомо вже понад сто років. При підготовці до XIII Археологічного з'їзду, що відбувся у Катеринославі (1905 р.), А.А. Скриленко, збираючи матеріали до археологічної карти Катеринославської губернії, з'ясувала, що біля с. Федорівка було знайдене поховання кочовика доби середньовіччя, у Кролівській балці — кам'яне грузило [4, с. 4]. Але найбільші результати були отримані Дніпрогесівською експедицією. Так, у балці Сухенькій у 1929 р. проведені розкопки кургану бронзового віку. На лівому схилі біля устя балки Канцерівки у 1931 р. В.А. Грінченко відкрив поселення епохи бронзи з кам'яними спорудами. У 1930 р. він розкопав курган доби бронзи з курганної групи Червоні могили, а наступного року П.А. Козар дослідив саму Червону могилу. В основі цього кургану був кромлех, складений з гранітних плит, в «центрі — кам'яна гробниця у вигляді кумпола. Біля неї стояв кам'яний ящик. Знайдено поховання, посуд і сліди бронзових речей» [1, с. 29]. У 1930 — 1931 рр. між балками Куценька та Квіт'яна (неподалік від хутора Божкова) В.А. Грінченко, О.К. Тахтай, Ф.М. Кіранов проводили вивчення великого поселення доби пізньої бронзи з кам'яними спорудами [11, с. 17; 12, с. 21 — 22]. У центрі самого села В.А. Грінченко зібрав черняхівську кераміку. Тоді були проведені й розкопки у напрямку до балки Щербині та виявлено 10 поховань цього ж часу. У 1929 — 1931 рр. біля устя балки Канцерівки знайдені та досліджені поселення та керамічна майстерня аланських гончарів. Пізніше, у 1968 — 1970 рр. розкопки продовжила А.Т. Сміленко [11, сс. 15, 19, 39, 40].

Під час окупації (1941 — 1943 рр.) О.В. Бодянський не припиняв пошукові роботи у Дніпровському Надпоріжжі, знаходив нові пам'ятки, оглядав уже відомі. Але відомостей про цей етап життя дослідника небагато й вони суперечливі [8, с. 29].

Найбільш плідно працював О.В. Бодянський у повоєнні роки, коли спав рівень води, через зруйнування греблі відступаючими радянськими військами (1941 р.), а потім гітлерівцями (1943 р.), та в 1950 — 80-ті рр., після будівництва Каховського водосховища. Руйнації берегової лінії призвели до масового знищення пам'яток археології. Не минуло це й Надпоріжжя. Ще у 1941 р. в урочищі Круглик біля с. Федорівка на мису глибокої балки було розмито кілька поховань у кам'яних ящиках та закладах з могильника білозерської культури. У 1946 та 1949 рр. О.В. Бодянський тут провів розкопки [13, с. 181]. І надалі дослідник оглядав ті ділянки, що руйнувалися Дніпровими водами. У 1951 р. на мису між балками Квіт'яна та Куценька О.В. Бодянський дослідив дві кам'яні закладки [14, с. 46 — 48], які з часом стали основою для виділення квіт'янської культури [15, с. 170]. У 1953 р. між балками Квіт'яна та Канцерівка (біля Червоної могили) ним розкопані залишки ґрунтового енеолітичного могильника [15, с. 73]. На ділянці між цими ж балками було знайдено ранньоскіфське поселення та могильник III ст. до н.е., а на р. Квіт'иній зібрані залізні та бронзові вістря стріл скіфського часу [16, с. 87 — 88; 17, с. 69]. Обстеження інших балок навколо Федорівки — Канцерівка (лівий і правий мис), Щербина (правий мис), Круглик (лівий та правий мис), Петерса (правий мис), Крилівська (лівий і правий мис) також виявились результативними. Тут були відкриті поховання та сліди поселень часів пізнього бронзового віку [18, с. 27 — 29].

Дана робота присвячена введенню у науковий обіг колекції кераміки доби бронзи, що була зібрана О.В. Бодянським на околицях с. Федорівка на протязі 1940 — 80-х рр. Всі зібрані уламки кераміки дослідник шифрував. На даний момент колекція зберігається в фондах Запорізького обласного краєзнавчого музею. Автор висловлює щирю подяку

завідуючий відділом давньої історії Запорізького краю З.Х. Попандопуло та всім співробітникам музею за можливість опрацювати матеріали колекції.

Балка Щербина, лівий мис.

Кераміка з цієї ділянки відноситься в основному до часу пізньої бронзи, а саме сабати́нівської культури. Це фрагменти банковидних посудин з опуклим тулубом, круглим відігнутим назовні вінцем, банки з низькою шийкою та округлим тулубом (рис. 1, 1 – 8) та банки з прямими стінками (рис. 1, 9). Кераміка виготовлена з глини, що має домішки піску, шамоту, органічних речовин. Випал виробів нерівномірний, через що поверхня має плямистий колір — від чорного до світло-коричневого. Орнаментація посудин виконана у вигляді прокреслених ліній, що утворюють ромби та трикутники, а також пружків (гладкі та з заглибинами).

Серед інших уламків є фрагмент круглобокої чаші катакомбної культури з плоским вінцем трохи загнутим всередину, діаметром 13 см. Посудина орнаментована врізаними лініями, що утворюють перевернуті заштриховані трикутники. Вся поверхня чаші вкрита глибокими розчосами (рис. 1, 10).

Балка Круглик, лівий мис. Балка, гирло якої розташоване в центрі с. Федорівка, має довжину 1,5 км [19, с. 201].

Згідно шифрам на кераміці, на шпилі цієї балки Бодянським було знайдене розмите поховання катакомбного часу з уламком типової чаші, яка прикрашена шнуровим орнаментом (рис. 2, 4). До цієї ж доби відноситься й фрагмент горщика, орнаментованого відбитками зубчастого штапу, які утворюють вертикальні рядки (рис. 2, 1). Обидві посудини мають чорну заглажену поверхню. У глині відмічені домішки піску, шамоту, органічних речовин.

До періоду пізньої бронзи відносяться уламки банковидного горщика, що були знайдені у зруйнованому похованні (рис. 2, 2). Ця посудина прикрашена пружком з заглибинами у вигляді кутів, має круглий відігнутий вінець (діаметром 14 см), прямі стінки, що плавно переходять у плоске дно з закраїнами (діаметром 10 см). Цим же часом датується й фрагмент посудини з круглим вінцем діаметром 12,5 см, прямими стінками, що переходять у плоске дно (діаметр 8 см) з закраїнами (рис. 2, 3).

Балка Петерса (або Сухенька). Має довжину 4 км, пониззя затоплене на протязі 2 км водами Дніпровського водосховища. Розташована на 0,5 км нижче від б. Крилівської [19, с. 220].

У результаті огляду лівого мису цієї балки О.В. Бодянським були знайдені фрагменти кераміки раннього бронзового віку. Серед них виразним є уламок вінця (діаметром 21 см), поверхня якого суцільно вкрита орнаментом, що виконаний відбитками зубчастого штапу, які утворюють перехресні лінії, нижче, біля основи горловини, нанесений рядок пальцево-нігтьових, а потім зубчастих відбитків (рис. 2, 6). З правого мису зазначеної балки походить фрагмент кубку білозерської культури (рис. 2, 5), що має високу шийку, трохи відігнутий вінець, опуклий тулуб. Поверхня коричневого кольору з плямами, ретельно заглажена, місцями лощена. У глині відмічені домішки піску, кварциту, вапняку та шамоту.

Балка Квіт'яна. Має довжину 1,5 км, нижні 0,5 км балки затоплені Дніпровським водосховищем [19, с. 205].

Обстеження берегів балки, проведені О.В. Бодянським, призвели до виявлення на лівому березі залишків споруди доби пізньої бронзи з уламками кераміки (рис. 3, 11). Серед окремо зібраних уламків слід назвати фрагменти посудин доби середньої бронзи (рис. 3, 1 – 4). Найбільшу кількість складає кераміка пізньої бронзи: горшкоподібні та банковидні орнаментовані пружком посудини (рис. 3, 6 – 7), миски (рис. 3, 9), кубки (рис. 3, 5, 8, 10).

Балка Канцерівка, правий мис. Гирло балки знаходиться за 1 км на північ від с. Федорівка, має довжину 7 км, на сьогоднішній час 0,5 км старого гирла затоплено Дніпровським водосховищем [19, с. 204].

Огляди цієї балки дозволили О.В. Бодянському знайти два розмиті поховання катакомбної культурно-історичної спільності з уламками посудин. В першому випадку це горщик з плоским вінцем (діаметр 13 см), короткою шийкою та високими плечима та стінками, що плавно переходять у дно. На внутрішній та зовнішній поверхні наявні чіткі сліди загладжування (рис. 5, 6). З другого поховання уламок належить горщику з округлим відігнутим назовні вінцем, високою шийкою, що переходить у трохи загострений тулуб. Поверхня суцільно вкрита орнаментом у вигляді горизонтальних відбитків шнура (рис. 5, 7). На внутрішній стороні відмічені чіткі розчоси.

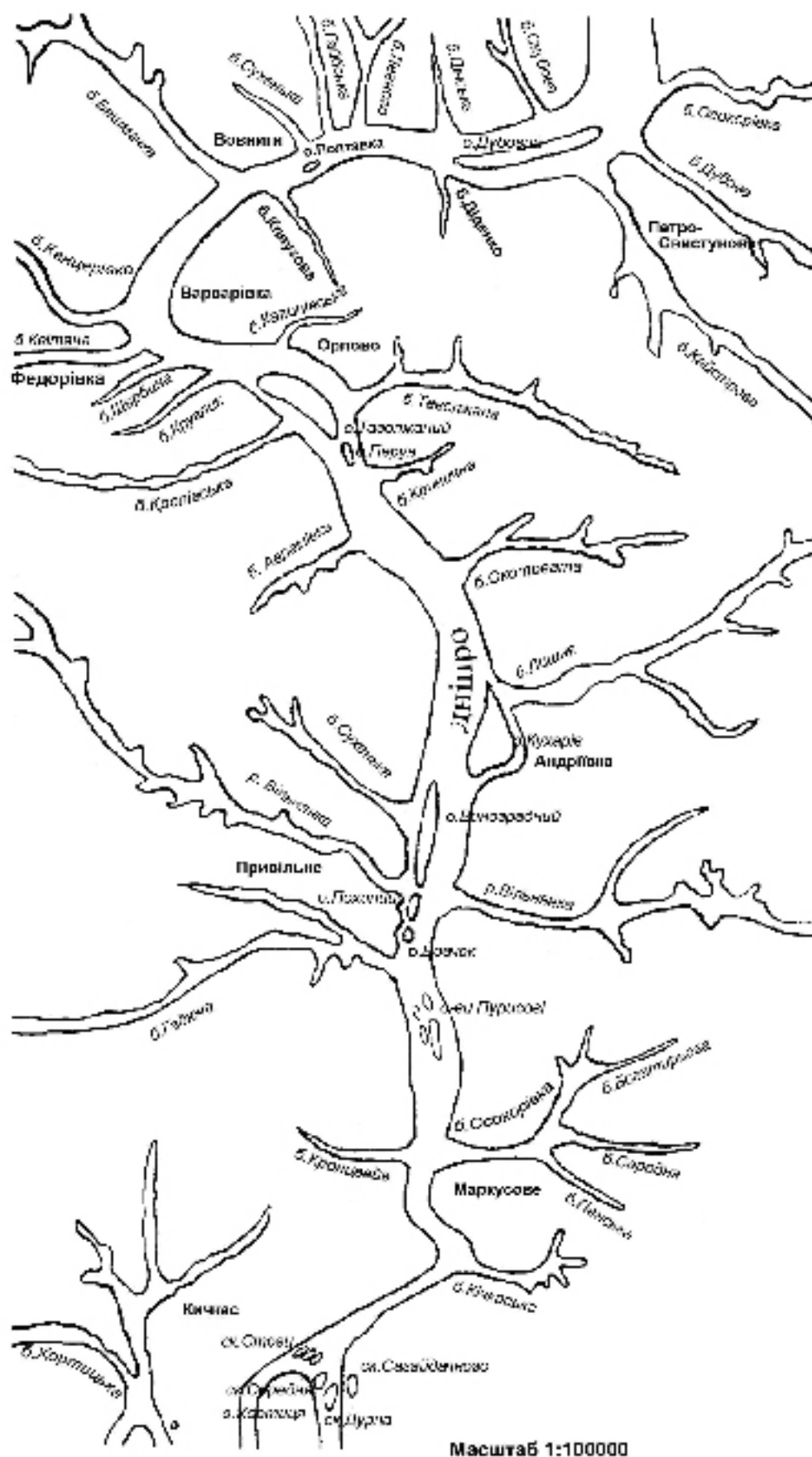
Балка Крилова (або Крилівська, або Таволжанка). Довжина 8 км, старе гирло затоплене Дніпровським водосховищем на протязі 2 км. Назва Таволжанка походить від Таволжанської забори та острова [19, с. 207].

Під час обстеження О.В. Бодянський виявив кілька розмитих поховань, як він зазначав, за лівим мисом балки. Одне з них (поховання 3) за уламками кераміки відносилось до сабатинівського часу (рис. 5, 4). Фрагмент посудини з іншого поховання може бути віднесений до доби середньої бронзи (?) (рис. 5, 1). З лівого мису балки також походять і окремі уламки кераміки раннього періоду епохи бронзи (рис. 5, 2), та сабатинівської культури (рис. 5, 3). Найбільшу кількість складають фрагменти, зібрані на правому мису, і відносяться до культури багатопружкової кераміки та сабатинівського часу. Треба зауважити, що майже всі ці уламки було зібрано на протязі одного року. Фрагменти посудин КБК виготовлені досить ретельно, мають коричневу поверхню з темними плямами, у глині домішки піску, кварциту, шамоту, органічних речовин. Поверхня посудин прикрашена наліпними пружками, що, ймовірно, вкривали всю площину виробів. Пружки в більшості випадків гладкі круглої чи трикутної форми у розрізі, іноді прикрашені пальцево-нігтьовими відбитками (рис. 4, 1 – 5; 5, 5).

Інша група кераміки з правого берега балки датується сабатинівським часом й представлена фрагментами вінців, стінок посудин, що мають добре заглажену поверхню коричневого кольору з плямами, та домішки у глині — кварцит, шамот, пісок, органічні речовини. Прикрашені горщики наліпними пружками з пальцево-нігтьовими відбитками. Пружок розташовувався горизонтально на горловині, тулубі, на деяких екземплярах сходяв униз (рис. 4, 6 – 11).

Таким чином, розглядаючи колекцію з околиць с. Федорівка необхідно сказати, що ці матеріали мають аналогії серед знахідок як могильників, так і поселень. Це стосується кераміки ямної та катакомбної культури, подібної до матеріалів з розкопок на о. Хортиця [20, с. 90 – 101], курганных поховань Надпоріжжя [21]. Матеріали пізнього бронзового віку, що представлені в більшій кількості, аналогічні кераміці з поселень узбережжя Каховського водосховища (Каховка, Михайлівка, Капулівка, Василівка, Благовіщенка, Вище-Тарасівка), а також Криму, Північно-Західного Причорномор'я [22, с. 12 – 25; 23, с. 64 – 79; 24, с. 41 – 49; 25, с. 54 – 68].

Отже, проведений аналіз та географічна локалізація знахідок кераміки бронзового віку, що збиралась О.В. Бодянським на протязі кількох десятиліть в околицях с. Федорівка, дозволяє припускати розміщення тут як мінімум п'яти поселень, що, ймовірно, могли бути багат шаровими. Виявленні зруйновані поховання (в балках Круглик, Крилова) з керамікою, схожою з іншими знахідками, свідчать про розташування тут ґрунтових могильників, що належали до певних поселень. Переважаючи кількість уламків, які відносяться до часів пізньої бронзи, можна використовувати для доведення думки про густе заселення регіону у цю добу, що дослідники поясню-

Карта Дніпровського Надпоріжжя (Запорізька область)
За А.В. Добровольським, 1946 р.

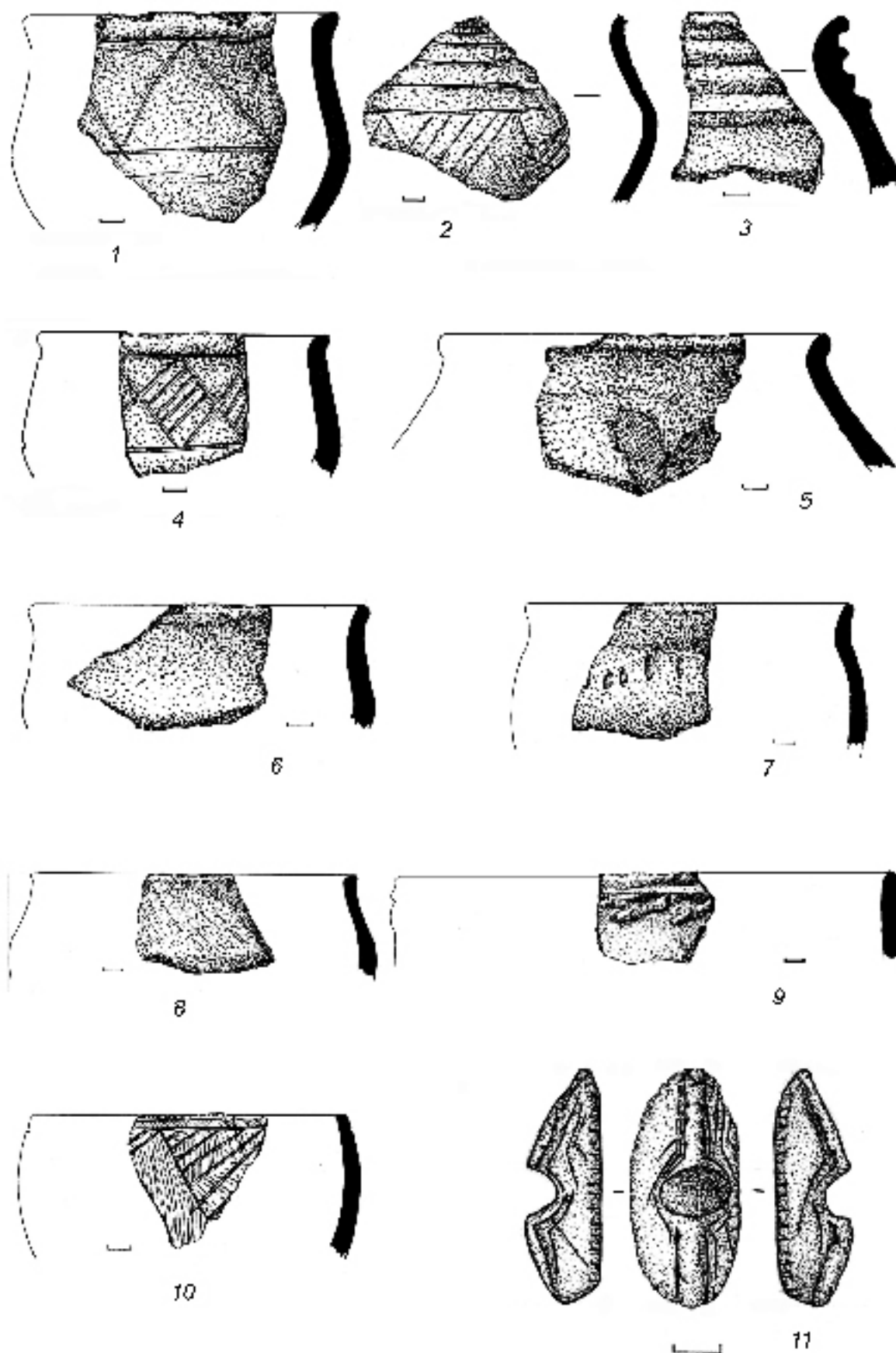

Рис. 1. Балка Щербина, лівий мис (1 – 10). Балка вільнянка (11)

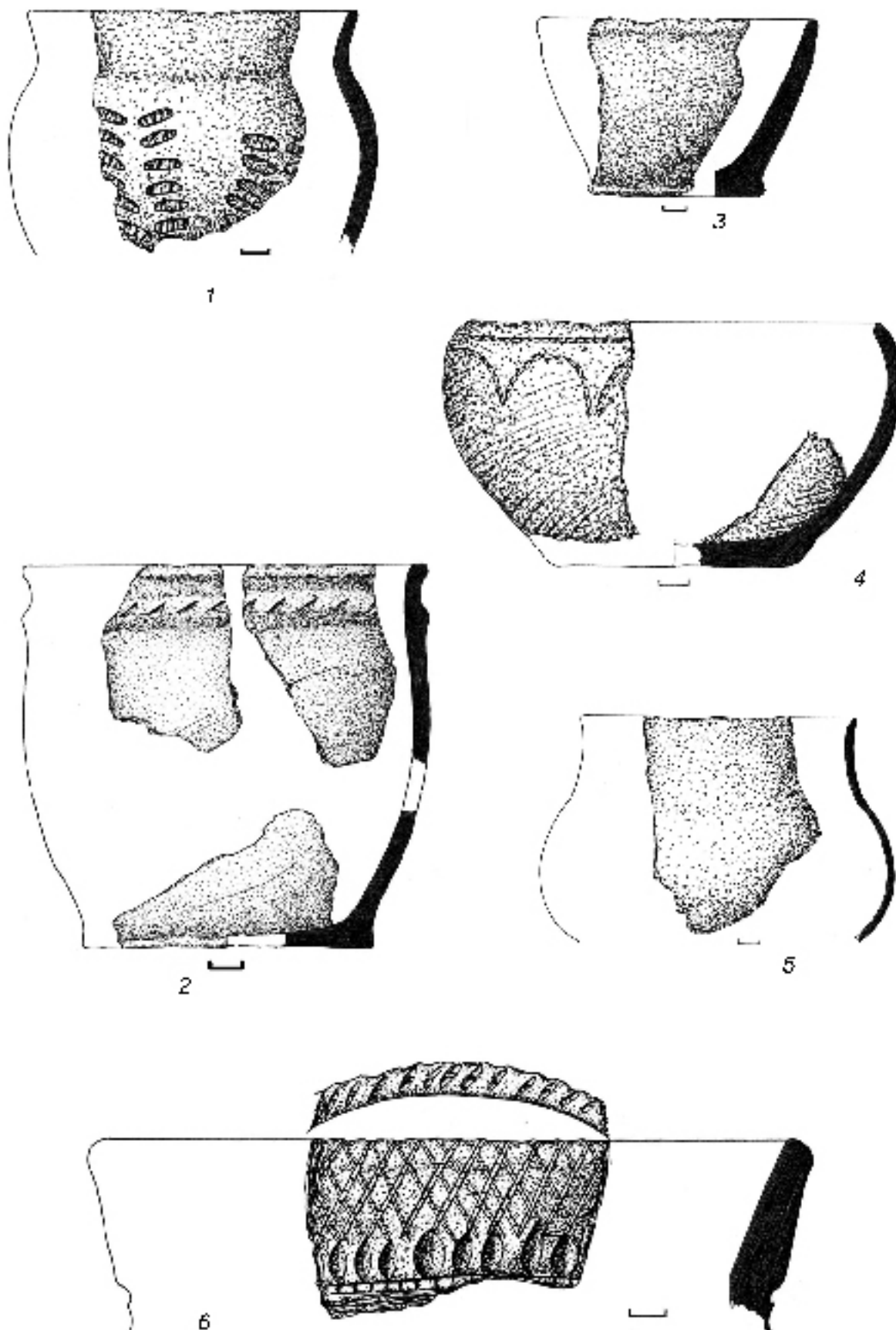

Рис. 2. Балка Круглик, лівий мис (1 – 3), шпиль (4).
Балка Сухенька, правий мис (5), лівий мис (6)

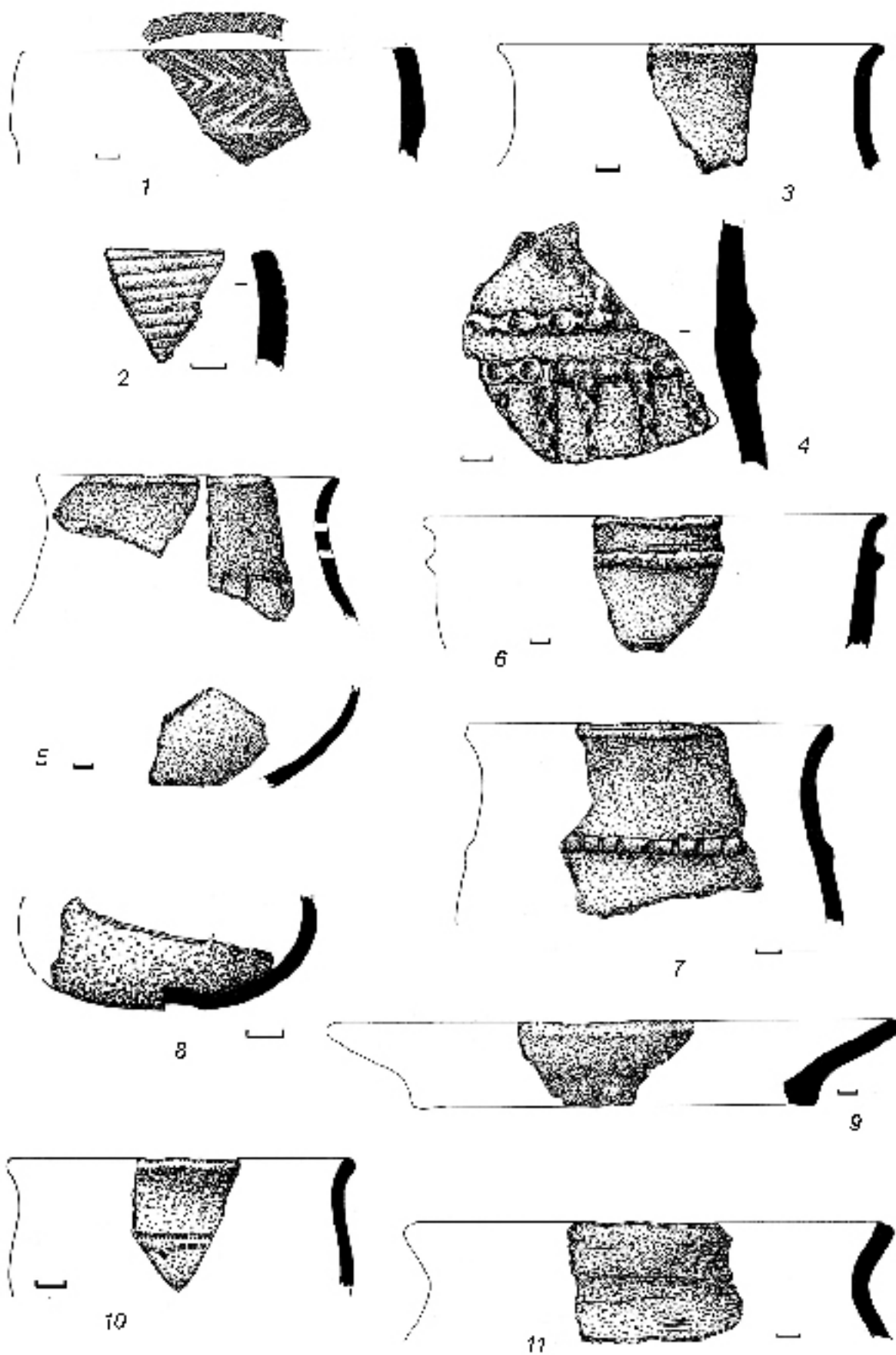

Рис. 3. Балка Квітяна, лівий мис (1, 2, 4 – 11), правий мис (3)

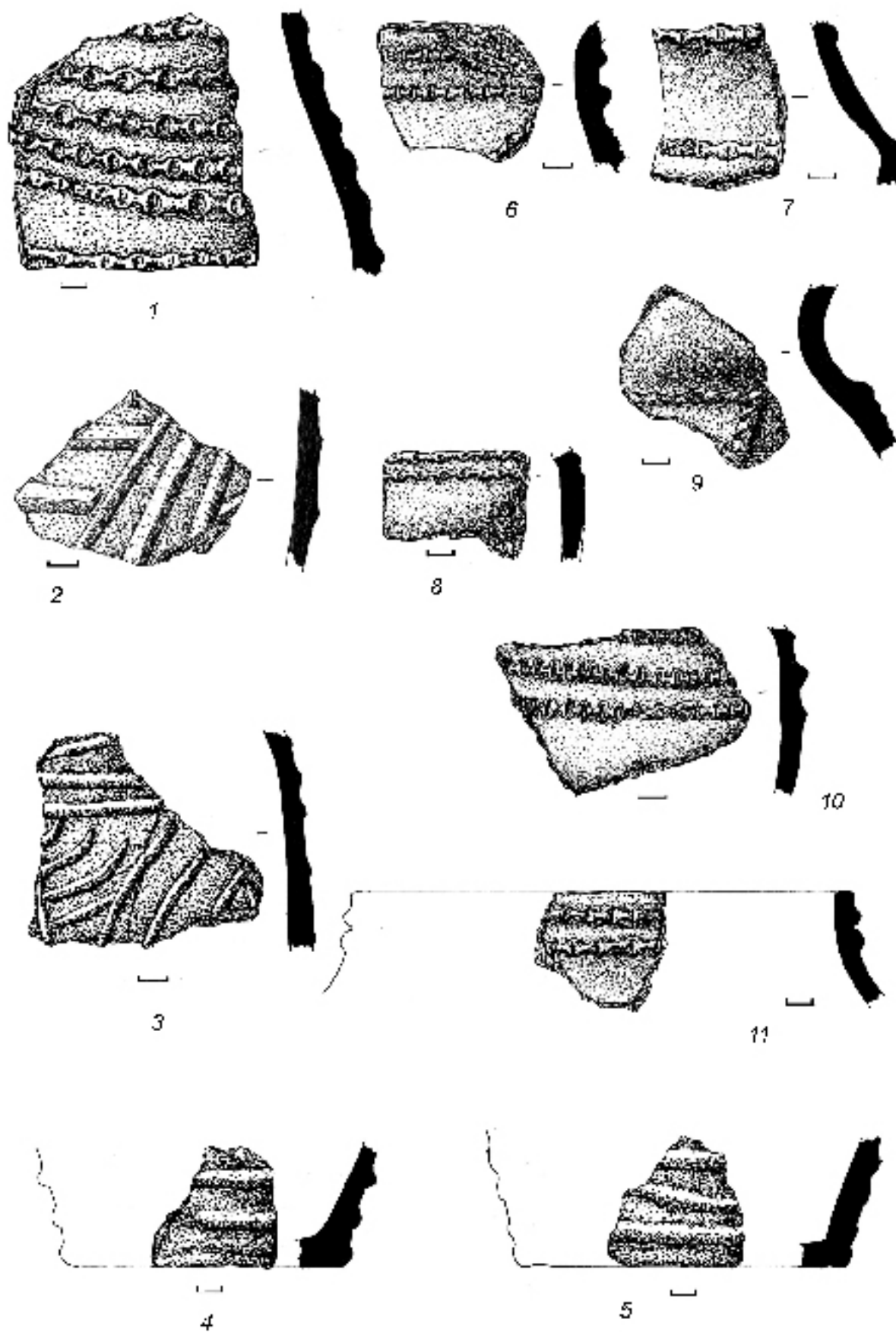

Рис. 4. Балка Таволжанка, правий мис (1 – 11)

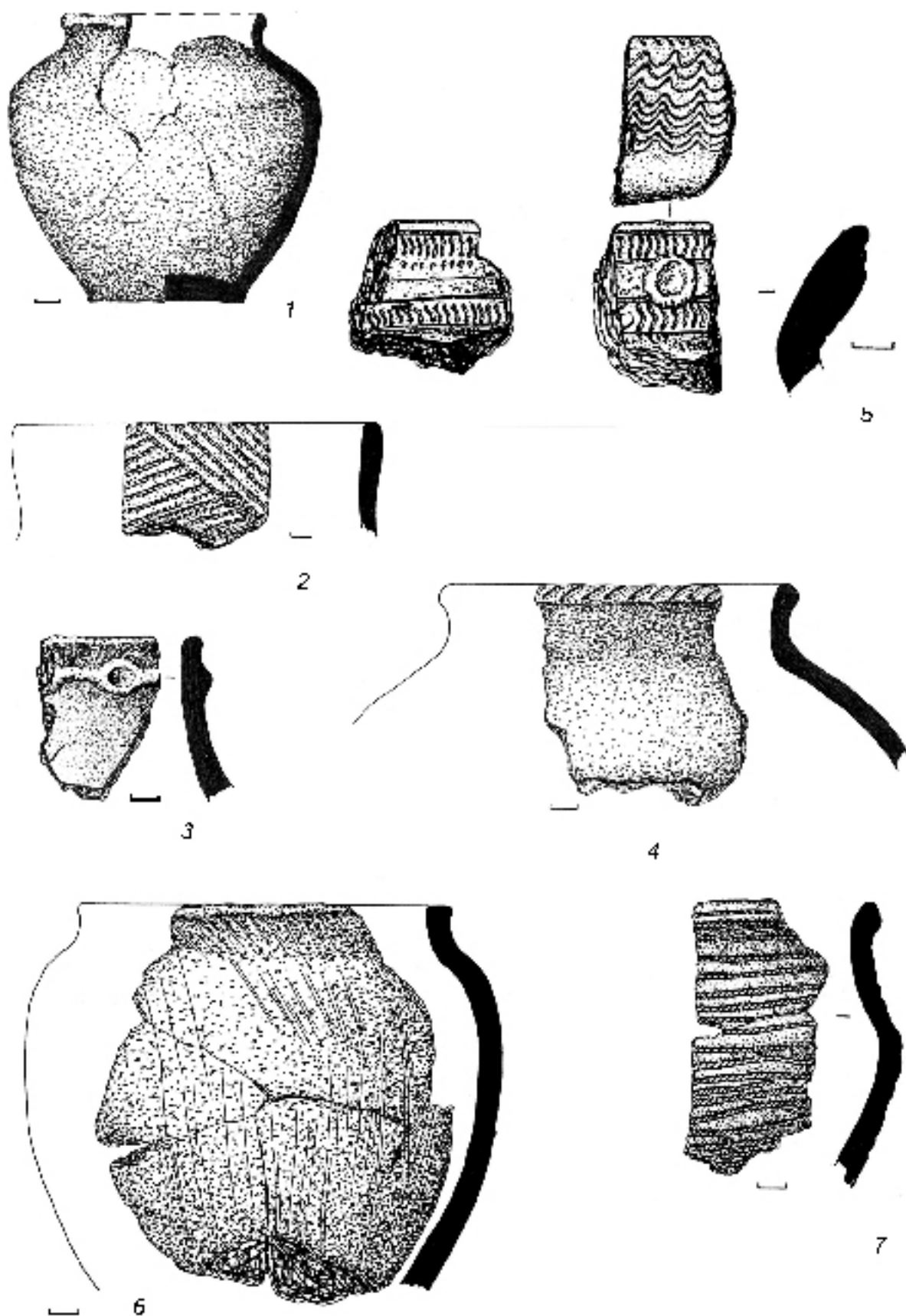

Рис. 5. Балка Крилова, лівий мис (1 – 4). Балка Таволжанка, правий мис (5).
Балка Канцирка, правий мис (6 – 7)

ють впливом найсприятливіших природно-кліматичних умов Подніпров'я, а саме Надпоріжжя.

Серед інших випадкових знахідок цікавим є так званий «човник» доби неоліту, знайдений О.В. Бодянським у 1964 р. на лівому гирлі балки Вільнянки. Виходячи з того, що у Надпоріжжі є дві балки з назвою Вільнянка (лівобережна і правобережна) і розташовані навпроти одна до одної, вони встановити звідкіля саме ця річ, не вдалося. Але це не впливає на інформативність знахідки.

«Човник» має видовжено-овальну форму розміром 5 x 2,2 см, нижня сторона рівна, верхня — опукла. Поперечний жолобок розташований посередині, розмірами 1,9 x 1 см та глибиною 0,5 x 0,6 см. Краї оздоблені невеликими вертикальними пропилами. Вся поверхня вкрита геометричним візерунком, лінії якого вздовж «човника» утворюють своєрідний «пружок» з косими насічками (рис. 1, 11). Як зазначають дослідники, «човники» достатньо поширена група виробів, що виготовлялись з талькового сланцю, іноді з дрібнозернистого пісковика, та побутували від мезоліту до енеоліту включно, але найбільша кількість походить з неолітичних пам'яток. Територією розповсюдження цих виробів виступає південь України, Нижнє Подоння і Приманиччя, Середнє Поволжя, Прикам'я, Прикаспій, Південний Урал та Зауралля, Середня Азія, Казахстан, тобто майже весь сучасний євразійський Степ, частково захоплюючи суміжні ділянки лісостепу та зони напівпустель [27]. Однак, найбільша кількість їх походить з поселень Дніпровського Надпоріжжя (більше 30 екземплярів): Вовниги, о. Собачки, о. Вовчок, о. Ігрен ь 8, о. Кізлевий 5, о. Сурський, Чаплі, о. Полтавка, б. Клагуза (Клауса), с. Петро-Свистунове та інші [26, с. 146 — 147; 28, сс. 23, 52, 53, 55; 8, с. 46].

Практичне призначення «човників» і досі залишається не визначеним. Існують різні точки зору — від утилітарної до ритуальної функції. Останнім часом з'являються спроби представити їх як деталі списометалок та окремі екземпляри як пристосування для виготовлення мотузок [27; 29, с. 38].

Література

1. Добровольський А.В. Археологічна карта Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області // Архів ЗОКМ. — Д. 110. — 37 с.
2. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). — К.: Наукова думка, 1984. — 196 с.
3. Шовкопляс Г.М. Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1850 — 1942) // Музейні читання. Матеріали наукової конференції. — К., 2000. — С. 6 — 12.
4. Скриленко А. Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии. — Екатеринослав, 1905. — 25 с.
5. Ковалева И.Ф. Памятники каменного века — эпохи палеометалла в материалах Днепровской археологической экспедиции НКПроса УРСР 1927 — 1932 гг. // Некоторые вопросы всеобщей истории и методики ее преподавания. — Днепропетровск, 1972. — С. 37 — 47.
6. Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 61 — 160.
7. Смолічев П. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні — жовтні р. 1927 // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 161 — 174.
8. Тубольцев О.В. Неопубликованные материалы по раннему неолиту Надпорожья // ССПК. — Запоріжжя, 2005. — Т. XII. — С. 28 — 49.

9. Лагодовська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945 – 1946 рр.) // АП – 1949. – Т. II. – С. 159 – 179.
10. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. – 1955. – № 46. – 166 с.
11. Методические указания по изучению курса исторического краеведения (памятники археологии) / Составитель к.и.н., доц. И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – 52 с.
12. Граб В.І., Супруненко О.Б. Археолог Олександр Тахтай. – Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 1991. – 78 с.
13. Бодянский О.В. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі // АП – 1956. – Т. VI. – С. 176 – 182.
14. Бодянский А.В. Древнейшее ямное погребение в Южном Поднепровье // Археологічна спадщина О.В. Бодянского. – Запоріжжя, 2006. – С. 46 – 48.
15. Рассмакин Ю.Я. Азово-Понтийские степи в эпоху меди. Погребальные памятники середины V – конца IV тыс. до н.э. Часть II // Archäologie in Eurasien. – Mainz, 2004. – Band 17 – 550 с.
16. Бодянский А.В. Находка раннескифских вещей в Днепровском Надпорожье // Археологічна спадщина О.В. Бодянского. – Запоріжжя, 2006. – С. 87 – 88.
17. Бодянский А.В. Скифское погребение с латенским мечом в Среднем Поднепровье // Археологічна спадщина О.В. Бодянского. – Запоріжжя, 2006. – С. 66 – 69.
18. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області) / Упор. Д.Я. Телегін, О.В. Бодянский – К., 1990. – 46 с.
19. Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони). – Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – Вип. 1. – 320 с.
20. Тубольцев О.В. Предварительные итоги раскопок экспедиции «Новая археологическая школа» памятника Генералка 2 // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 1. – С. 90 – 101.
21. Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Дровосекова О.В. Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка). – Запорожье: Дикое Поле, 2004. – 178 с.
22. Шарафутдінова І.М. Нові пам'ятки епохи пізньої бронзи в Нижньому Подніпров'ї // АП – 1961. – Т. X. – С. 12 – 25.
23. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1990. – 164 с.
24. Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. – К.: Стилос, 2003. – 137 с.
25. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.
26. Телегін Д.Я. Дніпро–донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.
27. Гавриленко І.М. «Човники» доби мезоліту – енеоліту та проблема їхнього призначення // Сайт Восточноевропейский археологический журнал. – 5 (12) сентябрь-октябрь 2001 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/>
28. Телегін Д.Я. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи (монографія) // ССПК. – Запоріжжя, 2000. – Т. VIII. – С. 3 – 88.
29. Гавриленко І.М. До питання про призначення кам'яних човників // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1994. – Ч. 2. – С. 37 – 44.

КУРГАНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ У БЕЛОЗЁРСКОГО ЛИМАНА

Среди курганов, исследованных экспедицией Запорожского краеведческого музея в 1987 г. в Каменско-Днепровском районе большая часть датируется скифским временем [1, с. 53 — 72; 2, с. 24 — 40]. Три раскопанных кургана возводились в эпоху бронзы (рис. 1). Им посвящена данная работа. В публикации сохраняется сквозная нумерация полевой документации [3]. Глубины и расстояния даются от центрального репера (Р); в отдельных, особо оговоренных случаях, дополнительно указаны глубины от древнего горизонта (ДГ), от уровня впуска или от поверхности насыпи.

Остеологический анализ проведён сотрудником Одесского археологического музея Е.П. Секерской.

Курган № 1 (рис. 2, 1)

Самый высокий в группе, круглый в плане высотой до 2,5 м, диаметром 46 м. Вершина кургана задернована. На поверхности обнаружено несколько известняковых камней средних размеров (0,46 х 0,4 х 0,23 м).

Стратиграфия кургана.

Стратиграфическими наблюдениями в сооружении кургана выделены 4 строительных этапа. Первоначальная насыпь возведена над основным ямным п. 13. Её параметры устанавливаются по профилям центральной, I западной и I восточной бровок. Высота — 1,2 м — фиксируется желтоглинистым укрепляющим слоем, который прослеживается по всей поверхности первой насыпи, сформированной из плотного однородного коричневатого грунта. Диаметр кургана — 14 — 15 м определяется линиями погребённой почвы на профилях бровок. Могильная яма п. 13 располагалась по центру кургана. Её окружала ритуальная площадка (3,5 х 2,7 м), устланная толстым слоем камыша. Выкид из ямы двумя линзами лежал на уровне ДГ (2,2 м) за пределами площадки с южной и северной сторон. У подножия насыпи с юго-западной стороны обнаружены кости животных (тризна № 1; 2,2 м).

Незначительное изменение насыпи (2 этап) в виде локальной досыпки на северо-восточном склоне связано с ямными пп. 17 и 23. Грунт и обмазка аналогичны первоначальной насыпи. В эту незначительно изменённую насыпь были впущены ямные пп. 10, 16, 21, 25, 32 и катакомбное п. 20. Уровень впуска — первоначальная насыпь — четко фиксировался на профилях бровок: п. 21 на западной стороне I восточной бровки; п. 32 на западной стороне I западной бровки, п. 20 с выкидом вокруг входной ямы — на западном профиле центральной бровки.

Дальнейшее развитие насыпи кургана (3 этап), связанное с п. 20, изменило его конфигурацию: она приобрела овальную форму, вытянутую с З на В. Диаметр кургана увеличился на 20 — 25 м. Грунт сероглинистый, комковатый, со следами карбонизации, местами отмечен пестроцветом и глинистыми пятнами. На юго-западном склоне обнаружены следы тризны (№ 2) в виде костей животных (1,7 м).

Четвёртый завершающий этап строительства кургана связан с катакомбными пп. 28, 29, 30, 31, совершенными на восточном склоне второй насыпи, что наглядно иллюстрируют профили второй восточной бровки. На западной стороне фиксируются

Рис. 1. План расположения курганного могильника

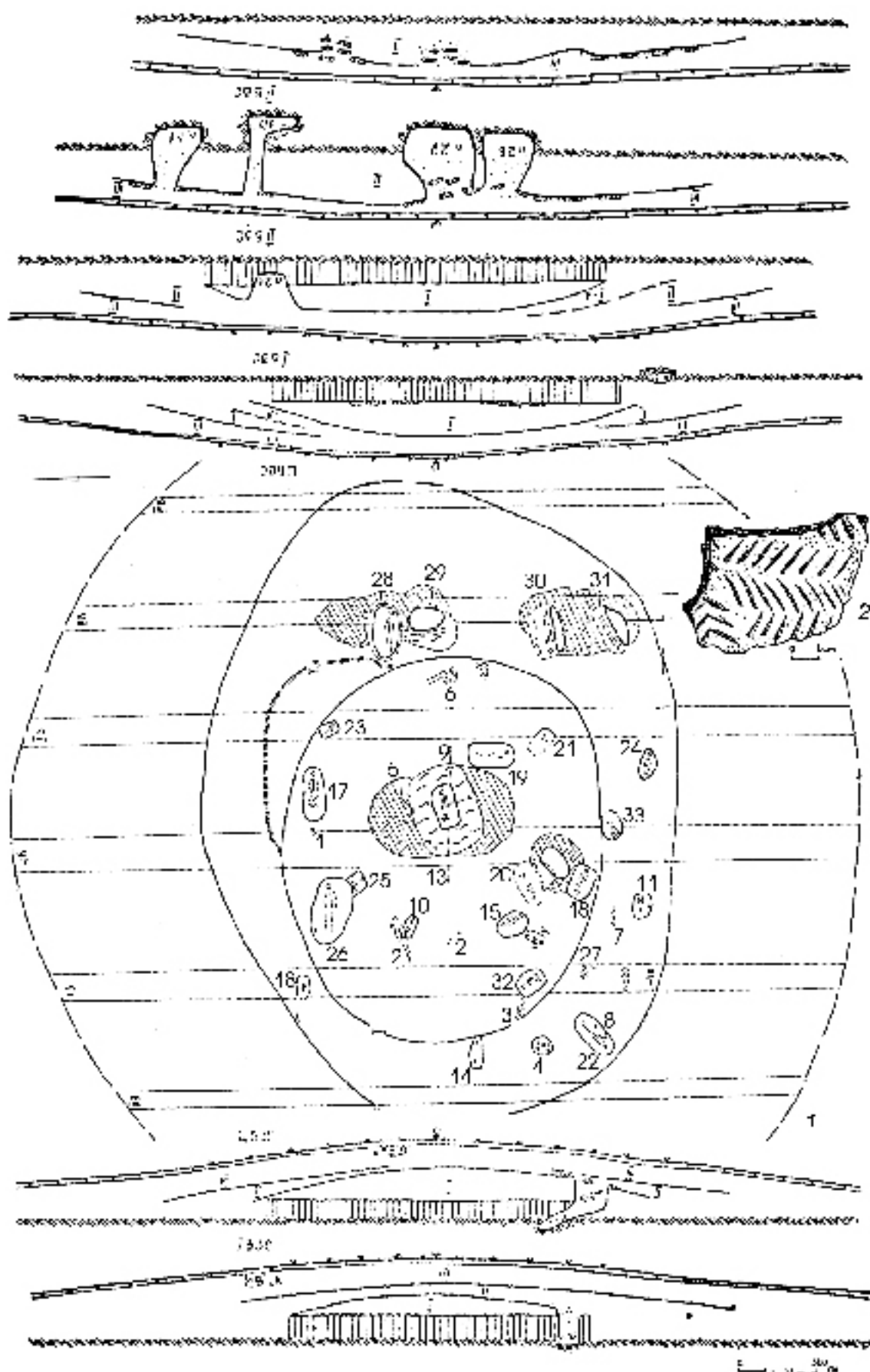

Рис. 2. План и профили кургана 1

уровень впуска, меридиональные разрезы погребений и выкиды из ям. Восточный профиль бровки дополняет картину расположения выкида. Возможно, этим погребениям близко по времени п. 26 и связанная с ним погребальная тризна (№ 3), следы которой (кости животных и три фрагмента керамики) обнаружены у подножия второй насыпи (1,58 м).

Последняя насыпь возводилась из темно-серого комковатого гумусированного грунта. Она перекрыла весь курган, придав ему размеры близкие к зафиксированным перед началом исследования. В слое третьей насыпи на глубине 0,5 — 0,8 м встречались небольшие (0,2 x 0,1 x 0,1 м) известняковые камни. Скопление таких камней на площади 1,3 x 1 м выявлено в 3 — 4 м к ЮЗ от центра кургана. В готовый курган впущены катакомбные пп. 4, 6, 14, 15, 19, 22, 24, 33; КМК — п. 11; поздней бронзы — пп. 1, 5, 9; сарматское — п. 2, средневековые — пп. 3, 7. Плохая сохранность четырёх погребений (№№ 8, 12, 18, 27) не позволила установить их культурную принадлежность.

В кургане исследовано 33 погребения: 8 — ямной культуры, 14 — катакомбной культуры, 1 — КМК, 3 — эпохи поздней бронзы, 1 — сарматское, 2 — кочевнических, 4 — неопределённых. В насыпи обнаружены 3 места проведения тризны.

Описание находок из тризны № 3

1. Фрагменты лепного сероглиняного горшка — 3 стенки орнаментированы косыми насечками, расположенными «ёлочкой». Поверхность светло-серая. В тесте примеси дресвы, ракушечника. Размеры 7 x 3,5 см, 5 x 3 см, 3,5 x 2,5 см (рис. 2, 2).

Погребение № 1 (эпохи поздней бронзы) обнаружено в 5,2 м к С и 0,6 м к В от Р на глубине 0,66 м. Контуры ямы не фиксировались. Скелет ребёнка лежал в скорченном положении на правом боку головой на З. Положение рук не восстанавливалось. (рис. 3, 1).

Погребение № 4 (катакомбное) (рис. 3, 2) расположено в 7,8 м к З и 4 м к Ю от Р на глубине 2,8 м. Яма овальная в плане размером 1,3 x 0,7 м, ориентирована с Ю на С. Стенки ямы ко дну расширялись и плавно переходили в дно, понижающееся к центру. Скелет ребёнка лежал в вытянутом положении на спине, головой на С. Руки слегка согнуты в локтях, кисти на тазе, на костях следы малиновой охры, на дне под скелетом мел. Справа в изголовье и ногах стояли орнаментированные горшки.

Описание находок

1. Горшок лепной сероглиняный с шаровидным туловом и плоским дном. Венчик вертикальный невысокий, уплощённый по краю. На плечах орнамент «ёлочка», выполненный ногтевыми вдавлениями. Обжиг неравномерный, поверхность жёлто-бурая, закопченная. Тесто рыхлое с примесями дресвы. Диаметр венчика — 8,8 см, тулова — 11,3 см, дна — 6,5 см, высота — 8,3 см (рис. 3, 4).

2. Горшок лепной сероглиняный с округлым туловом, вертикальным венчиком, плавно переходящим в покатые плечики. Дно плоское на поддоне. Край венчика с внутренней и внешней стороны украшают косые насечки; шейка орнаментирована четырьмя спаренными линиями, нанесёнными оттисками шнура; на плечах, верхней части тулова и поддона короткие насечки «ёлочкой». Обжиг неравномерный. Поверхность серая закопченная. Глина плотная с вкраплениями известняка. Диаметр венчика — 11 см, тулова — 14 см, дна — 7 см, высота — 10,3 см (рис. 3, 3).

Погребение № 5 (срубное) (рис. 3, 5) открыто в 1,5 м к В и 0,9 м к С от Р на глубине 1 м. Контуры ямы не прослеживались. Погребённый был уложен на правом боку в сильно скорченном положении, головой на ЮВ. Положение рук не прослеживалось. Ноги согнуты под острым углом в коленях и тазобедренных суставах. На дне под скелетом сохранились следы камышовой подстилки, угольки. Погребение перекрывали деревянные планки, положенные поперёк ямы.

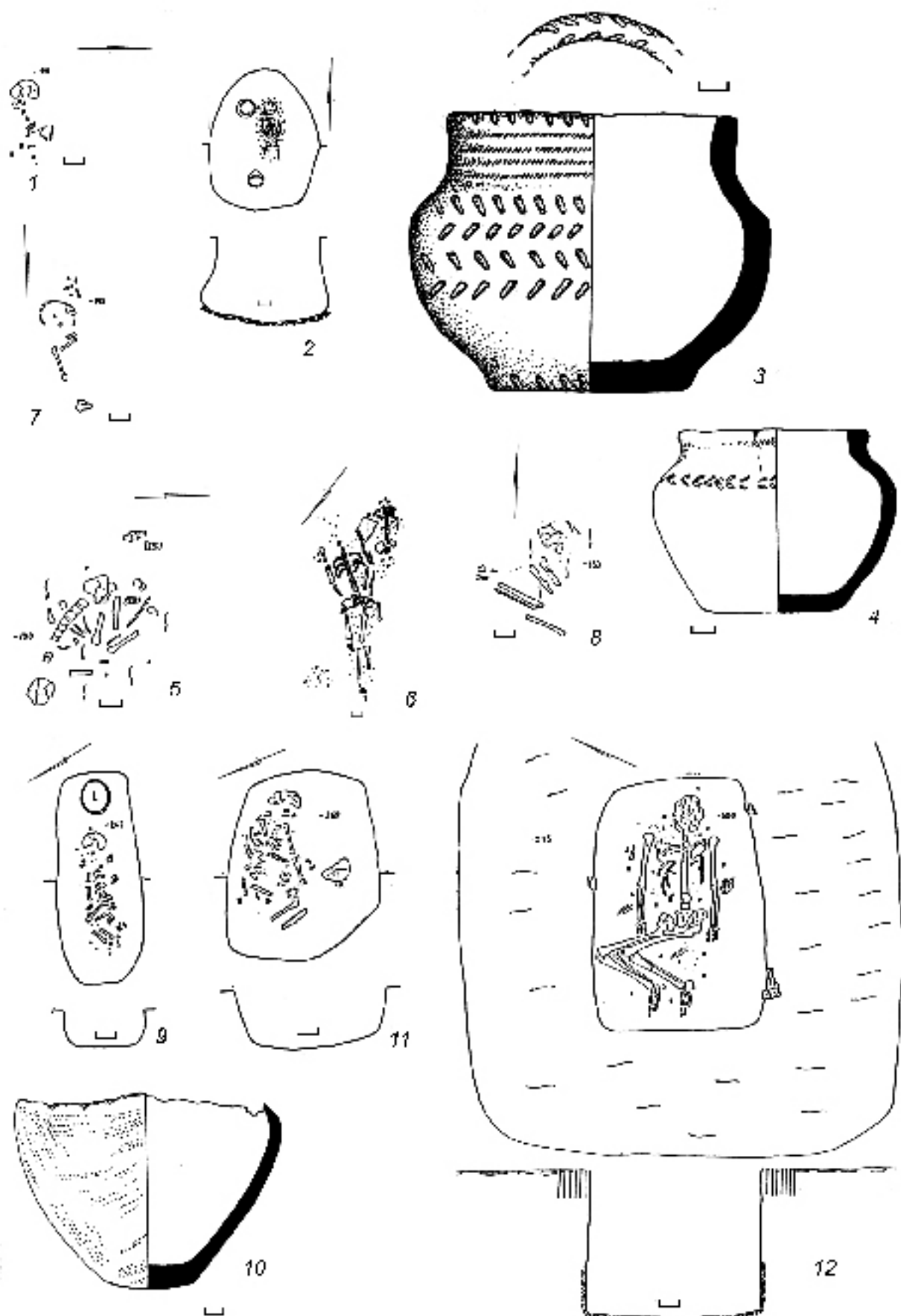

Рис. 3. Курган 1. 1 – п. 1, 2 – 4 – п. 4, 5 – п. 5, 6 – п. 6, 7 – п. 8, 8 – п. 9,
9, 10 – п. 10, 11 – п. 11, 12 – п. 13

Погребение № 6 (катакомбное) (рис. 3, 6) расположено в 6,6 м к В от Р на глубине 2,54 м. Контуры ямы не фиксировались. Погребение парное. Скелет взрослого человека лежал на спине в вытянутом положении головой на ЮВ. Руки вытянуты, кисти на тазовых костях. Детский скелет располагался слева от взрослого в аналогичной позе. Черепа отсутствовали. На костях следы охры. Под скелетами на дне ямы следы меловой посыпки; под детским — алая охра. Пятна алой охры отмечены справа от костей голени, плеча и на месте черепа взрослого. Между умершими стоял тальковый серый сосуд. В 1 м к ЮВ от скелетов на этой же глубине выявлены кости коровы.

Описание находки

1. Сосуд тальковый серого цвета. Форма и размеры не восстанавливались.

Погребение № 8 (неопределённое) (рис. 3, 7) обнаружено в 7,7 м к ЮЗ от Р на глубине 1,95 м (0,65 м от поверхности). Контуры ямы не прослеживались. Скелет ребёнка плохой сохранности лежал головой на Ю. Из-за отсутствия многих костей положение не восстанавливалось.

Погребение № 9 (поздняя бронза) (рис. 3, 8) находилось в 1,8 м к В и 0,65 м к Ю от Р на глубине 1,8 м. Контуры ямы не прослеживались. Сохранность скелета очень плохая, положение скорченное головой на СВ. Под скелетом отмечены следы камышовой подстилки и мел.

Погребение № 10 (ямное) (рис. 3, 9) открыто в 2,7 м к З и 1 м к С от Р. Впущено с уровня первой насыпи на глубину 1,5 м (2,47 м от Р). Яма прямоугольной формы с закругленными углами размером 1 x 0,45 м ориентирована с ЮВ на СЗ. Стенки вертикальные, дно ровное. Погребённый ребёнок был положен на правом боку в скорченном положении головой на ЮВ. Ноги в тазу согнуты под прямым углом, в коленях под острым. Руки вытянуты, кисти у колен. На дне под скелетом остатки древесной подстилки со следами охры, под подстилкой мел. Между тазом и пяточными костями зольное пятно (8 см). За черепом стоял лепной горшок.

Описание находки

1. Горшок лепной сероглиняный яйцевидной формы с вертикальным венчиком. Поверхность желто-серая, местами закопченная, со следами заглаживания на внешней и внутренней стороне. Глина плотная с примесями дресвы. Край венчика отсутствовал. Диаметр тулова — 15 см, сохранившаяся высота — 12,5 см, диаметр дна — 3,5 см (рис. 3, 10).

Погребение № 11 (КМК) (рис. 3, 11) выявлено в 8,7 м к Ю и 2 м к З от Р на глубине 2,67 м. Яма подпрямоугольной формы с закруглёнными углами размером 0,9 x 0,87 м ориентирована по линии ЮВ — СЗ. Стенки вертикальные плавно переходят в ровное дно. Умерший подросток лежал на левом боку в скорченном положении головой на ВЮВ. Ноги согнуты в тазу под прямым углом, в коленях под острым. Левая рука вытянута, правая согнута в локте под тупым углом, кисти у колен. На дне под скелетом мел и зола. В южной части ямы на уровне локтевых костей положена жертвенная пища — кости быка.

Погребение № 12 (неопределённое). В 1 м к Ю. и 3,4 м к З от Р на глубине 1,55 м обнаружен череп. Других костей не было. Контуры ямы не прослеживались.

Погребение № 13 (основное, ямное) (рис. 3, 12) расположено в центре кургана (3,2 м). Опущено с уровня ДГ на глубину 1 м. Выкид из погребения образовывал линзы с южной и северной сторон могильной ямы: пятна материковой глины перемешаны с чернозёмным грунтом. Перекрытие ямы состояло из толстого слоя камыша, уложенного на площади 3,5 x 2,7 м и обгоревших деревянных досок, положенных поперёк поверх камыша. Ширина плашек от 6 до 10 см. Яма прямоугольной формы размером 1,85 x 1,13 м, ориентирована длинной осью по линии ВСВ — ЗЮЗ, стенки вертикальные, дно

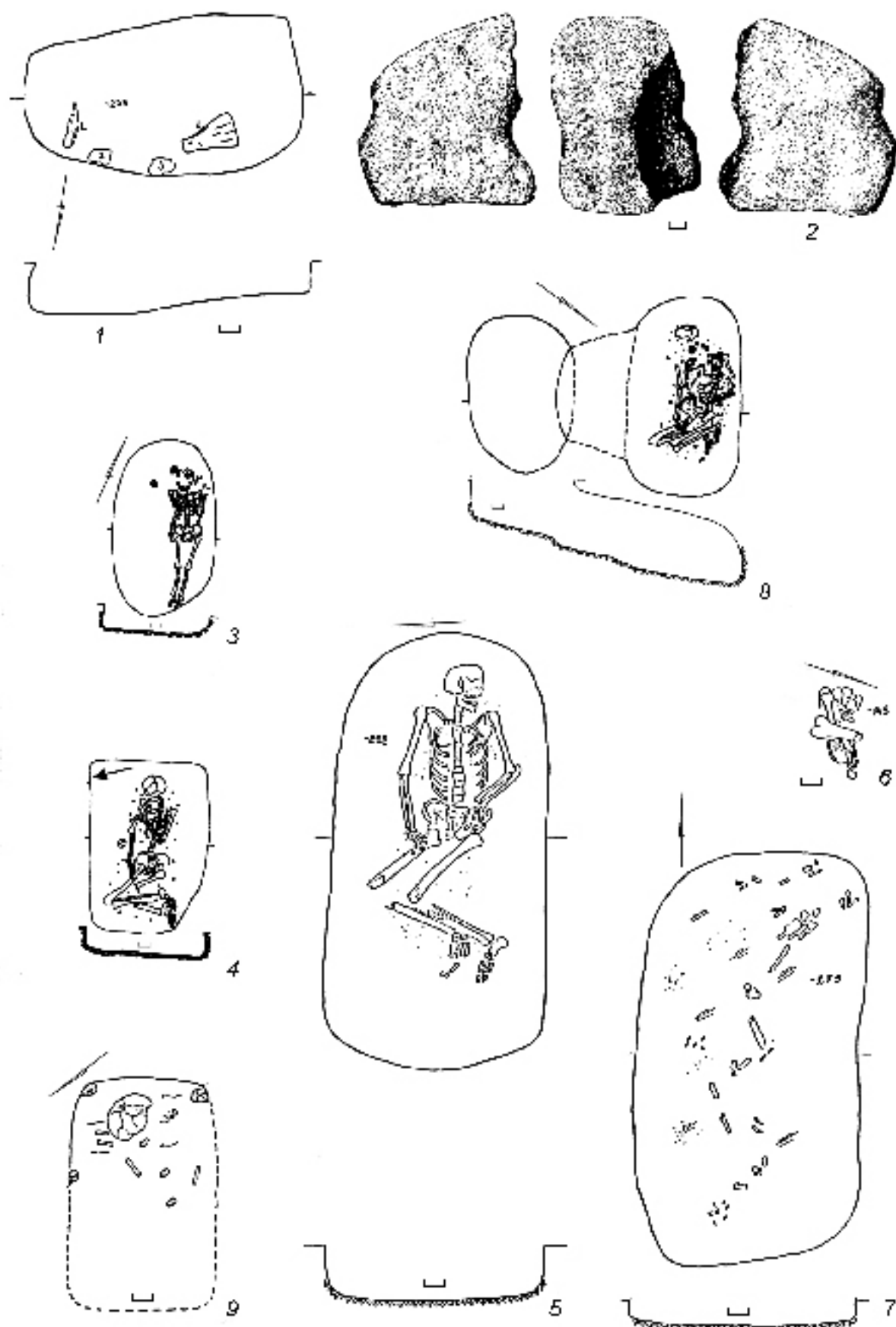

Рис. 4. Курган 1. 1, 2 – п. 14, 3 – п. 15, 4 – п. 16, 5 – п. 17, 6 – п. 18,
7 – п. 19, 8 – п. 20, 9 – п. 21

слегка понижается к центру. По всему дну прослеживался коричневый тлен древесной подстилки со следами горения, отдельными угольками и охристой посыпкой по центру ямы (под скелетом). Под подстилкой мел. Скелет взрослого человека лежал головой на ВСВ на спине с поджатыми ногами, упавшими вправо. Стопы на подошве. Руки вытянуты вдоль скелета. На костях следы красной охры, череп раскрашен малиновой охрой. Справа от черепа кусок алой охры (6 см). Скопление красной охры отмечено у левого локтя. Рядом с правым плечом деревянный предмет.

Описание находки

1. Деревянный предмет вытянутой треугольной формы длиной 10 см, шириной 1,5 см.

Погребение № 14 (катакомбное, кенотаф) (рис. 4, 1) выявлено на расстоянии 7,45 м к З и 1,7 м к Ю от Р на глубине 2,59 м (от поверхности кургана 1,47 м).

Яма подовальной формы размером 1,38 x 0,73 м ориентирована в широтном направлении с небольшим отклонением. Западная стенка вертикальная, остальные в нижней части закруглённые. Дно понижалось к В на 10 см. Вероятно, она является остатками ямы с подбоем. На дне под северной стенкой обнаружены кости крупного копытного животного (лопатка, фрагмент черепа с рогом), необработанный известняковый камень размером 14 x 10 x 6 см и фрагмент привязного каменного молота.

Описание находки

1. Фрагмент привязного молота, изготовленного из обломка каменного блюда (гранит — ?). В центре тела проточен кольцевой желоб. Рабочая плоскость со следами затёртости. Обушковая — залощена. Размеры — 11,5 x 9 x 6,5 см (рис. 4,2).

Погребение № 15 (катакомбное) (рис. 4, 3) находилось в 3,3 м к З и 2,6 м к Ю от Р на глубине 2,96 м. Яма овальной формы размером 1,58 x 0,9 м, ориентирована по линии ССЗ — ЮЮВ. Западная стенка вертикальная, остальные в нижней части слегка вогнутые, закругляясь, переходят в дно. Погребённый лежал в восточной части ямы в вытянутом положении на спине головой на ССЗ. Руки вытянуты, кисти у таза. На дне под скелетом мел; справа от черепа два пятна алой охры.

Погребение № 16 (ямное) (рис. 4, 4) открыто в 6 м к Ю и 0,8 м к З от Р на глубине 2,66 м. Яма прямоугольная с закруглёнными углами, юго-западный — сильно округлён. Размеры 1 x 1,05 м, ориентация — ЗСЗ — ВЮВ. Стенки в нижней части слегка вогнутые, дно ровное. Скелет взрослого человека лежал на спине с небольшим разворотом на правый бок, головой на ЮВ. Ноги, согнутые в коленях, упали вправо. Руки: правая вытянута, кисть у бедра, левая согнута в локте под острым углом, кисть на плечевой кости правой руки. На дне под скелетом коричневый тлен подстилки. У правого локтя пятно красной охры.

Погребение № 17 (ямное) (рис. 4, 5) находилось в 5,2 м к С и 1,2 м к В от Р на глубине 2,92 м. Впущено с края первой насыпи. Яма прямоугольная с закруглёнными углами вытянута с З на В, размер — 2,15 x 1 м. Стенки слегка вогнутые, плавно переходят в ровное дно. Погребённый лежал на спине с поднятыми коленями, завалившимися вправо, головой на В. Правая рука вытянута, кисть на бедре, левая согнута в локте под прямым углом, кисть на тазе. Под скелетом меловая посыпка.

Погребение № 18 (неопределённое) (рис. 4, 6) открыто в 5,5 м к С и 5 м к З от Р на глубине 1,45 м (0,55 м от поверхности). Контуры ямы не прослеживались. Человеческие кости сложены кучей. Среди них: фрагменты черепа, лопатки, бедренной и плечевой костей и фаланги.

Погребение № 19 (катакомбное) (рис. 4, 7) расположено в 1,5 м к Ю и 3,1 м к В от Р на глубине 2,75 м. Яма овальная в плане, ориентирована с Ю на С, размеры 2 x 1 м. Сохранность скелета очень плохая. Судя по отпечаткам костей и мелким фрагментам

черепа, умерший лежал на спине в вытянутом положении головой на Ю. Под скелетом отмечен коричневый тлен подстилки и мел. У черепа кусочки сиреневой охры, в районе тазовых костей — скопление малиновой охры.

Погребение № 20 (катакомбное) (рис. 4, 8) находилось в 5 м к Ю от Р на глубине 3,3 м. Впущено с уровня первой насыпи на глубину 1,8 м. Выкид из погребения лежал вокруг входной ямы. Она овальной формы размерами 1,35 x 0,9 м, ориентирована с ЮЗ на СВ. Стенки вертикальные. На глубине 2,6 м дно плавно понижается в сторону камеры, через невысокий уступ (0,06 м) переходит в пологое дно дромоса, вход в который не сохранился. Ширина дромоса со стороны входной ямы — 0,8 м, у входа в камеру — 11,5 см, длина — 0,5 м. Переход в камеру пологий. Погребальная камера располагалась параллельно входной яме с северо-западной стороны. Она овальная, размером 1,76 x 0,95 м. Стенки вогнутые, сохранились на высоту 0,4 м. Дно понижалось к северо-западной стенке. Погребённый лежал на спине с поднятыми коленями. Череп повёрнут лицом к входу. Ноги завалились вправо, стоят на подошве. Правая рука вытянута, кисть на бедренной кости, левая — согнута в локте под прямым углом, кисть на животе. На черепе слабые следы красной охры, под левой кистью пятно такой же охры. Под скелетом коричневый тлен подстилки и мел.

Погребение № 21 (ямное) (рис. 4, 9) выявлено на глубине 2,6 м в 5 м к Ю и 4,5 м к В от Р. Впущено с уровня первой насыпи на глубину 1 м. Могильная яма прямоугольной формы с закруглёнными углами ориентирована с ЮВ на СЗ, ширина 0,65 м, длина более метра. Перекрывалась деревянными плахами и камышом, положенными поперёк ямы. Остатки перекрытия обнаружены на дне. Детальное положение скелета из-за разрушенности не установлено. Можно констатировать скорченное положение головой на ЮВ. На черепе следы красной охры.

Погребение № 22 (катакомбное) (рис. 5, 1) расположено в юго-западном секторе кургана: 6 м к Ю и 6,8 м к З от Р, на глубине 3,85 м. Яма овальная в плане размерами 1,53 x 0,85 м, ориентирована с ЮЗ на СВ. Стенки вертикальные до отметки 3,4 м, ниже сильно вогнутые, расширяются ко дну. Размеры ямы по дну — 2,03 x 1,05 м, дно ровное с зеленоватой обмазкой. Погребение парное. Взрослый скелет лежал по центру камеры на спине в вытянутом положении головой на ЮЗ. Левая рука вытянута, правая — согнута в локте под тупым углом, кисть на тазе. Скелет ребёнка лежал вдоль правой ноги взрослого. Положение — вытянутое на спине, с той же ориентацией. В ногах пятно малиновой охры. Красная охра отмечена под правой кистью взрослого. Справа от бедра взрослого стоял лепной горшок.

Описание находки

1. Горшок лепной сероглиняный открытого типа, приземистых пропорций. Шейка короткая, край венчика уплощен. Тулово округлое. Дно плоское. Поверхность светло-серая, закопченная со следами заглаживания. Диаметр венчика — 12,5 см, тулова — 15 см, дна — 6 см. Высота — 10 см (рис. 5, 2).

Погребение № 23 (ямное) (рис. 5, 3) открыто в 5 м к В и 4 м к С от Р. Опущено с края первой насыпи на глубину 1 м (2,96 м от Р). Яма прямоугольной формы с закруглёнными углами, размерами 0,9 x 0,52 м, ориентирована с ЮВ на СЗ. Стенки вертикальные, дно ровное, повреждённое норами. Скелет растащен грызунами. Положение — на спине, головой на ЮВ. Ноги, первоначально согнутые в коленях, завалились влево. Левая рука вытянута, кисть у колен; правая — согнута в локте, кисть не сохранилась. На дне под скелетом мел и сиреневая охра. Такой же охрой окрашены череп и кости таза. Кусок сиреневой охры найден под кистью левой руки.

Погребение № 24 (катакомбное) (рис. 5, 4) расположено в 9 м к Ю и 2,6 м к В от Р, на глубине 3 м. Яма овальная (1,2 x 0,75 м) вытянута по линии ЗСЗ — ВЮВ. Стенки

Рис. 5. Курганы 1. 1, 2 – п. 22, 3 – п. 23, 4 – п. 24, 5, 6 – п. 25, 7 – п. 26, 8 – п. 27, 9 – 15 – п. 28

у дна слегка вогнутые. Дно ровное, повреждено норами. Скелет подростка лежал на спине в вытянутом положении головой на ЗСЗ. Под скелетом охра малинового цвета, коричневый тлен подстилки, на дне мел. У правого локтя скопление красной охры.

Погребение № 25 (ямное) (рис. 5, 5) находилось в 3 м к С и 1 м к З от Р, на глубине 2,9 м. Погребение наполовину разрушено более поздним катакомбным захоронением 26. Сохранившаяся часть ямы прямоугольной формы шириной 0,68 м, длиной 0,65 м, ориентирована с ЮВ на СЗ. Стенки вертикальные, дно ровное. Умерший подросток лежал на правом боку, головой на ЮВ. Правая рука вытянута, левая согнута в локте под тупым углом. Кости ног, таза, кисти рук не сохранились. Под скелетом коричневый тлен подстилки. Череп обильно посыпан розовато-красной охрой. В районе шейных позвонков найдено ожерелье из клыков и трёх позвонков.

Описание находки

1. Ожерелье состояло из двух клыков лисицы (?) и трёх небольших позвонков с отверстиями. Длина клыков 4 см и 3,7 см; отверстия подовальной формы диаметром 0,2 и 0,3 см. Фрагменты позвонков мелкого животного с круглыми отверстиями диаметром 0,4 см (рис. 5, 6).

Погребение № 26 (катакомбное) (рис. 5, 7) расположено в 4,5 м к С и 1 м к З от Р, на глубине 3,48 м. Погребальная камера имела овальную форму, вытянутую с З на В. Размеры — 2,6 x 1,65 м. Стенки вогнутые, дно слегка понижалось к северной стене. По всему дну фиксировался коричневый тлен подстилки, мел. Скелет взрослого человека лежал на спине в вытянутом положении, головой на В. Руки и ноги разведены в стороны. Скопление охры красного цвета отмечено у правого плеча, под локтевой костью правой руки и под правой коленкой. Следы бордовой охры заметны на дне под скелетом. Справа от стопы правой ноги, под стенкой стоял тальковый сосуд.

Описание находки

1. Тальковый сосуд реповидной формы серого цвета, орнаментирован горизонтальным, гребенчатым штампом. Диаметр — 18 см.

Погребение № 27 (неопределённое) (рис. 5, 8) находилось в 4,8 м к З и 6,2 м к Ю от Р, на глубине 1,47 м (0,8 м от поверхности). Контуры ямы не прослеживались. Погребение разрушено: все кости перемешаны, *in situ* сохранилось несколько шейных позвонков, рёбер и плечевая кость. Судя по этим костям погребённый лежал головой на ССЗ.

Погребение № 28 (катакомбное) (рис. 5, 9) расположено в 7,5 м к В и 2 м к С от Р. Опушено с уровня второй насыпи на глубину 1,75 м (3,65 м от Р). Основная масса смешаного выкида лежала на склоне второй насыпи к северу от погребения. Погребальное сооружение представляло собой узкую входную яму с подбоем в южной стороне, ориентация широтная. Стенки вогнутые, расширяясь, плавно переходят в ровное дно входной ямы и камеры, находящихся на одном уровне. Размеры ямы по дну — 2,3 x 1,45 м. Скелет взрослого человека лежал вытянуто на спине, головой на В. Правая рука отстранена, кисть растащена грызунами. Под скелетом на дне коричневый тлен подстилки со следами красной охры. Скопление бордовой охры отмечено под тазом и локтями, у правого локтя и между стопами — уголь, под черепом кусок мела. Слева от черепа лежала костяная проколка и кусочек слюды, другая проколка найдена под левой кистью. У правого плеча и слева от таза, под стенкой, лежали кремневые отщепы. Под плечевой костью левой руки обнаружен бронзовый нож.

Описание находок

1. Проколки костяные (2 шт.), изготовленные из трубчатых костей, с одним заострённым краем. Длина — 5 см и 3 см (рис. 5, 10 — 11).

2. Нож бронзовый длинный («пламевидный») с расширенной верхней половиной клинка и суживающийся к черешку нижней частью. Кончик обломан. Длина — 7,5 см, ширина — 2,3 см (рис. 5, 15).

3. Кремневые отщепы серого цвета, один с белёсыми вкраплениями. Размеры: 4 х 2 см, 3,5 х 2 см, 2,8 х 2 см (рис. 5, 12 — 14).

Погребение № 29 (катакомбное) (рис. 6, 2) удалено от центра кургана к В на 7,85 м. Опущено с поверхности второй насыпи на глубину 2 м (3,7 м от Р). Выкид из погребения (смешанный: чернозём и глина) лежал на второй насыпи с восточной стороны ямы. Овальная входная яма, вытянутая в меридиональном направлении имела подбой в западной стороне. Восточная стенка вертикальная, остальные в нижней части вогнутые. Дно входной ямы и камеры ровное, находилось на одном уровне. Размеры ямы по дну — 2,2 х 1,5 м. Погребённый лежал по диагонали ямы на спине в вытянутом положении, головой на ЮВ. Кисти рук немного расставлены, кости голени смещены грызунами. Под скелетом на дне зафиксированы мел, коричневый тлен подстилки, следы бордовой охры. Пятно охры такого же цвета отмечено у правой кисти, в стороне от него найдено бронзовое шильце. Рядом с черепом справа находилась створка речной раковины.

Описание находок

1. Шильце бронзовое четырёхгранное. Длина 4 см, ширина граней у основания 0,5 см и 0,2 см (рис. 6, 1).

2. Створка речной раковины.

Погребение № 30 (катакомбное) (рис. 6, 3) находилось в 5 м к Ю и 7,65 м к В от Р. Опущено с поверхности второй насыпи на глубину 2,3 м (4,1 м от Р). Смешанный выкид из погребения полукольцом окружал яму с восточной стороны. Входная яма узкая, овальная, размером 1,9 х 0,42 м, ориентирована с В на З с небольшим отклонением. Стенки вертикальные, в нижней части слегка вогнутые. Дно ровное, переходит в дно камеры, расположенное на том же уровне. Подбой был сделан на всю длину входной ямы, его максимальная ширина 1,03 м. Сохранившаяся высота свода 0,4 м. Камера использовалась дважды. Первый скелет был сдвинут под северную стенку, кости расположены хаотично. Положение устанавливается как вытянутое на спине головой на З. Второй погребённый лежал аналогично. Под скелетом прослеживался коричневый тлен подстилки, у тазовых костей и левого локтя — красная охра.

Погребение № 31 (катакомбное) (рис. 6, 5) расположено в ЮВ секторе кургана (7,85 м к В и 8 м к Ю от Р). Опущено с уровня второй насыпи на глубину 1,75 м (3,8 м от Р). Смешанный выкид располагался полукольцом с восточной стороны. Входная яма овальной формы вытянута с ЮЗ на СВ, размером 1,9 х 6,5 м, слегка расширялась ко дну. Уровень дна входной ямы и камеры одинаковый. Подбой располагался на всю длину входной ямы с северо-западной стороны. Максимальная ширина — 0,6 м, сохранившаяся высота свода — 0,55 м. Погребённый лежал на спине в вытянутом положении, головой на ЮЗ. Левая рука вытянута, кисть на тазе, правая — согнута в локте под прямым углом, кисть на животе. Под скелетом коричневый тлен подстилки. В изголовье стоял лепной горшок.

Описание находки

1. Горшок лепной сероглиняный, реповидной формы с короткой шейкой. Венчик отогнут наружу в виде ободка. Переход шейки в тулово отмечен ребром — уступом. Дно плоское. Поверхность желто-бурая. Тесто плотное с примесями дресвы, песка. Диаметр венчика — 11,7 см, тулова — 18,4 см, дна — 7 см, высота — 13,5 см (рис. 6, 4).

Погребение № 32 (ямное) (рис. 6, 6) находилось в 3,5 м к Ю и 5,7 м к З от Р. Опущено с края первой насыпи на глубину 1,2 — 1,1 м (3,1 м от Р). Яма подпрямоугольной формы с закруглёнными углами, северо-восточная стенка вогнутая. Размеры: 1,42 х 0,83 м. Ориентирована — СЗ — ЮВ. Стенки в нижней части слегка вогнутые, дно неровное,

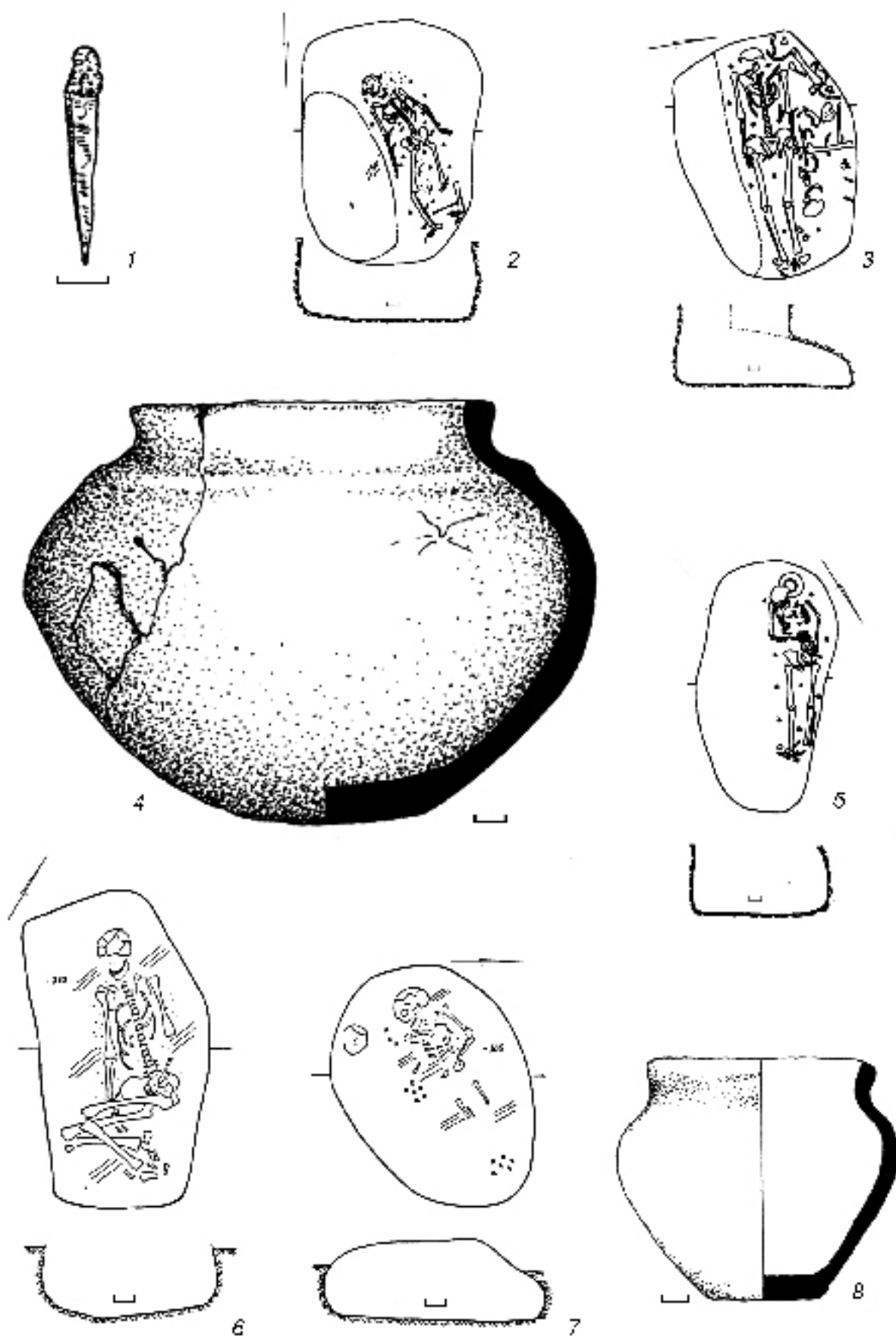

Рис. 6. Курган 1. 1, 2 – п. 29, 3 – п. 30, 4, 5 – п. 31, 6 – п. 32, 7, 8 – п. 33

понижалось к центру. Погребённый уложен на спине с небольшим разворотом на правый бок, головой на СЗ. Ноги, согнутые в коленях, упали вправо, кости стоп растащены грызунами. Правая рука вытянута, кисть под бедром, левая — слегка согнута в локте, кисть на тазе. Под скелетом на дне мел, сверху коричневый тлен подстилки.

Погребение № 33 (катакомбное) (рис. 6, 7) расположено в 7,5 м к Ю от Р. Опушено со второй насыпи на глубину 1,7 м (3,05 м от Р). Входная яма не прослеживалась. Погребальная камера овальная (1,18 х 0,88 м), вытянутая с ЮЗ на СВ. Сохранившаяся высота свода 0,35 м. Дно ровное со следами коричневого тлена подстилки, охры и меловой посыпки. Погребённый подросток лежал на спине в вытянутом положении, головой на ЮЗ. Правая рука вытянута, левая — согнута в локте, кисть на животе. Кости окрашены красной охрой. Пятно охры отмечено справа от тазовых костей. Справа от черепа находился лепной горшок.

Описание находки

1. Горшок лепной сероглиняный с четко выделенной прямой шейкой. Венчик слегка отогнут наружу, край его уплощен. Корпус имеет плавные очертания, наибольший диаметр приходится на верхнюю треть сосуда. Дно плоское. Поверхность желто-серая, закопченная, обжиг неравномерный. Диаметр венчика — 9,8 см, тулова — 12,2 см, дна — 5,8 см. Высота — 10 см (рис. 6, 8).

Курган № 2 (рис. 7)

Расположен в 25 м к ЮЗ от кургана № 1. Насыпь кургана круглая в плане с полусферической поверхностью была распахана. По данным нивелировки высота составляла 0,75 м, диаметр 28 м.

Стратиграфия кургана

В погребальном комплексе к. 2 выделяются два строительных этапа, соответствующих двум культурно-хронологическим периодам.

Первоначальная насыпь сооружена над п. 1 белозерской культуры. Её высота — 0,4 м и диаметр — 12 м устанавливаются по профилям центральной и первой восточной бровок. Грунт плотный серо-коричневого цвета, гумусированный. Далее у подножия кургана формируется грунтовый могильник белозерцев. Погребения располагались двумя рядами вытянутыми по линии восток — запад. Восемь могил (№№ 2, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13) находились к западу от кургана, одна (№ 10) — к востоку.

В скифское время в центре насыпи совершено п. 3. Курган был досыпан, укреплен каменной крепидой и окружен рвом. Скифское погребение разрушило основное белозерское № 1. Мощный глинистый выкид из п. 3 практически накрыл поверхность первоначальной насыпи. Досыпка перекрыла пять погребений (№№ 2, 5, 6, 7, 8) грунтового могильника, два (№№ 12, 13) оказались за пределами рва, п. 10 в пределах рва. Перемычка рва совпала с местонахождением п. 9. Вероятно, во время сооружения скифской насыпи и рва часть погребений грунтового могильника была разрушена.

В период средневековья в курган впущены два погребения кочевников (№№ 4, 11). Сильная распашка насыпи не позволяет установить конструктивные изменения этого времени, если таковые были. Грабительская воронка более позднего времени разрушила скифское п. 3 и кочевническое п. 11.

В кургане открыто 13 погребений: 10 — белозерских, 1 — скифское, 2 — кочевнических.

Погребение № 1 (белозерское, основное) (рис. 8, 1) смещено от геометрического центра насыпи на 3 м к В от Р. Разрушено скифским п. 3. Сохранились лишь незначительная южная часть погребения с фрагментами человеческих костей и раздавленным лепным сосудом. Стенки погребения четко не прослеживались. Дно на отметке — 1,7 м (0,9 от ДГ). По положению черепа определяется южная ориентация погребенного.

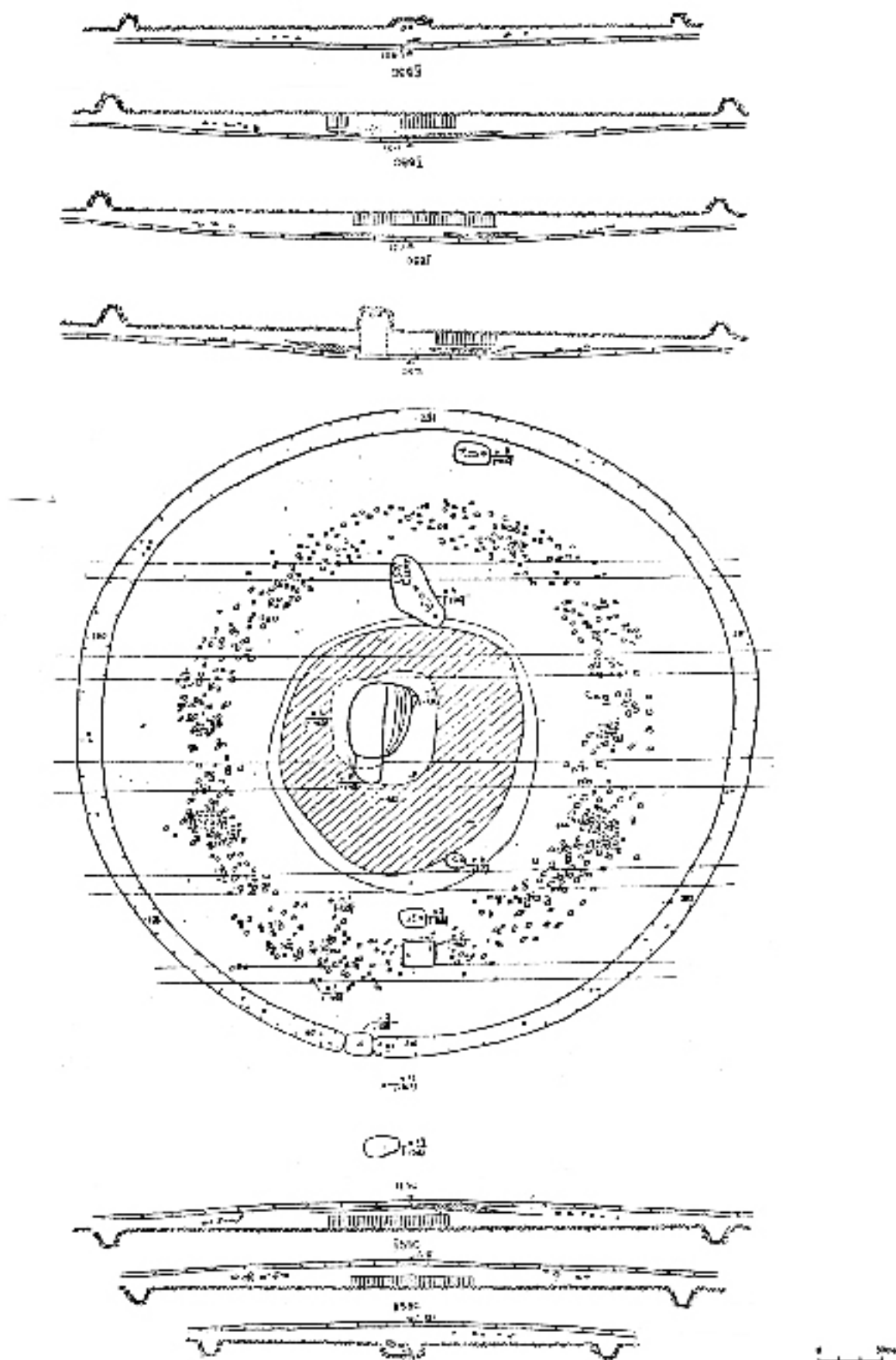

Рис. 7. План и профили кургана 2

Рис. 8. Курган 2. 1, 2 – п. 1, 3 – 5 – п. 2, 6 – п. 5, 7 – п. 6, 8, 9 – п. 8, 10 – п. 9, 11 – 13 – п. 10, 14 – п. 12, 15 – п. 13

Описание находки

1. Кубок тонкостенный с невысокой слегка отогнутой наружу шейкой. Устье широкое. Тулово округлое, дно маленькое, уплощенное. Переход от шейки к тулову отмечен рельефным углублением. Поверхность чаши светло-коричневая с наружным и внутренним лощением. Черепок в изломе трёхслойный. Глина плотная, хорошо отмученная, с незначительными примесями. Размеры: высота — 9,5 см, высота шейки — 2,5 см, диаметр венчика — 10 см, тулова — 13 см (рис. 8, 2).

Погребение № 2 (белозерское) (рис. 8, 3) находилось в 6,2 м к З от Р, на глубине 1,86 м (от поверхности 1 м). Впущено от подножия первой насыпи. Могильная яма подпрямоугольной формы с закруглёнными углами, размерами 1,25 x 0,9 м, ориентирована по направлению С — Ю. Стенки плавно переходят в неровное дно. Умерший лежал на спине с разворотом влево, головой на Ю, лицевая часть черепа обращена на восток. Руки лежали по обе стороны туловища, они согнуты в локтях, кисти, поднятые вверх, располагались на уровне плеч. Ноги поджаты к корпусу, согнуты в тазобедренных и коленных суставах под острым углом. Слева от черепа на боку лежал сосуд. Одна бусина найдена возле нижней челюсти, другая — у левого локтя.

Описание находок

1. Кубок тонкостенный, с высокой изогнутой наружу шейкой, плавно переходящей в приземистый корпус, с крошечным уплощенным донцем. Венчик с острыми гранями уплощен сверху, поверхность кубка тёмно-серая с наружным и внутренним лощением. Глина плотная, хорошо отмученная, с незначительными примесями песка. Размеры: высота сосуда — 10 см, высота шейки — 4 см, диаметр венчика — 7,7 см, диаметр тулова — 11,5 см (рис. 8, 5).

1. Бусы стеклянные — 2 шт. Первая бусина кольцевидной формы бирюзового цвета высотой 0,4 см, наружным диаметром 0,7 см, внутренним 0,3 см. Другая — неправильной бочковидной формы, гранёная, черного цвета. Высота — 0,45 см, ширина — 0,65 см, диаметр отверстия — 0,25 см (рис. 8, 4).

Погребение № 5 (белозерское) (рис. 8, 6) расположено в 7,5 м к З от Р, на глубине 1,96 м (1,16 м от поверхности). Могильная яма прямоугольной формы, размерами 1,58 x 1,25 м, стенки слегка скошены внутрь, дно ровное, ориентирована по линии С — Ю. Сохранилось несколько фрагментов скелета взрослого человека: плечевая кость, нижняя челюсть, несколько позвонков и рёбер. В заполнении ямы найдено несколько фрагментов деревянных плашек поперечного перекрытия.

Погребение № 6 (белозерское) (рис. 8, 7) совершено на краю насыпи в 1,5 м к Ю и 3,8 м к З от Р, на глубине 1,77 м (от поверхности 1,5 м). Яма овальной формы, размерами 1 x 0,73 м, ориентирована по направлению С — Ю. Сужающиеся ко дну стенки плавно переходили в немного вогнутое дно. Подросток лежал в скорченном на правом боку положении, головой на Ю. Руки вытянуты, кисти направлены к коленям. Локтевая и лучевая кости левой руки смещены. Ноги согнуты в коленях и тазовых суставах под острым углом. Пяточные кости — у таза.

Погребение № 7 (белозерское) расположено в 5,7 м к З и в 3,5 м к С от Р, на глубине 1,35 м (от поверхности 0,6 м). Контуры ямы не прослеживались. Сохранилось лишь несколько фрагментов костей человека.

Погребение № 8 (белозерское) (рис. 8, 8) располагалось в 4,3 м к С и в 9,5 м к З от Р, на глубине 1,6 м (от поверхности 0,8 м). Форма ямы не фиксировалась, определялась только ширина погребения — 1 м. Кости человека сдвинуты и перемешаны. Сохранились фрагменты тазовой кости, плечевой, берцовой, несколько рёбер, позвонков и ключица. Раздавленный сосуд лежал южнее костей.

Описание находки

1. Горшок тонкостенный с короткой слабовыделенной шейкой, плавно переходящей в выпуклый корпус. Устье широкое, корпус высокий, дно плоское. Венчик слегка уплощен сверху. Поверхность неровная. В верхней части тулова следы заглаживания. В тесте примеси шамота, черепок в изломе тёмно-бурый. Высота сосуда — 13,5 см, высота шейки — 3 см. Диаметр венчика — 13 см, корпуса — 15 см, доньшка — 10 см. (рис. 8, 9).

Погребение № 9 (белозерское) (рис. 8, 10) расположено в 14 м к З и в 2 м к С от Р, на глубине 1,8 м (от поверхности 1 м). Могильная яма неправильной четырёхугольной формы с закруглёнными углами, стенки плавно переходили в ровное дно. Погребение разрушено. Сохранились *in situ* фрагменты тазовых, бедренных костей и кости голеней. Их положение указывает на то, что умерший лежал в скорченном положении на левом боку головой на Ю.

Погребение № 10 (белозерское) (рис. 8, 11) находилось в 14,5 м к В и 2,2 м к Ю от Р, на глубине 1,4 м (от поверхности 0,7 м). Могильная яма неправильной овальной формы размерами 1,65 x 1,05 м, ориентирована с Ю на С. Восточная стенка немного скошена внутрь, остальные — почти вертикальные. Дно неровное, кости скелета частично смещены. Погребённый был уложен в скорченном положении на левом боку, головой на Ю. Левая рука согнута в локте, вытянута вниз, кости правой руки сдвинуты. Ноги умеренно согнуты в тазобедренных суставах, в коленях под острым углом, пятки располагались у тазовых костей. Рядом с черепом находился сосуд, справа от таза найдена бусина.

Описание находок

1. Сосуд (фрагменты) тонкостенный с приземистым корпусом и небольшим вогнутым донцем. Поверхность неровная, шероховатая. Глина с примесями шамота и песка. Диаметр тулова около — 12 см, диаметр доньшка — 4 см (рис. 8, 13).

2. Бусина стеклянная, кольцевидной формы, бирюзового цвета. Высота — 0,3 см, диаметр — 0,65 см, диаметр отверстия — 0,3 см (рис. 8, 12).

Погребение № 12 (белозерское) расположено в 14,5 м к З и в 1,5 м к С от Р, на глубине 1,43 м (от поверхности 0,65 м). Контуры могильной ямы не прослеживались. Сохранились лишь незначительные фрагменты скелета и придонная часть сосуда.

Описание находки

1. Сосуд (фрагмент) тонкостенный с приземистым корпусом и небольшим вогнутым донцем. Поверхность гладкая. Глина с незначительными примесями песка. Высота фрагмента — 4,5 см, диаметр тулова — 8,5 см, доньшка — 3 см (рис. 8, 14).

Погребение № 13 (белозерское) (рис. 8, 15) расположено в 16,5 м к З и в 0,7 м к С от Р, на глубине 1,58 м (от поверхности 0,8 м). Могильная яма подовальной формы ориентирована по линии ССЗ — ЮЮВ. Ровные стенки, закругляясь, переходят в дно, понижающееся к центру. Размеры ямы по дну 1,7 x 1,1 м. Часть костей скелета отсутствовала (череп, ключица, рёбра, кисти и др.). Погребённый уложен в скорченном на левом боку положении, головой на Ю. Руки вытянуты к коленям. Тазобедренные кости по отношению к позвоночнику составляют прямой угол, относительно голеней — острый.

Курган № 10 (рис. 9)

Входил в состав могильника кургана „Двойнова могила”, расположенного в 3 км к СВ от кургана № 1. Курган круглый в плане с полусферической поверхностью, диаметр 35 м, высота 0,7 м. Насыпь распахивалась.

Стратиграфия кургана

В сооружении кургана определено два строительных этапа. Первоначальная насыпь диаметром до 16 м перекрывала три одновременных ямных погребения №№ 16, 17, 18. Выкид из погребений лежал на ДГ вокруг могил, причем основная его масса сосредоточена

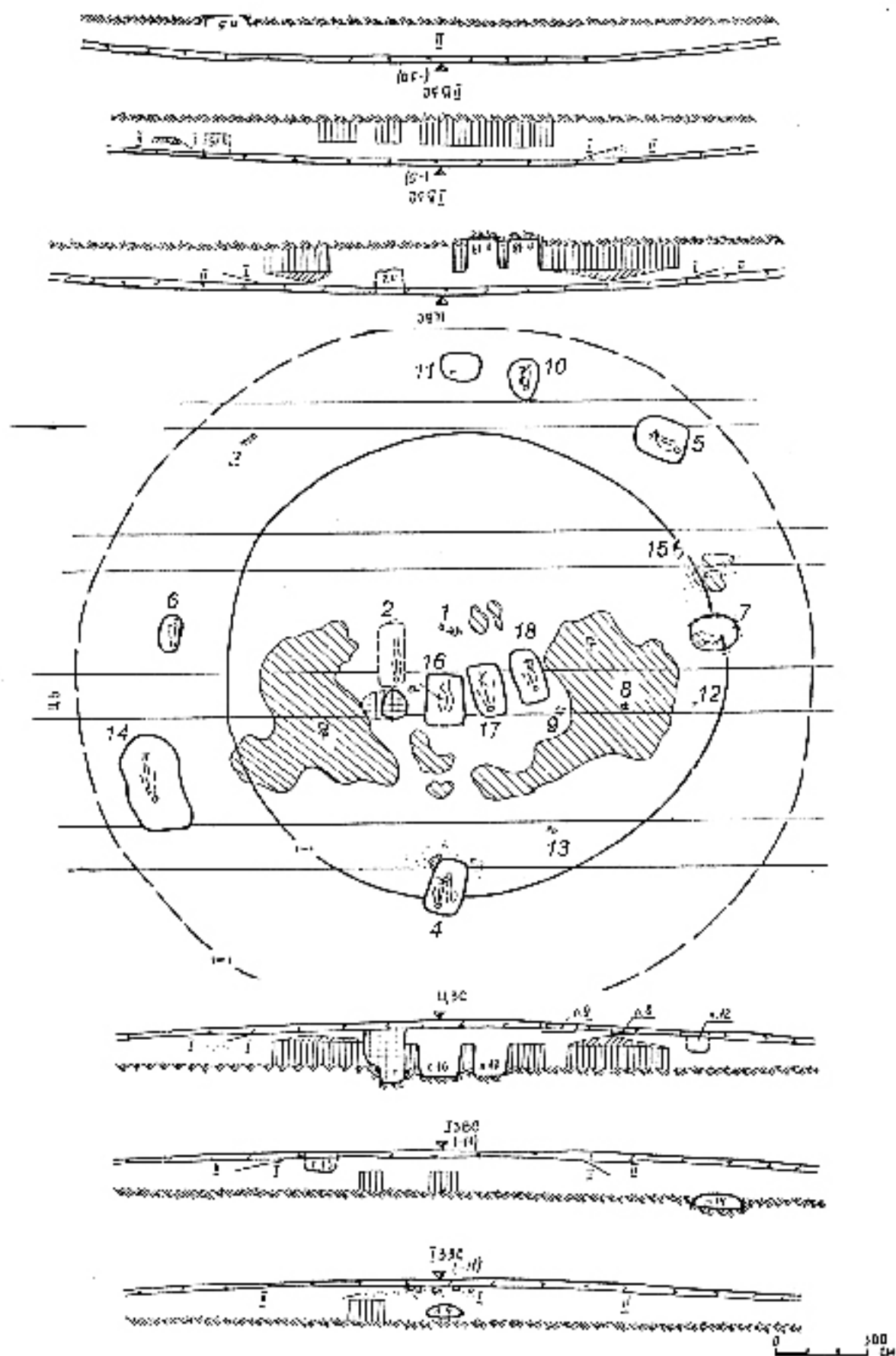

Рис. 9. План и профили кургана 10

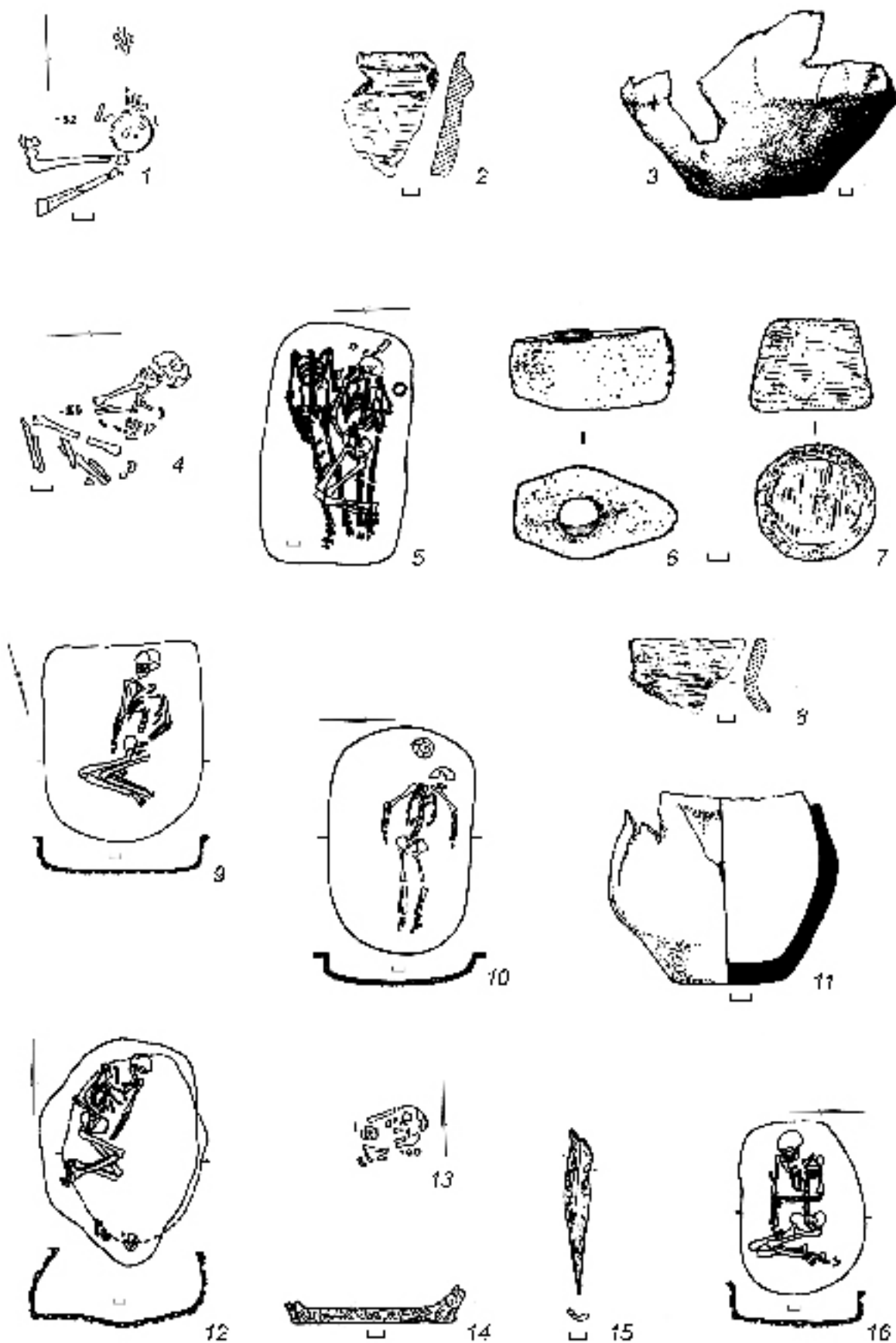

Рис. 10. Курган 10. 1 – 3 – п. 1, 4 – п. 3, 5 – 8 – п. 4, 9 – п. 5, 10, 11 – п. 6, 12 – п. 7, 13, 14 – п. 8, 15, 16 – п. 10

к Ю и С от погребений. Здесь мощность достигала 0,4 м. Околомогильное пространство устлано камышом. Единое перекрытие для всех трёх погребений состояло из продольно уложенных досок, поверх которых лежал камыш. Общая площадь камышового настила более 12 м². Грунт насыпи однородный, плотный, серо-коричневого цвета.

Следующий этап формирования кургана связан с катакомбными захоронениями, совершенными на краю первоначальной насыпи: п. 4 на западной стороне и п. 7 на южной. Остатки распаханного выкида из ям фиксировались на склоне первой насыпи небольшими линзами. Насыпь, сложенная из комковатого гумусированного сероглинистого грунта, перекрыла эти погребения и увеличила диаметр кургана до 24 — 25 м.

В готовый курган были впущены катакомбные захоронения №№ 5, 10, 11 в юго-восточную полу, №№ 6, 14 — в северную. В эпоху поздней бронзы совершено пять погребений, в средневековье — одно (№ 2), культурная принадлежность ещё двух не определена. В центре кургана фиксировалась поздняя яма. Всего в кургане исследовано 18 погребений: 3 — ямных, 7 — катакомбных, 1 — КМК, 3 — срубных, 1 — эпохи бронзы, 2 — неопределённых.

Погребение № 1 (срубное) (рис. 10, 1) находилось в 2,3 м к В от Р, на глубине 0,52 м. Контуры могильной ямы не прослеживались. Сохранность скелета плохая. Погребённый взрослый человек лежал в скорченном на левом боку положении, головой на СВ. Руки лежали перед грудью. Ноги, согнутые в коленях, поджаты к груди. У колен найдены фрагменты двух сосудов.

Описание находок

1. Фрагмент острорёберного сероглиняного сосуда, приземистого, с широким устьем, с плоским дном. Венчик узкий, отогнут наружу. Ребро отмечено небольшим, овальным в сечении валиком, очерченным с обеих сторон отпечатками шнура. Верхняя часть сосуда украшена геометрическим орнаментом с помощью оттисков шнура. Поверхность черно-бурого цвета, заглажена. Черепок в изломе черного цвета. Глина с примесями песка и ракушечника. Высота сосуда — 12 см, диаметр устья около — 18 см, максимальный диаметр тулова около — 21 см, ширина венчика — 1,3 см, ширина валика — 0,7 см, диаметр дна — 10, 5 см (рис. 10, 3).

2. Фрагмент банковидного сосуда с округлым венчиком, обрамлённым у самого края массивным валиком, подовальным в сечении. Поверхность неровная, черно-бурого цвета, орнаментированная зубчатым штампом. Глина плотная с примесями шамота. Размер фрагмента 8 x 6,5 см, ширина валика — 1,1 см, высота — 0,6 см (рис. 10, 2).

Погребение № 3 (срубное) (рис. 10, 4) расположено в 8,5 м к В и 6 м к С от Р, на глубине 1,65 м (1,1 м от поверхности). Контуры ямы не прослеживались. Погребённый лежал в скорченном положении на правом боку, головой на ЮВ. Ноги в тазобедренном суставе и коленях согнуты под острым углом. Правая рука согнута в локте, её кисть лежала у груди. Положение левой руки не прослеживалось. Погребённый — подросток.

Погребение № 4 (катакомбное) (рис. 10, 5) расположено в 5,5 м к З от Р, на глубине 1,45 м. Впущено со склона первой насыпи на глубину 0,8 — 0,9 м. Входная яма не прослеживалась. Погребальная камера прямоугольная с закруглёнными углами, размером 2,05 x 1,2 м, ориентирована длинной осью по направлению ЗСЗ — ВЮВ. Южная стенка наклонная, северная вертикальная, дно неровное, слегка понижалось к центру. Погребальная камера использовалась дважды: сначала парное захоронение, впоследствии — одиночное. В парном погребении умершие лежат в вытянутом на спине положении, головой на ЗСЗ. Черепа отсутствовали. Руки южного скелета (№ 1) были вытянуты вдоль тела, ноги выпрямлены. У северного (№ 2) левая рука, согнутая в локте, лежала на груди, правая рука, чуть согнутая в локте, лежала вдоль тела, её кисть поко-

илась на тазовой кости, ноги вытянуты. Третий скелет лежал животом вниз на скелете № 2. Лицевая часть его черепа обращена на юг. Правая рука, согнутая в локте, прижата к груди; левая рука немного согнута в локте, её кисть лежала под тазовыми костями. Согнутые ноги обращены влево. Бедренные кости с костями голеней составляли почти прямой угол. В изголовье второго скелета и под бедренными костями первого зафиксирована посыпка красной охрой.

Инвентарь погребения представлен лепным сосудом, каменным топором, растиральником, находившимися в северо-западном углу погребения и «бабкой» от крупного домашнего животного, лежащей между плечевыми костями первого и второго скелета.

Описание находок

1. Фрагменты лепного сероглиняного горшка с короткой вертикальной шейкой, округлым туловом и плоским дном. Поверхность красно-бурого цвета, бугристая. Глина с примесью шамота и песка. Приблизительные размеры: высота сосуда — 9,7 см, диаметр тулова — 11,8 см, диаметр устья — 8,2 — 8,4 см, диаметр дна — 7,5 см (рис. 10, 8).

2. Топор каменный (базальт?) усеченно-ромбической формы с изогнутым лезвием и тупым круглым обушком. Профиль ладьевидный. В центре тела топора круглое отверстие. Поверхность тщательно отшлифована. Длина — 9 см, ширина — 5,15 см; диаметр обушка — 3,1 см, ширина лезвия — 4,1 см. Диаметр отверстия — 2,2 см (рис. 10, 6).

3. Растиральник известняковый в форме усеченного конуса. Высота — 4,2 см, верхний диаметр — 4,1 см, нижний — 5,2 см (рис. 10, 7).

Погребение № 5 (катакомбное) (рис. 10, 9) расположено в 6,3 м к Ю и 8,5 м к В от Р, на глубине 1,81 м (1,4 м от поверхности). Погребальная камера прямоугольной формы с закруглённой северной стенкой, размерами 1,7 x 1,35 м, ориентирована по направлению СВС — ЮЗЮ. Дно слегка понижалось к центру. Погребённый лежал на спине с разворотом тазовых костей вправо. Ориентирован на ЮЗ. Лицевая часть черепа обращена на ЮВ, правая рука вытянута вдоль тела, левая согнута в локте, её кисть лежала на тазовых костях. Ноги согнуты в коленях, позвоночник составлял с бедренными костями тупой угол, бедренные кости и голени — острый.

Погребение № 6 (катакомбное) (рис. 10, 10) находилось в 8,5 м к С и 1,7 м к В от Р, на глубине 1,95 м (1,6 м от поверхности). Погребальная камера овальной формы (1,3 x 0,8 м), ориентирована по направлению В — З. Стенки закруглялись и переходили в неровное дно, понижающееся к западной стенке на 0,1 м. Погребённый ребёнок лежал в вытянутом на спине положении, головой на В. Череп был сдвинут к левому плечу, руки широко расставлены. В изголовье стоял лепной сосуд, внутренняя поверхность которого окрашена малиновой охрой. Такая же охра отмечена под сосудом.

Описание находки

1. Сосуд лепной сероглиняный с невысокой выгнутой наружу шейкой, плавно переходящей в округлое тулово. Дно небольшое плоское. Поверхность красно-бурого цвета, неровная, обжиг неравномерный. Глина с примесью песка и шамота. Высота сосуда — 9,5 см, диаметр тулова — 11,5 см, диаметр устья — 8 см, диаметр доньшка — 5,5 см (рис. 10, 11).

Погребение № 7 (катакомбное) (рис. 10, 12) расположено в 8 м к Ю и 1,7 м к В от Р на глубине 2,23 м. Совершено на краю первой насыпи. Выкид лежал к востоку от погребения на склоне первой насыпи (-1 м), его толщина 0,2 м. Погребальная камера неправильной овальной формы, размерами 1,9 x 1,3 м, ориентирована по направлению С — Ю. Стенки неровные, вогнутые, плавно переходили в неровное, понижающееся к центру дно. Погребение парное. Взрослый скелет лежал на спине с разворотом влево. Ориентирован на СВ. Левая рука вытянута вдоль туловища, правая согнута в локте, её кисть покоилась на тазовых костях. Ноги, первоначально согнутые в коленях, упали

влево. В ногах погребённого, у южной стенки, на правом боку в скорченном положении, головой на В лежал младенец.

Погребение № 8 (эпохи поздней бронзы) (рис. 10, 13) расположено в 6 м к Ю и 0,3 м к З от Р, на глубине 0,4 м (0,25 м от поверхности). Контуры ямы не прослеживались. Сохранилось несколько фрагментов черепа (лицевая часть обращена на З), рёбер, трубчатых костей, а также доньшко лепного сосуда.

Описание находки

1. Фрагмент сероглиняного лепного сосуда — доньшко. Поверхность неровная. Глина рыхлая, с примесями дресвы, шамота и песка. Диаметр — 9 см (рис. 10, 14).

Погребение № 9 (неопределённое) расположено в 3,7 м к Ю и 0,3 м к З от Р, на глубине 0,35 м (0,3 м от поверхности). Контуры погребения не прослеживались. Сохранились фрагменты человеческих костей (черепа, трубчатых костей и фаланг пальцев), судя по расположению которых можно предполагать скорченное на правом боку положение и ЮВ ориентацию.

Погребение № 10 (катакомбное) (рис. 10, 16) расположено в 10,2 м к В и 2,2 м к Ю от Р, на глубине 2,09 м (1,7 м от поверхности). Погребальная камера неправильной овальной формы, размерами 1,45 x 1 м. Стенки вертикальные, дно понижается к центру. Погребённый лежал головой на З, на спине с разворотом вправо. Лицевая часть черепа обращена на Ю. Правая рука вытянута вдоль тела, её кисть лежала на правой бедренной кости. Левая рука согнута в локте, кисть покоилась на локте правой руки. Ноги согнуты в коленях под острым углом, позвоночный столб и бедренные кости составляли почти прямой угол. У правой плечевой кости найдена костяная проколка.

Описание находки

1. Проколка костяная. Длина — 8 см, ширина у основания — 11 см (рис. 10, 15).

Погребение № 11 (катакомбное) (рис. 11, 1) расположено в 11 м к В от Р, на глубине 1,89 м (1,6 м от поверхности). Камера неправильной овальной формы, размерами 1,45 x 1 м, ориентирована с С на Ю. Неровные, скошенные книзу стенки, плавно переходили в дно, понижающееся к центру. На дне в северо-западном секторе обнаружены шесть человеческих позвонков и два ребра.

Погребение № 12 (неопределённое) расположено в 8 м к Ю от Р, на глубине 1 м (0,7 м от поверхности). Контуры погребения не фиксировались. Сохранились две большие берцовые кости и несколько фрагментов кости плюсны.

Погребение № 13 (срубное) (рис. 11, 2) расположено в 4,2 м к З и 3,5 м к Ю от Р, на глубине 0,85 м (0,7 м от поверхности). Контуры погребения не прослеживались. Сохранность скелета плохая. Устанавливается сильно скорченное положение на левом боку головой на СВ. Руки перед грудью, ноги согнуты в коленях, пятки поджаты к тазовым костям. Возле колен сохранился фрагмент лепного сосуда.

Описание находки

1. Горшок лепной сероглиняный банковидной формы, расширяющийся к устью, венчик уплощен. Дно плоское, поверхность неровная со следами заглаживания травой. Глина с примесями дресвы, шамота и песка. Высота — 7,3 см, диаметр венчика — 15,6 см, диаметр дна — 11 см (рис. 11, 3).

Погребение № 14 (катакомбное) (рис. 11, 4) расположено в 8,3 м к С и 1,2 м к З от Р, на глубине 1,95 м (1,65 м от поверхности). Камера неправильной овальной формы, размерами 3,12 x 1,9 м, ориентирована по направлению З — В. Стенки слегка вогнутые. Дно неровное, изрыто норами. Погребённый лежал в вытянутом положении, головой на З. Смещённый череп находился у правого плеча. Руки вытянуты вдоль тела. В изголовье и у северо-западной стенки находились кости коровы. Справа от черепа зафиксировано интенсивное меловое пятно диаметром около 0,35 м.

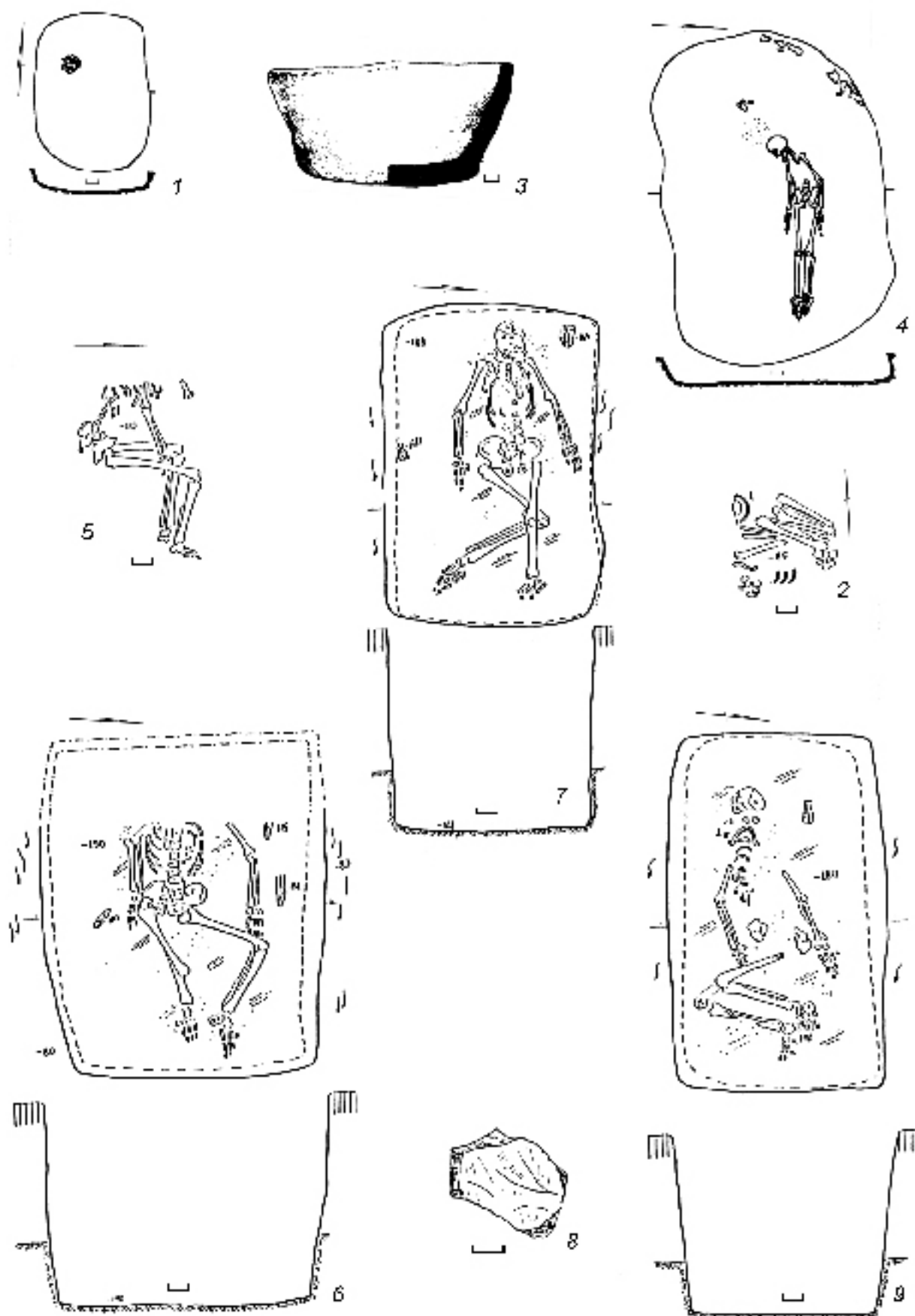

Рис. 11. Курган 10. 1 – п. 11, 2, 3 – п. 13, 4 – п. 14, 5 – п. 15,
6 – п. 16, 7 – п. 17, 8, 9 – п. 18

Погребение № 15 (КМК) (рис. 11, 5) расположено в 7,5 м к Ю и 4,5 м к В от Р, на глубине 1,1 м (0,7 м от поверхности). Контуры погребения не прослеживались. Верхняя часть скелета разрушена. Погребённый лежал на левом боку в скорченном положении, головой на СЗ. Правая рука вытянута вниз, кисть находилась между бедренными костями, положение левой руки не прослеживалось. Ноги в тазобедренных суставах и коленях согнуты под прямым углом.

Погребение № 16 (ямное, основное) (рис. 11, 6) расположено в геометрическом центре кургана, на глубине 1,9 м от Р. Опушено с уровня ДГ на 1,1 м. Западная часть погребения разрушена бульдозером. Яма имела деревянное перекрытие, следы которого фиксировались в заполнении ямы. Подпрямоугольной формы погребальная камера (1,2 x 1,7 м) ориентирована в широтном направлении. Стенки немного скошены в сторону ровного дна. Погребённый лежал головой на З, на спине с поднятыми коленями, которые впоследствии упали: правая — вниз, левая — налево. Череп не сохранился. Руки, немного согнутые в локтях, вытянуты. Под погребенным фиксировалась подстилка из коры и обильная посыпка мелом, под ступнями — охра (красная).

Погребение № 17 (ямное, основное) (рис. 11, 7) расположено в 1,1 м к Ю от Р, на глубине 1,88 м (1,08 м от ДГ). Погребальная камера имела прямоугольную форму, размерами 1,7 x 1 м. Стенки вертикальные, дно ровное. В засыпке фиксировались фрагменты деревянных плашек. Погребённый лежал головой на З, на спине с поднятыми коленями: левая нога впоследствии упала вниз, правая — налево. Руки вытянуты. Под скелетом фиксировалась подстилка из коры и посыпка мелом. Череп окрашен охрой красного цвета.

Погребение № 18 (ямное, основное) (рис. 11, 9) расположено в 2,5 м к Ю от Р, на глубине 1,9 м (1,1 м от ДГ). Погребальная камера прямоугольная, размерами 1,88 x 0,9 м, ориентирована по направлению ВСВ — ЗЮЗ. Стенки ровные, немного скошены в сторону ровного дна. В заполнении ямы отмечены следы деревянного перекрытия. Погребённый лежал головой на ЗЮЗ, на спине с поднятыми коленями, которые потом упали вправо. Череп смещён, руки вытянуты. На дне ямы фиксировалась подстилка из коры, под погребённым — посыпка мелом. Череп, кисти, колени, стопы погребённого были посыпаны охрой. Справа от черепа лежал кремневый отщеп.

Описание находки

1. Отщеп кремневый серо-молочного цвета подпрямоугольной формы, размерами 3,5 x 2,5 см (рис. 11, 8).

В рассмотренных курганах наиболее ранние погребения ямной культуры обнаружены под первоначальными насыпями к. 1 и к. 10. Примечательной особенностью к. 10 является наличие трёх основных погребений (16, 17, 18), объединённых единым погребальным ритуалом. Могила располагалась в один меридиональный ряд. Выкид из ям был отброшен от края на определённое расстояние таким образом, что основная его масса концентрировалась к югу и северу от могил, образуя своеобразные глиняные валы (фиксируемая высота 0,4 м). Свободное пространство вокруг погребений, включая промежутки между ними, было устлано продольно положенным камышом. Аналогичное устройство ритуальной площадки, «прикрытой» с юга и севера валообразными конструкциями наблюдалось в к. 1 вокруг основного п. 13. Ритуальные площадки, кольцевые или серповидные валы являются одной из особенностей архитектуры ямных насыпей [4, с. 37 — 38].

По совокупности признаков погребального обряда — оформление околomoгильного пространства, деревянное перекрытие, аккуратные прямоугольные ямы с четкими углами, наличие древесной подстилки, мела, следов горения, использование охры в различных вариантах, поза умершего (на спине с поднятыми коленями) — захоронения совпадают. Единственным различием является противоположная ориентация: п. 13 — ВСВ, пп. 16,

17, 18 — западный сектор. Однозначного объяснения этому явлению нет. По мнению И.Ф. Ковалёвой [5, с. 45] и Н.А. Рычкова [6, с. 84] это свидетельствует о разнотечности ямного населения. А.В. Николова объясняет это хронологическим фактором [7, с. 205 — 207]. Другие исследователи связывают ситуацию с социальными различиями. Для последней версии должны быть дополнительные отличительные показатели социальной дифференциации, которых в рассмотренных погребениях нет. Хронологический фактор также вызывает сомнения, поскольку известны курганы, в которых пара основных погребений имеет противоположную ориентацию (к. 6, пп. 4, 8, Днепровка 3) [8, с. 47, сл.] или в коллективном погребении скелеты лежат в разные стороны (к. 2, п. 9/1 у с. Михайловка Херсонской обл.) [9, с. 40]. Вариативность погребального обряда могла быть обусловлена рядом причин: социально-экономическими, этническими, идеологическими. Степень их влияния на формирование курганов была разной, что проявилось в многообразии конструктивных, планиграфических, стратиграфических, обрядово-ритуальных и других особенностей погребальных памятников. Существование двух традиций в ориентации, свойственное начальным этапам развития ямной культуры, позволяет датировать возникновение кк. 1 и 10 концом первого, началом второго хронологического периода ЯК [10, с. 88]. Обрядовые традиции, характерные для этого времени, соблюдаются и в двух последующих пп. 17, 23, совершенных на северо-восточном склоне к. 1. В локальной досыпке, связанной с этими захоронениями, повторяются конструктивные особенности основной насыпи. Нарастание кургана с северной стороны служит ещё одним аргументом ранней датировки и первых впускных погребений [11, с. 33].

Следующая группа памятников относится ко времени, получившему в научной литературе определение ямно-катакомбное. В к. 1 этот хронологический горизонт включает ямные пп. 10, 16*, 21, 25, 32 и катакомбное п. 20, они впускны с поверхности основной насыпи, отчетливо выделенной глинистой обмазкой. В обрядовом отношении ямные погребения этой группы сходны между собой и несут отпечаток предшествующей погребальной традиции. В конструкции ямы выдерживаются прямоугольные очертания, но углы округляются, исчезает тщательность оформления. Поза на спине сохраняется, но в отдельных случаях ей придаётся едва заметный разворот на правый бок. Превалирует ориентация в ВЮВ секторе, но присутствует и СЗ. Упрощается погребальный ритуал: меньше охры, в некоторых погребениях отсутствует мел. Только в детском п. 10 элементы ритуала остаются в полном наборе. По всем показателям эту группу памятников можно отнести к завершающему этапу второго хронологического периода [10, с. 91].

Стратиграфическую позицию катакомбного п. 20 дополнительно подтверждает расположение выкида на поверхности основной насыпи. Составляющие погребального обряда (поза на спине с поднятыми коленями, ЮЗ ориентация, древесная подстилка, мел, охра) соответствуют характеристике ямных погребений. Существенным отличием является конструкция погребального сооружения. Это классический пример Н-образной катакомбы среднего (переходного) периода. В ней сохраняется трёхчастность ранних катакомб: входная яма, дромос, камера, но утрачивается геометризм, уменьшаются размеры, упрощается оформление.

Близкую временную позицию занимают катакомбные пп. 4, 5, 7, 10, 11 к. 10. Из них более ранние пп. 4, 7 устроены у подножия основной ямной насыпи. Их выкиды фиксировались на склоне кургана. Остальные три погребения были впускны в насыпь, связанную с пп. 4, 7. Для этой группы погребений характерны признаки переходного периода: небольшие подпрямоугольные камеры с закруглёнными углами, поза на спине с разворотом на правый — левый бок, слабое использование охры, мела, расчленение умершего (п. 11),

* В отчете отнесено к КК

коллективные захоронения (пп. 4, 7), отсечение черепов (п. 4). Погребение 4 выделяется рядом особенностей. Погребальная камера использовалась дважды: два первых скелета лежали в вытянутом положении без черепов, третий — подзахоронение — уложен ничком в слабоскорченном положении на останки одного из погребённых ранее. Погребения «ничком» представляют большую редкость — 1 % [12, с. 35]. Д.Я. Телегин видит в них определённый анахронизм местных традиций [13, сс. 8, 10, 17]. По мнению Н.Г. Салий погребения «ничком» разных эпох отражают «момент проявления прошлого иноэтнического населения» [14, с. 46]. Катакомбные погребения «ничком» исследовательница относит к раннему периоду. В данном случае предшествующие ему погребения лежат в вытянутой позе, что указывает на позднюю датировку подзахоронения.

Следующий стратиграфический горизонт представлен памятниками позднего времени со свойственными им характерными чертами: овальные формы камер, вытянутое положение, неустойчивая ориентация и др. Из числа поздних катакомб следует отметить четыре могилы (пп. 28, 29, 30, 31) к. 1, выделяющиеся особой конструкцией погребальных сооружений: узкая входная яма с подбоям-камерой в длинной стенке. Погребения в ямах подбойного типа открыты и в других могильниках Запорожской (с. Вольногрудшевка к. 7, п. 2; с. Виноградное к. 2, п. 14, к. 3, п. 1, к. 24, п. 27 и др.), Херсонской (с. Каиры к. гр. III, к. 1, п. 4) и др. областей [15, с. 12; 16, с. 42; 17, с. 48]. Исследователи усматривают в таких конструкциях связь с подбойными могилами энеолита. Заслуживает внимания ещё одна особенность этих погребений: компактное и парное расположение. Судя по выкиду, который окружал каждую пару единым массивом, они совершались одновременно или через короткий промежуток времени и могли принадлежать родственникам. Подтверждением этому служит акт подзахоронения в п. 30. Сопровождающий инвентарь, пышность ритуала, мощная досыпка придают этим захоронениям социально-значимый характер. Таким образом, в кк. 1, 10 представлены погребения двух ранних периодов ЯК и трёх хронологических этапов КК.

Завершая анализ ямной и катакомбной культур хочется остановиться на теме их сосуществования. Несмотря на появление большого количества новых археологических источников и дополнительных методов исследования, единого мнения в происхождении и формировании КК по-прежнему нет. Не останавливаясь на историографии вопроса, назовём несколько монографических исследований последних лет, авторы которых в большей или меньшей степени затрагивают весь спектр проблем культурогенеза ранней и средней бронзы [18; 19; 20, 12]. В частности отмечено, что наибольшая концентрация ранних катакомб приходится на Северное Надазовье и соседнее Левобережье Днепра: 36 ± 6 % [18, с. 61].

В разные годы на левом берегу Днепра (территория Запорожской области) нами исследовано 39 погребений ЯК и 48 — КК у г. Васильевка [21, с. 31 — 41; 22, с. 125 — 208], соответственно 27 и 88 захоронений в могильнике у с. Малокатериновка [23]. Анализ исследования ямно-катакомбных комплексов, включая курганы у с. Ильинка, позволяет отметить следующее.

1. Важный элемент культуры — погребальный обряд ЯК, был воспринят катакомбным населением и продолжал существовать на протяжении двух первых периодов. В катакомбном обществе получает признание ямный обычай коллективных и расчленённых погребений. Особое отношение «ямников» к черепу, выразившееся в раскраске черепов, использовании различных накладок на его отдельные части, прослеживается в катакомбных погребениях. Развитие этого культа ярко проявилось в катакомбных масках.

2. Распределение ямных и катакомбных захоронений в некоторых случаях возможно только по погребальным сооружениям и отдельным видам инвентаря. Архитектура ранних катакомб поражает своей масштабностью и сложностью конструкций, подчинён-

ных единым устоявшимся канонам и наполненных разнообразными оформительскими элементами: ступеньки, пандусы, порожки, канавки, своды, арки, «побелка», «нанесённые изображения» и др. В то же время геометризм ранних катакомб созвучен строгим прямоугольным формам могил ранних ямников. Некоторые исследователи усматривают в конструкции катакомбы горизонтальный вариант ямы с заплечиками [24, с. 54], перекрытие которых трансформируется в вертикальный заслон перед камерой.

Ассортимент инвентаря в катакомбных погребениях в одних видах остаётся неизменным (наборы костяных украшений, выпрямители древков, бронзовые ножи, топоры-молоты), в других, собственно катакомбных, достаточно выразительно проявляются ямные черты. В керамике ранних этапов главной формой выступают яйцевидные горшки с выпуклым или чуть уплощенным малоустойчивым дном и слабой орнаментацией. Позже, когда сосуды из глины и талька приобретают ярко выраженные катакомбные очертания, стиль и техника в орнаментации остаются консервативными: линейный шнур, насечки «ёлочкой» (к. 1, п. 4), в реповидном горшке из п. 31 к. 1 имеется ребро-уступ на месте перехода шейки в тулово. Последний тип сосудов А.Л. Нечитайло рассматривает как местное подражание керамике предкавказского региона [25, с. 76].

Таким образом, в погребальных комплексах Левобережья Нижнего Поднепровья можно вычленить захоронения смешанного типа, сочетающих признаки ямной и катакомбной культур, что предполагает разноплановые контакты между разнокультурными группами населения. Взаимодействие в хозяйственно-бытовой жизни сказалось на полном или частичном сходстве погребального инвентаря. Примечательны в этой связи однотипные наборы инструментов в захоронениях «мастеров». В области религиозно-идеологических представлений отсутствие резкого противостояния способствовало взаимопроникновению культовых традиций, что нашло своё отражение в погребальном обряде и обычае хоронить в курганах. Используя готовые ямные насыпи, катакомбники занимали свободное пространство и в редких случаях «прорезали» ямные могилы. По подсчетам Н.А. Рычкова доля повреждённых таким образом погребений составляет 2,4 % [26, с. 121]. В исследованных нами могильниках зафиксировано два факта разрушений ямных погребений позднекатакомбными: пп. 20 — 21 в к. 1 у г. Васильевка и пп. 25 — 26 в к. 1 у с. Ильинка. Случайность подобных ситуаций вероятна, поскольку происходило такое и с однокультурными погребениями. В к. 38 у с. Малокатериновка вытянутое п. 6 «село» на входную яму ранней катакомбы; аналогичная картина наблюдалась в к. 2 Васильевской курганный группы: вытянутое п. 12 разрушило частично входную яму скорченного п. 13. Следов маркировки ямных погребений не выявлено, как и строгого соблюдения зонального распределения подкурганного пространства. Наоборот, сопоставление планов курганов с разной плотностью погребений ЯК и КК показывает довольно равномерное их распределение по кругу, что, вероятно, свидетельствует о существовании единой согласованной планировочной системы, а это означает непосредственный контакт и мирный характер взаимоотношений двух разноэтнических обществ, проживающих на одной или смежных территориях.

Важным показателем синхронного проживания ЯК и КК является обратная стратиграфия. В к. 37 у с. Малокатериновка ямному п. 29, совершенному в яме с заплечиками, предшествовали раннекатакомбные пп. 23, 25 и 21. Последующие катакомбные захоронения устраиваются с поверхности досыпки, связанной с п. 29 [23, с. 96; табл. XXVI, 1, 2]. Ситуация в к. 1 у с. Ильинка менее красноречива, но заслуживает своего внимания. Мы имеем в виду стратиграфическую позицию ямных пп. 21, 23 и катакомбного п. 20, совершенных по одному обряду с поверхности первоначальной насыпи и перекрытых общей досыпкой, с которой позднее впускаются вытянутые катакомбные захоронения. В к. 2 у г. Каменка-Днепровская исследовано культовое сооружение, которое по стратиграфиче-

ским наблюдениям автора раскопок использовалось ямным и катакомбным населением [9, с. 48].

Параллельное сосуществование ямного и катакомбного обществ подтверждается и радиоуглеродной датировкой, полученной для степного Поднепровья. Сопоставление дат погребений в ямах и катакомбах показывает, что на определённом временном отрезке между 2450 — 2250 гг. эти захоронения производились одновременно [22, сс. 204, 208].

Эпоха поздней бронзы представлена 19 погребениями, значительная часть которых сильно разрушена многолетней распашкой и в силу своей фрагментарности может служить только в качестве информационно-статистического материала. Из этой группы можно выделить к. 2 с комплексом могил белозерской культуры, которые сохранились лучше благодаря консервации скифской насыпью. Курганно-грунтовой могильник включал одно подкурганное захоронение и девять грунтовых. Последовательность погребений определена стратиграфически: вначале совершается п. 1, которое перекрывается небольшой насыпью. Последующие погребения устраиваются у подножия кургана: одно с восточной стороны, остальные — с западной. Единство погребального комплекса подчеркивает двурядное расположение могил, при котором подкурганному п. 1 отведено место в северном ряду.

В предварительной публикации памятник рассматривался как рядовой могильник, в котором подкурганное погребение могло принадлежать представителю родоплеменной знати [27, с. 124].

Выделение социально-значимых погребений базируется на определённых признаках: размеры ямы, усложнение конструкции могильного сооружения, свидетельства проведения дополнительных ритуалов, качественный и количественный состав инвентаря. Применительно к п. 1 эта схема может быть рассмотрена только с учётом факта разрушения большей части могилы. При исследовании была зафиксирована юго-восточная часть ямы. Судя по конфигурации и глубине (0,9 м от ДГ), она, скорее всего, приближается к рядовому белозёрскому стандарту [28, с. 139]. Следов каких-либо конструктивных особенностей (канавок, ямок, оформления стен и др.) не обнаружено. В кургане отсутствуют приметы обустроенной площадки, кострища, жертвоприношения, тризны и других ритуальных действий, сопровождающих элитные захоронения. Сохранность таковых при их наличии обеспечила бы консервация насыпью и последующей досыпкой.

Важнейший признак престижных погребений — богатый инвентарь, в данном случае не может быть использован из-за утраты полной информации. Обнаруженный в изголовье лощенный кубок — наиболее распространенная форма погребальных сосудов. В степях Нижнего Поднепровья кубки составляют 44,9 % керамического инвентаря [29, с. 136], причем встречаются как в богатых, так и в рядовых погребениях. Для определения социального статуса погребённого знаковым признаком могут служить размеры насыпи. Большинство богатых захоронений открыто в курганах значительных размеров от 2 до 5 м высотой при диаметре 40 — 60 м [30; 31; 32; 33]. Насыпь, возведённая над п. 1, имела параметры типичные для рядовых погребений (высота 0,4 м, диаметр 12 м).

Анализ белозёрских памятников степного Поднепровья позволил В.В. Отрощенко из 290 подкурганных погребений выделить 34 элитных [34, с. 87]. Соотношение богатых и рядовых погребений в курганах Днестро-Дунайского региона приближаются к нижнеднепровским показателям [31, с. 57]. При большом сходстве погребальных традиций исследователи отмечают в Западном Причерноморье ряд особенностей: преобладание курганного типа захоронений и присутствие социально-значимых погребений в грунтовых могилах. Например, в Казаклийском могильнике семь захоронений совершено в больших ямах усложненной конструкции с богатыми наборами инвентаря. В Нижнем Поднепровье количество богатых погребений, обнаруженных в грунтовых могилах, исчисляется еди-

ницами. К таковым можно отнести погребение, исследованное на Змеевском поселении. Оно было окружено каменным кромлехом с проходом к яме, выложенным камнем [35, с. 34, сл.]. По составу и качеству инвентаря — 2 сосуда, бронзовые браслеты, подвески, серьги, две булавы — элитным можно назвать грунтовое п. 45 Верхнехортицкого могильника [36, с. 211].

Что касается рассматриваемого подкурганного п. 1, то оно не обладает ни одним из признаков, присущим престижным как подкурганным, так и грунтовым погребениям. Таким образом, исследованный комплекс можно считать рядовым могильником, подобным тем, что были открыты в ближайшей округе: на Мамай Горе и в к. 16 у с. Великая Знаменка. Широкий круг аналогий позволяет датировать его XII — X вв. до н. э. [37, с. 67; 38, с. 106, сл.].

Литература и источники.

1. Плешивенко А.Г. Скифский курган у Белозёрского лимана. // Курганы степной Скифии. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 53 — 72.
2. Плешивенко А.Г., Алексеев А.А. Скифские курганы у Белозёрского лимана. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2004. — № 4. — С. 24 — 40.
3. Плешивенко А.Г. Отчёт о раскопках курганов у с. Ильинка Каменско-Днепровского района в 1987 г. // Архив ЗКМ. — д. 2771.
4. Тесленко Д.Л. Об архитектурных особенностях ямных курганов степного Поднепровья. // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тез. докл. — Харьков, 1995. — С. 37 — 38.
5. Ковалёва И.Ф., Шалабудов В.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном Предстепье. // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1992. — С. 4 — 47.
6. Рычков Н.А. Население северной части Циркумпонтийской зоны. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). К., 1991. — С. 83 — 85.
7. Ніколова А.В., Акінфієв Г.О. Метод автоматизованого хронологічного упорядкування археологічних пам'яток за стратиграфічними даними. // Теорія та практика археологічних досліджень. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 190 — 213.
8. Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Дровосекова О.В. Курганные могильники Днепровского Надпорожья. — Запорожье: Дикое поле, 2004. — 177 с.
9. Самар В.А. Курган эпохи энеолита — бронзы вблизи Михайловского поселения. // ДСПК. — Запорожье, 1992. — Т. III. — С. 40 — 49.
10. Тесленко Д.Л. Періодизація ямних поховань Дніпровського Надпоріжжя та правобережного Передстепу. // Проблеми археології Подніпров'я. — Днепропетровск: ДДУ, 1999. — С. 82 — 97.
11. Ковалёва И.Ф., Марина З.П., Ромашко В.А., Тесленко Д.Л., Шалобудов В.Н., Векленко В.А. Курганы энеолита — бронзы в Криворожском течении Ингульца. — Днепропетровск: ДДУ, 2003. — 131 с.
12. Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — К.: Шлях, 2005. — 411 с.
13. Телегин Д.Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи Европейской части СССР. // Энеолит и бронзовый век Украины. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 5 — 21.
14. Салий Н.Г. О культурном и социальном статусе погребённых ничком в эпоху бронзы и раннем железном веке. // ДСПК. — Запорожье, 1997. — Т. VI. — С. 34 — 48.
15. Ковалёва И.Ф. О времени и культурной принадлежности древнейших погребений

в катакомбах Поднепровья. // Проблемы истории и археологии Украины. Докл. науч. конф. — Харьков, 1997. — С. 12 — 13.

16. Рассемакин Ю.Я. Энеолитические погребения бассейна р. Молочной. // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 31 — 43.

17. Николова А.В., Рассемакин Ю.Я. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днестра. // — СА. — 1985. — № 3. — С. 37 — 56.

18. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. — Луганськ: Шлях, 2001. — 196 с.

19. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи. — К.: Інститут Археології НАНУ, 2001. — 288 с.

20. Kaizer E. Studien zur Katakombenrabkultur zwischen Dnepr und Prut. — Mainz Am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 2003. — 347 s.

21. Плешивенко А.Г. Памятники ямно-катакомбного времени Васильевского могильника. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 31 — 34.

22. Kaizer E. und Plesivenko A. Die bronzezeitlichen Grabsitten im unteren Dneprgebiet. // Eurasia Antiqua. — Band 6. — Berlin, Sondergruch, 2000. — S. 125 — 208.

23. Плешивенко А.Г. Курганы села Малокатериновка. — Запорожье, 1996. — 163 с.

24. Рассемакин Ю.Я. О погребениях предкатакомбного времени в северо-западном Приазовье. // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991. — С. 42 — 56.

25. Нечитайло А.Л. Связи населения степной Украины Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К.: Наукова думка, 1991. — 115 с.

26. Рычков Н.А. К вопросу о сосуществовании носителей ямной и катакомбной культур. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — Тирасполь, 2002. — С. 120 — 122.

27. Попандопуло З.Х. Могильник Белозерского времени на Нижнем Днестре. // Проблемы скифско-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тез. докл. обл. конф. — Запорожье, 1989. — С. 123 — 124.

28. Отрощенко В.В., Шевченко Н.П. О восточной границе и восточных связях племён Белозерской культуры. // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1987. — С. 131 — 144.

29. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафундинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наукова думка, 1986. — 165 с.

30. Отрощенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени. // Скифский мир. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 193 — 206.

31. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — К.: Наукова думка, 1990. — 163 с.

32. Евдокимов Г.Л. Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 99 — 103.

33. Агульников С.М., Бубулич В.Г., Курчатов С.И. Курганный могильник у с. Хаджиллар в Нижнем Поднестровье. // ССПК. — Запоріжжя, 2001. — Т. IX. — С. 95 — 114.

34. Отрощенко В.В. О социальном членении погребений срубной культуры Поднепровья. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тез. докл. конф. — Донецк, 1979. — С. 86 — 87.

35. Бураков А.В. Поселення епохи бронзи біля Зміївка. // АП. — 1976. — Т. X. — С. 34 — 36.

36. Попандопуло З.Х. Верхнехортицкий могильник белозерского времени. // Про-

блемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 209 — 211.

37. Андрух С.И., Тощев Г.Н. Раскопки на Мамай-Горе в 2003 г. // АБУ 2002 — 2003 рр. — 2004. — С. 67.

38. Андрух С.И., Тощев Г.Н. Курганы 16 — 19 у с. Великая Знаменка. // ССПК. — Запорожье, 2005. — Т. XII. — С. 106 — 140.

Попандопуло З.Х.

КУРГАН ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ У С. МАЛАЯ ТОКМАЧКА

В марте 1974 года Запорожский краеведческий музей получил от заведующего Ореховским райотделом культуры И.Н. Копейки сообщение о том, что при проведении строительно-дорожных работ в селе Малая Токмачка Ореховского района разрыта насыпь древнего кургана.

Выехавшие на место сотрудники ЗКМ составили акт о разрушении памятника. От кургана осталась насыпь размерами 12 — 27 м (с севера на юг) на 15 — 25 м (с запада на восток) с неровными краями, вся в ямах, заглубленных в материк. По сообщению местных жителей земля с кургана давно бралась для хозяйственных нужд. Последнюю точку в окончательном разрушении насыпи поставили строители, расширявшие бульдозером дорогу на ферму. При этом были вывернуты деревянные гробы, в которых были погребены первые поселенцы села. Это послужило поводом для остановки строительства. Судя по найденной в одном из гробов монете, захоронения производились в 70-е годы XIX века. Решением дирекции музея были предприняты срочные спасательные работы, на которые откомандировали научных сотрудников музея Попандопуло З.Х. и Плешивенко А.Г. Археологические исследования проводились с 29 марта по 4 апреля 1974 г. В раскопках принимали участие учащиеся Малотокмачанской средней школы. Активное содействие оказывал председатель сельсовета Турецкий К.И.

Курган находился в центре села на улице Судинской между домами № 5 и № 7, что и предопределило направление единственной, возможной траншеи — с запада на восток. На бровку было оставлено 2 м. Поскольку вся насыпь была изрыта и частично выбран грунт, за репер была принята наивысшая точка в сохранившейся части кургана (рис. 1). По данным нивелировки, высота насыпи от этого репера составила около 3 м. Однако, судя по тому, что погребенная почва на исследуемом участке залегала на глубине 1,8 м, а материк — на глубине 2,25 м, реальная высота намного меньше. Диаметр, судя по конфигурации кургана, мог достигать 36 метров. Насыпь местами до глубины 1,8 — 2 м. была разрушена уже упомянутым поздним кладбищем. Стратиграфические наблюдения удалось произвести на малом участке северной стороны бровки, на протяжении всего пяти метров, так как вся остальная ее часть была повреждена поздними вкопами. Согласно этим наблюдениям, курган мог быть сооружен в три приема: основная насыпь высотой, примерно, 1,2 — 1,3 м, видимый диаметр 5 м, затем, над ней совершена досыпка толщиной от 0,6 м до 1 м, а с южной стороны на нее легла подсыпка. Структура грунта следующая: дерновый слой составлял 20 — 25 см, под ним залегал смешанный грунт, состоящий из чернозема и светлого суглинка со следами карбонизации. Погребенная почва представляла собой темный суглинок с белоглазкой поверху. Насыпи отделялись друг от друга тонкими прослойками глины, по-видимому, выкидами (?) из погребений.

В 1,5 м к югу от репера, в южной половине насыпи на глубине 1,3 м от поверхности кургана, были найдены два сосуда. В 4-х м к северо-востоку от репера, в северной

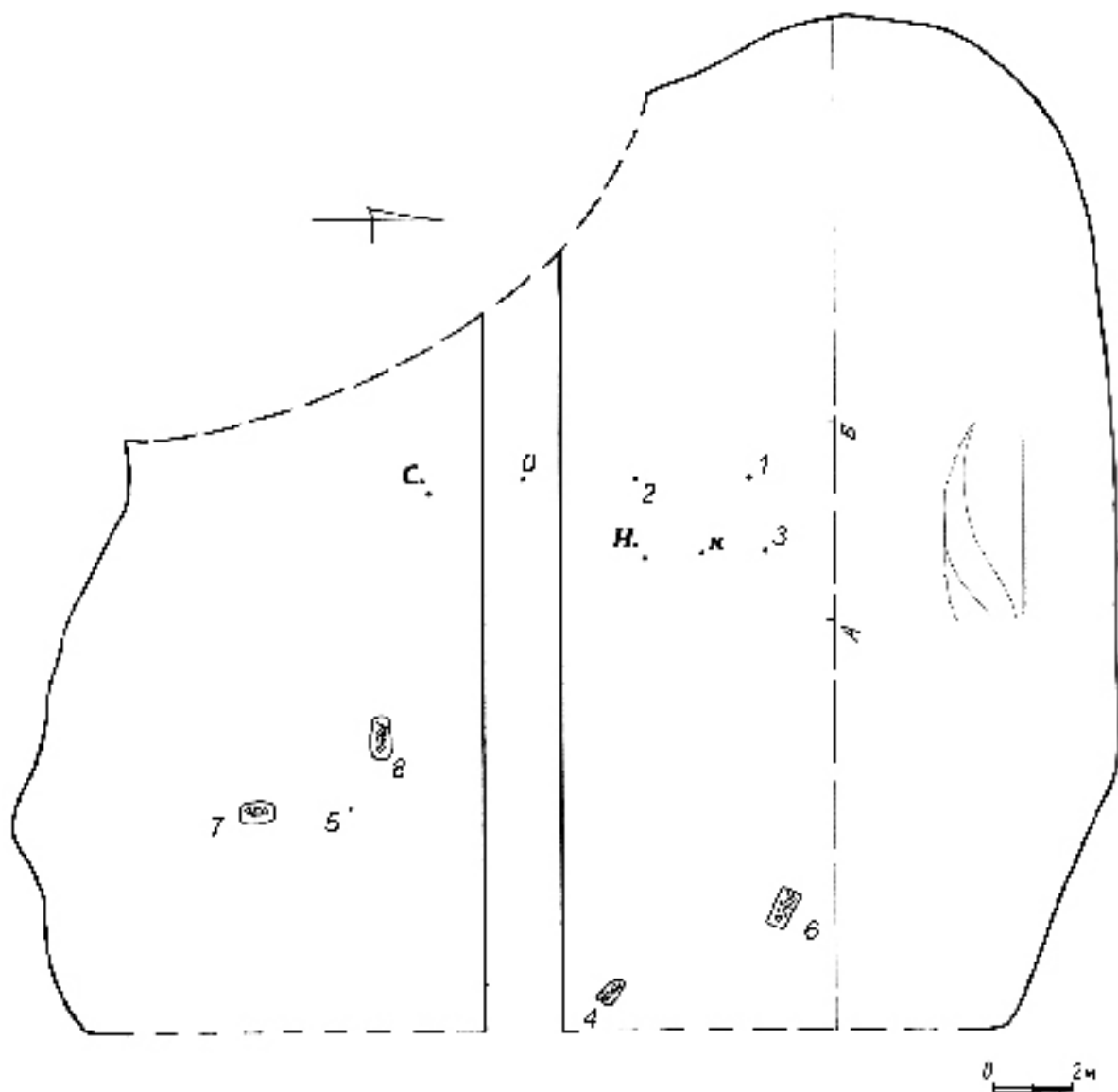

Рис. 1 План кургана у с. Малая Токмачка

половине кургана на глубине 1 м был найден железный нож. А в 4,5 м к северо-востоку, на глубине 2,1 м обнаружено кремневое орудие.

Описание находок

1. Курильница лепная в виде банки с широким уплощенным и вытянутым наружу венчиком и широким дном. Размеры: высота 8,7 см, диаметры венчика — 12 см, дна — 10,5 см (рис. 2, 1).

2. Ойнохойя сероглиняная, гончарная, с округлым приземистым туловом и высокой цилиндрической шейкой. Край венчика фигурно отогнут наружу и снабжен двумя носиками для слива, расположенными по бокам петлевидной канелированной ручки. Донышко на небольшом, слегка вогнутом, поддоне. Поверхность покрыта сплошным лощением. Высота кувшина 20 см, диаметры горла — 8,8 x 7,2 см, тулова — 15 см, дна — 7 см (рис. 2, 2).

Оба сосуда сарматские, датируются I — II вв. н. э.

3. Нож железный с прямым лезвием и ровной спинкой несколько закругленной к кончику. Рукоятка овальная в сечении. Длина ножа 16,5 см, ширина лезвия 1,8 см, ширина рукояти 2,1 см (рис. 2, 3). Датируется сарматским временем.

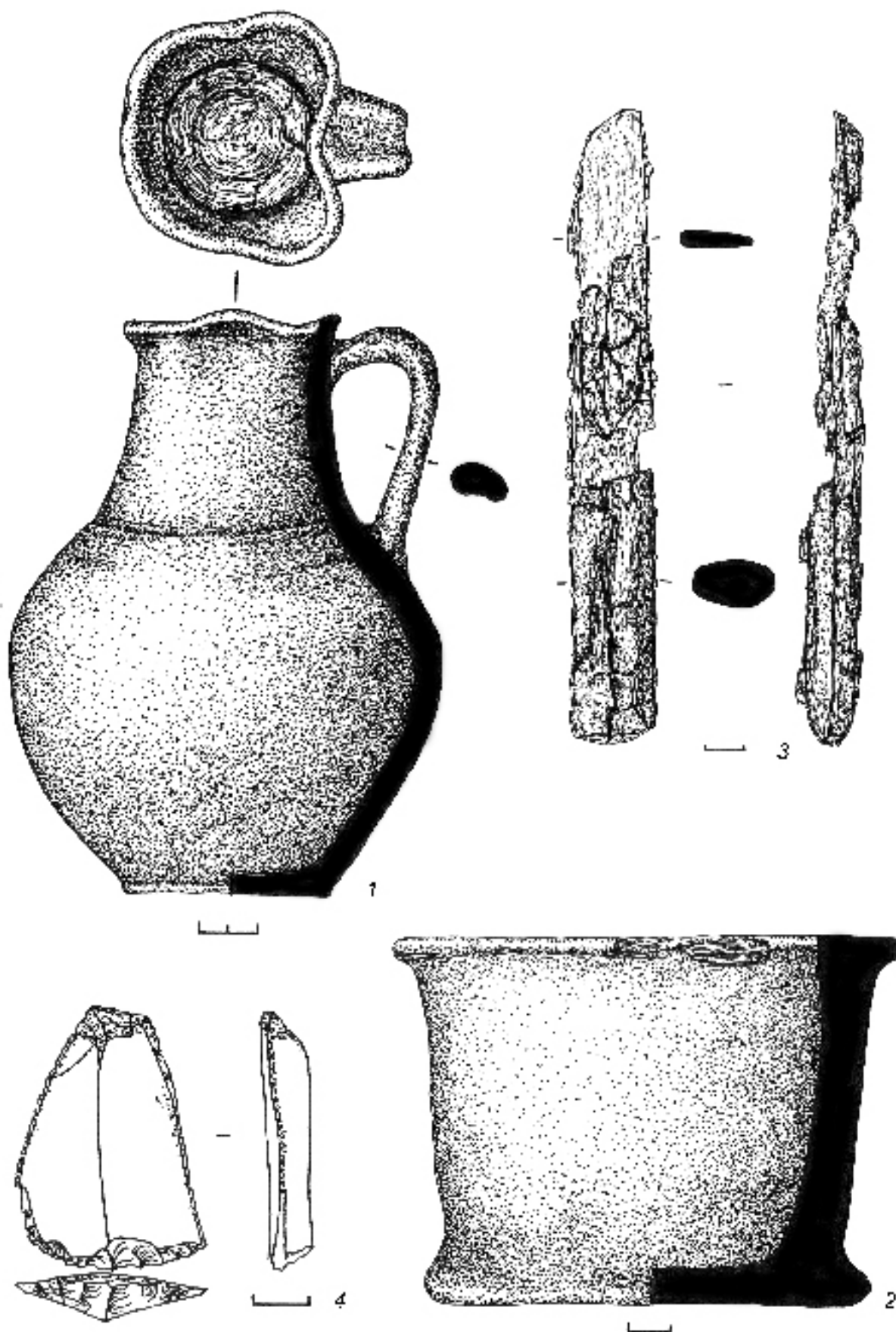

Рис. 2. Находки из насыпи кургана:
1, 2 – сосуды, 3 – железный нож, 4 – кремень

4. Скребок кремневый подтреугольной формы на пластине с выпуклой спинкой. В сечении имеет треугольную форму. Широкий рабочий край обработан ретушью. Размеры изделия 4,5 x 3 x 0,5 см (рис. 2, 4).

В кургане было обнаружено восемь погребений, из которых три оказались кенотафами. Два кенотафа были сооружены в катакомбное время (пп. 2, 3). Основными в кургане являлись погребения ямной культуры.

Погребение 1, кенотаф (рис. 3, 1), находилось в северней половине кургана в 5,6 м к северу от репера, заглублено в материк на 0,4 м. Глубина от поверхности 2,65 м. Могильная яма прямоугольной формы с сильно закругленной северной стороной, с подбоем в нем, была вытянута с севера на юг. Длина ямы 1,1 м, ширина 0,75 м, длина подбоя 17 см.

Погребение 2, катакомбной культуры, кенотаф (рис. 3, 2), было расположено в 3 м к северу от репера. Погребение представляло собой трехступенчатую катакомбу. Входная яма овальная размерами 0,57 x 1 м, была вытянута с запада на восток, дно на глубине 2,3 м. Перпендикулярно к ней располагался дромос длиной 0,6 м и шириной 0,61 — 0,42 м (перед камерой). Камера имела остро-овальную форму, размерами 0,7 x 0,76, глубиной 2,57 м. Она параллельна входной яме.

Погребение 3, катакомбной культуры, кенотаф (рис. 3, 3), находилось в 5,5 м к северо-востоку от репера. Камера узкая, овальной формы, размерами 2 x 0,6 вытянута с запада на восток. Входная яма находилась с северной стороны, ее размеры 0,8 x 0,5 м. Глубина от поверхности составляла 2,45 м.

Погребение 4, ямной культуры (рис. 3, 4), было расположено в 13 м к ВСВ от репера, на глубине 2,78 м (0,53 м в материке). Погребальная яма прямоугольной формы с закругленными углами в северо-западной стене, была вытянута с северо-запада на юго-восток. Ее размеры 2,1 x 1 м. В засыпке могилы встречались следы сгнившего дерева. Погребенный был уложен скорчено на правый бок головой на восток. Лицевая часть обращена на север. Левая рука была согнута в локте под прямым углом, правая — вытянута вдоль туловища, кисть ее заходила под бедренные кости. Кисти рук и ног ярко окрашены охрой. Под западной стенкой, в 50 см от середины плечевой кости левой руки лежал каменный пест (1).

Описание находки

1. Пест из крупнозернистого ожелезненного песчаника неправильной цилиндрической формы с двумя рабочими концами, слегка зауженный посередине. Размеры его 6,7 x 4,5 см (рис. 3, 5).

Погребение 5, ямной культуры (рис. 4, 1), было расположено в 10 м к юго-востоку от репера на глубине 2,85 м. Контуры могильной ямы нечеткие, нарушены поздними ямами и норами (?). Судя по тому, что погребение было перекрыто каменной плитой размерами 1,6 x 1 м (рис. 4, 2), оно могло иметь заплечики. На внутренней стороне плиты были видны следы охры. Площадь, занимаемая могильной ямой, составила 2,1 м с северо-востока на 2,2 м на юго-запад, глубина в материке 0,6 м. Вдоль северной стенки, по дну, проходила канавка шириной 28 см, заглубленная в материк на 16 см.

На дне, в разных местах, были обнаружены остатки сильно истлевших костей, положение костяка не восстанавливалось. Погребальный инвентарь отсутствовал.

Погребение 6, ямной культуры (рис. 4, 3), было расположено в 12,3 м к северо-востоку от репера на глубине 3,65 м. Могильная яма, прямоугольной формы с заплечиками, была вытянута с юго-востока на северо-запад. Ее размеры — 3,9 x 1,8 м. Ширина заплечиков 0,5 — 0,8 м. На глубине 25 см от верхнего уровня заплечиков находилась сама камера. Она также прямоугольной формы, размерами 2,5 x 1,4 м. Юго-восточная сто-

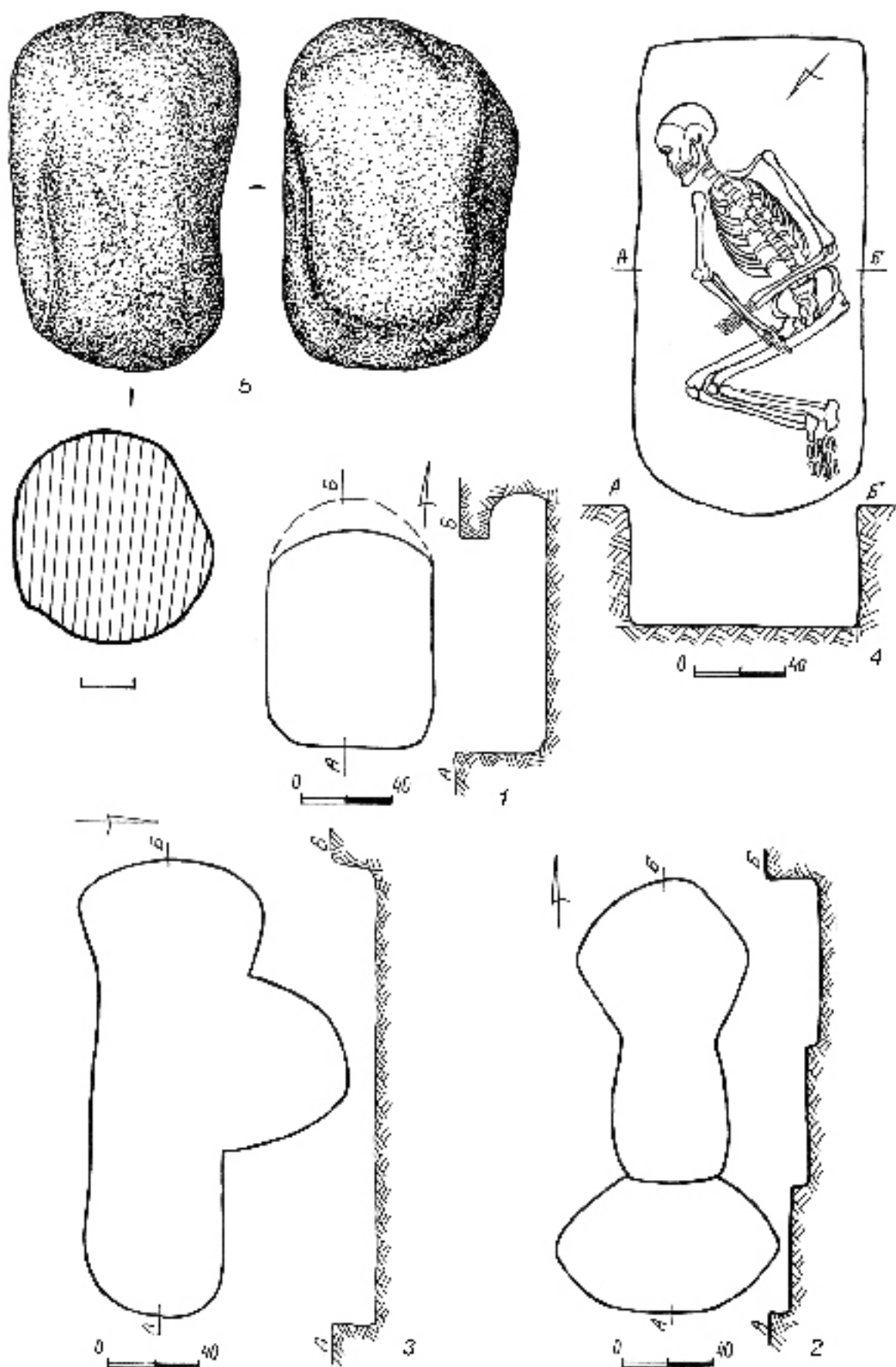

Рис. 3. 1 – п. 1, 2 – п. 2, 3 – п. 3, 4 – п. 4, 5 – пест из п. 4

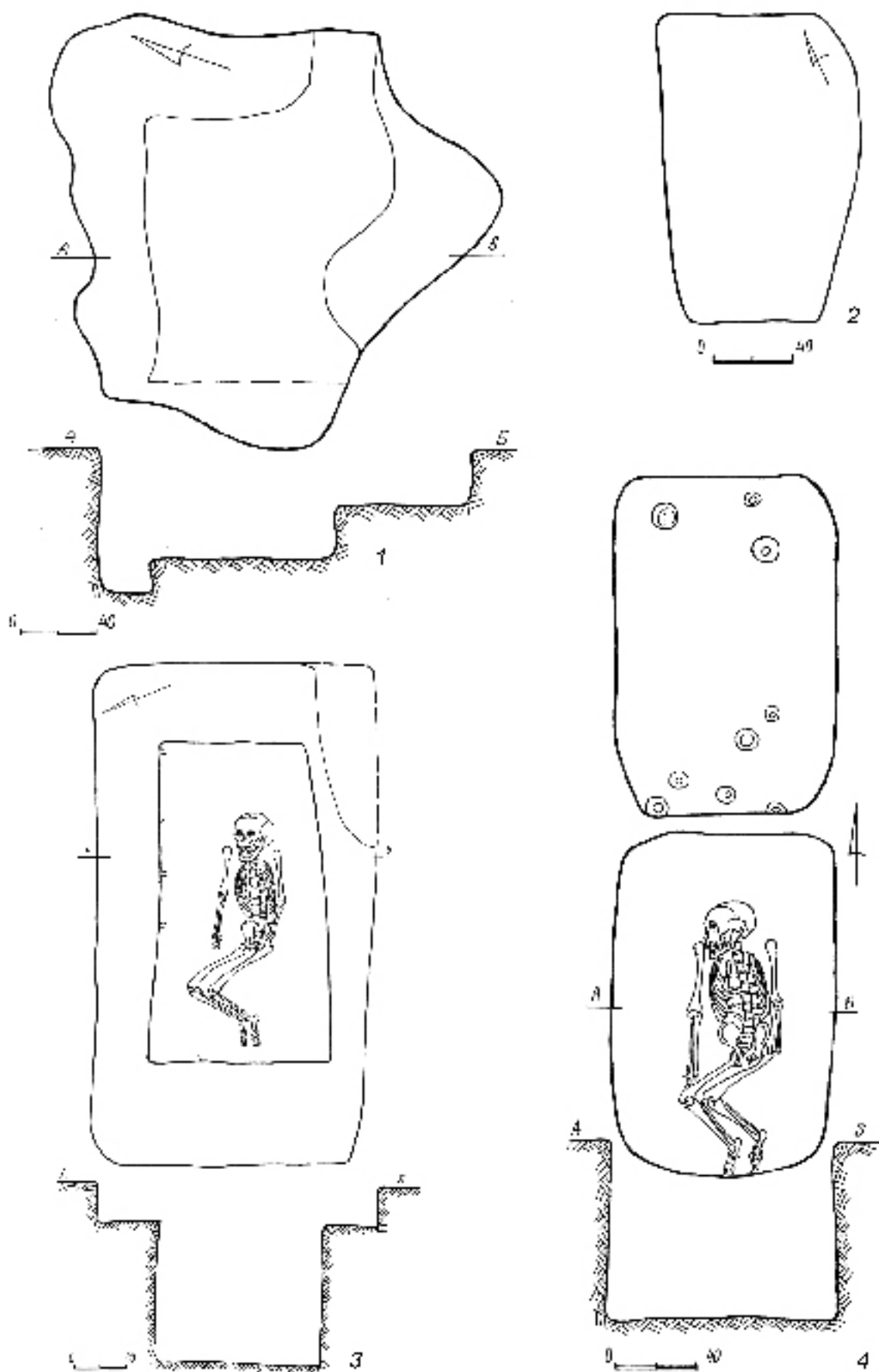

Рис. 4. 1 – п. 5, 2 – плита перекрытия п. 5, 3 – п. 6, 4 – п. 7

рона камеры уже, ее ширина 1,1 м, дно на глубине 1,4 м от заплечиков. Вдоль северной и западной стенок и над костяком прослеживались следы истлевшего дерева. Погребенный лежал на спине с подогнутыми в коленях ногами, головой на юго-восток. Лицевая часть обращена вверх. Согнутые ноги коленями повернуты вправо. Руки вытянуты вдоль туловища, кисти окрашены охрой. На дне могильной ямы прослеживались следы сгнившего дерева и тлена.

Погребение 7, ямной культуры (рис. 4, 4), находилось в двух метрах к югу от погребения 5 и в 10,5 м к юго-востоку от репера. Могильная яма прямоугольная с закругленными углами, размерами 1,7 x 1,1 м, была вытянута с севера на юг. Стенки камеры несколько расширяются книзу. Дно находилось на глубине 0,9 м от уровня материка, от репера — 3,15 м. Вдоль южной и северной стенок по дну прослеживались круглые ямки со следами древесного тлена внутри них. Диаметры их составляли 10 — 15 см. Над костяком тоже лежали остатки деревянного покрытия. Вероятно, при сооружении могилы использовалась некая шатровая конструкция. Кости скелета сохранились плохо. Погребенный лежал на правом боку, с разворотом на спину. Головой ориентирован на север, лицом обращен на запад. Левая рука лежала вдоль туловища, кисть находилась под тазовой костью. Правая рука была вытянута вдоль туловища. Кисти рук и особенно лицевая часть головы были ярко окрашены охрой. На дне могильной ямы хорошо прослеживались следы тлена от подстилки и угли. Погребальный инвентарь, кроме небольшой ракушки, отсутствовал.

Погребение 8 ямной культуры (рис. 5, 1) было расположено в двух метрах к западу от погребения 5 и в 7 м к юго-востоку от репера на глубине 3,25 м. Могильная яма прямоугольной формы, размерами 2,2 x 1,6 м, вытянута с запада на восток. Южная сторона была нарушена поздним вкопом. На восточной — имелся приступочек (заплечик) шириной и высотой 30 см. Костяк лежал ближе к северной стенке. Кости скелета плохой сохранности. Погребенный лежал на спине с согнутыми в коленях ногами, головой на восток. Ноги упали вправо. Правая рука была вытянута вдоль туловища, на кисти лежал круглый каменный предмет (1), рядом с кистью лежал второй (2). Положение левой руки не прослеживалось. На сохранившихся костях рук и ног видны следы охры. На дне прослеживались следы тлена.

Описание находок

1. Растиральник из розового плотного известняка плоскоокруглой формы с тщательно заполированными боками. Диаметр изделия 6 см, высота 2,5 см (рис. 5, 2).

2. Растиральник из мелкозернистого песчаника округлой формы. Одна сторона плоская с ложбинкой у основания по всему периметру. Верхняя часть сферическая. Диаметр изделия 4,5 см, высота 3,5 см (рис. 5, 3).

Всего в кургане удалось зафиксировать восемь погребений, три из которых оказались кенотафами. Два из них (п.п. 2, 3), по своим конструктивным особенностям, несомненно, принадлежат носителям катакомбной культуры. Определить культурную принадлежность еще одного кенотафа (п. 1) не представляется возможным. Остальные пять погребений относятся к ямной культуре. Два погребения (пп. 4, 8) совершены на боку с ориентацией на восток и юго-восток, еще два (пп. 6, 7) — на спине с подогнутыми ногами. Ориентированы они на север и восток. Положение погребенного из пятого захоронения не прослеживалось. Во всех погребениях присутствовало дерево в качестве перекрытия, один раз использовалась каменная плита (п. 5). Кисти, стопы и черепа умерших окрашены охрой. Инвентарь состоит из каменных орудий: песта и растиральников. Определить наиболее раннее захоронение, в связи с сильным разрушением кургана, не представляется возможным. Несомненно одно, основная насыпь и первая досыпка связаны с ямными погребениями.

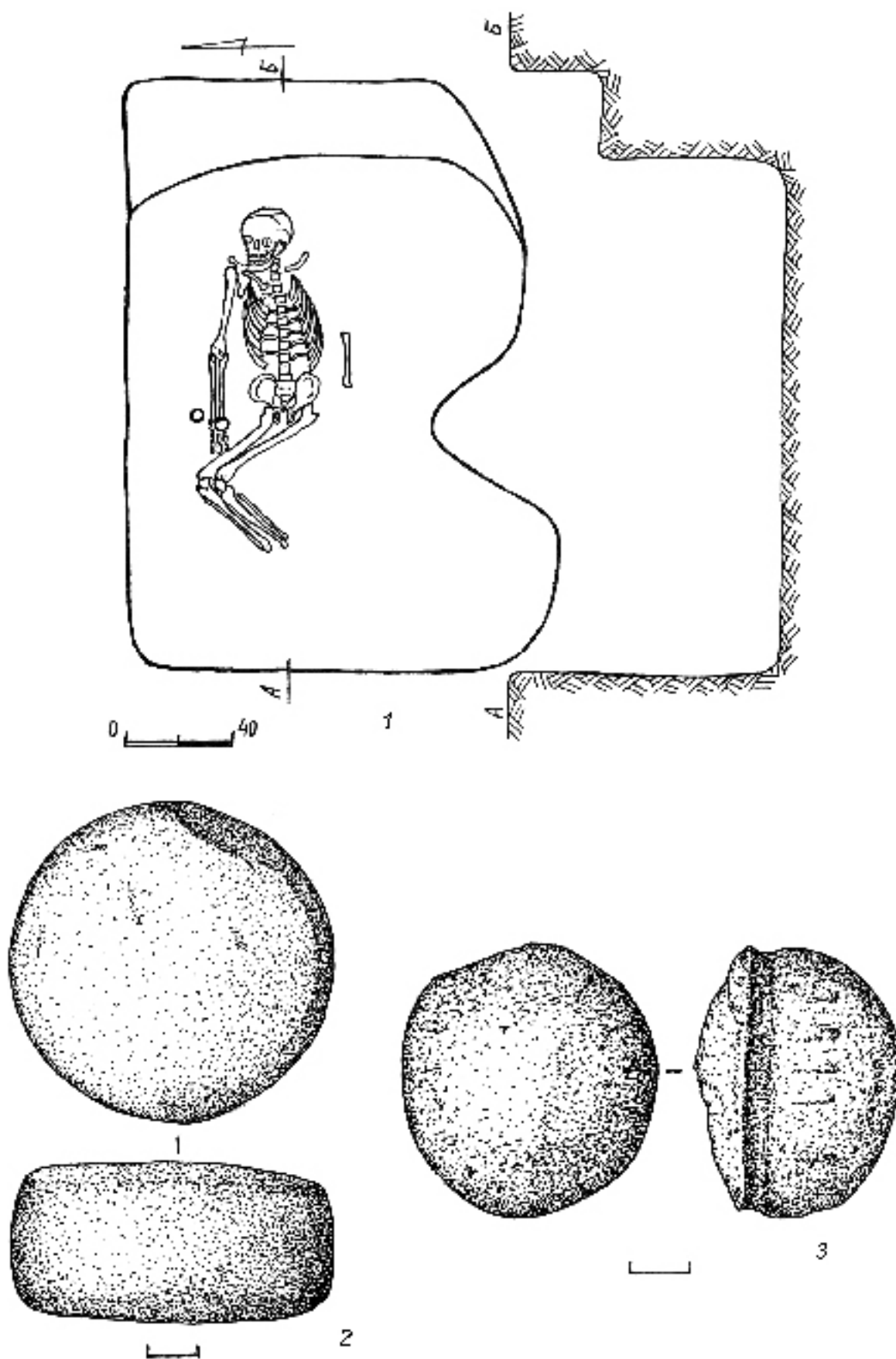

Рис. 5. 1 – п. 8, 2, 3 – растиральники из п. 8

На существование впускных могил указывают находки двух сосудов и железного ножа сарматского времени в насыпи кургана.

Исследованный курган в с. Малая Токмачка приоткрывает еще одну страницу в изучении древнейшей истории края, поскольку этот регион — среднее течение р. Конки, до сих пор слабо изучен археологами. Немногие из известных материалов введены в научный оборот [1, с. 149; 2, с. 109; 3, с. 66; 4].

Литература

1. Тихомолова И.Р. Памятники сарматского времени в бассейне р. Конка // Тезисы докладов конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1989. — С. 149 — 150.
2. Попандопуло З.Х. Костянтинівські кургани // Археологія. — 1979. — № 31 — С. 109 — 110.
3. Попандопуло З.Х. Курган «Соколовский» у г. Пологи // ДСПК. — Запорожье, 1991. — Т. II. — С. 66 — 76.
4. Плешивенко А.Г. Курганный могильник у с. Конские Раздоры // ДСПК. — Запорожье, 1995. — Т. V. — С. 143 — 159.

Недопако Д.П., Пустовалов С.Ж., Горнікова М.О.

ВИВЧЕННЯ ЗАЛІЗНИХ РЕЧЕЙ З РОЗКОПОК НА ГОРОДИЩІ О. МАЛА ХОРТИЦЯ

У 2003 році на кошти, які були виділені Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, на острові Мала Хортиця (Байда) були продовжені дослідження земляного городка князя Дмитра Вишневецького. Археологічні роботи велися попід південним валом напівбастиону укріплень XVIII століття у межах верхньої частини острова Байда. Загальна площа розкопу склала близько 30 м². Розкоп було закладено в межах квадратів 33 — 34 Д — И на схід від досліджених на початку 90-х рр. дерев'яних будівель.

У результаті проведених робіт була виявлена складна споруда. Довжина споруди — 6,4 м. Ширина її повністю не простежена. Південно-східний кут — прямий, західна сторона має овальну форму. Вона зруйнована будівельними роботами у XVIII столітті. У північно-східній частині розкопу спостерігалось зниження рівня долівки. Ширина зниження — 3 м. На південь зниження простежено на 1 м. Глибина долівки зниження — 26,7 м. Зниження було заповнено вуглистою масою, перемішаною з кістками тварин. На дні зниження, біля його країв, були знайдені залізний молоток та «клямка» від засува дверей.

На всій площі розкопу зустрічалися на різних рівнях окремі цвяхи, які, вірогідно, з'єднували дерев'яні частини будівлі; деталі вогнепальної зброї (гнотові замки, клин, рублячий інструмент тощо). [1]

З точки зору технологічних досліджень, колекція не дуже представницька. В ній дуже мало речей, при виготовленні яких могли застосовуватись досить складні технології. З цього погляду найбільш цінні залишки інструментів, яких обмаль. Як показує досвід дослідження наконечників стріл, які походять з пам'яток з території України, для їх виготовлення використовували неякісний матеріал, в основному відходи ковальського виробництва. Здебільшого наконечники стріл виготовляли з кричного заліза та м'якої сталі. [2]. Практично невідоме гартування наконечників стріл, що суперечить літописним відомостям («каленные стрелы»). Правда, Б.О. Колчін виявив декілька наконечників стріл зі слідами гартування [3, с. 143 — 145]. Однак слід враховувати, що при виготовленні

ковальських виробів ковалі Північноруських земель використовували більш складні прогресивні технології (багатошаровий пакет, вварювання сталевих робочих частин тощо), натомість в Південноруських землях переважали більш архаїчні спрощені технології (цементация). Але в дуже рідких випадках наконечники стріл зміцнювали за допомогою холодного наклепування, яке чітко виявляється в мікроструктурі металу витягнутими зернами.

Для технологічних досліджень були представлені 40 залізних виробів з розкопок 2003 р. пункту Байда на о. Мала Хортиця (Запоріжжя), в тому числі один молоток, залізний виріб (фрагмент інструменту?), фрагмент рублячого інструменту, залізний виріб, 4 наконечники стріл, фрагмент вудил та підкова для взуття, залізні гвіздки.

При викладенні результатів спочатку подається лабораторний номер зразка, експедиційний шифр, потім назва предмету, його вага.

Результати досліджень

Аналіз 1081. № 23. Молоток залізний. Вага 305 гр. Зроблений цілком з заліза. Робоча частина молотка дещо розширена. Протилежна частина — навпаки, звужена та роздвоєна для витягання цвяхів. Руків'я молотка в верхній частині має квадратну у розрізі форму. Нижче вона стає круглою та поступово закінчується вістрям. На головці молотка виявився пристрій для видавлювання головок заклепок. Діаметр заглиблення складає 0,7 см. Розміри молотка: довжина — 25 см, довжина головки — 6,5 см, діаметр робочої частини — 2,6 см. Перетин руків'я — 1,3 см. Для дослідження взято два зразки — з робочої частини (1) та з руків'я (2). Метал робочої частини чистий, має невелику кількість точкових та витягнутих включень. Основна структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,2 — 0,3 %, на одній бічній поверхні є невелика зона з вмістом вуглецю близько 0,5 %. Мікротвердість коливається в межах 206 — 254 кг/мм². Руків'я також має чистий метал, але основна структура — феритна з дуже незначною домішкою вуглецю (близько 0,1 %). Мікротвердість становить 170 — 221 кг/мм².

Після очистки та реставрації можна визначити, що молоток виготовлено з однієї заготовки кричного заліза досить високої якості шляхом вільного кування. Робоча частина молотка піддавалась цементации. Режим обробки оптимальний. Не зафіксовано ні перегрітих, ні холоднодеформованих структур (рис. 1, 1).

Аналіз 1083. № 24. Рубляче знаряддя (або фрагм. ножиць). 66 гр. Залізний інструмент, зроблений, імовірно, з уламка ножа. Круглий держак має довжину 16,5 см, діаметр — 0,7 см. Робоча частина має форму витягнутого клина довжиною 5 см, шириною 3,2 см. Загальна довжина предмета 21,4 см. Метал містить велику кількість неметалевих включень. Основна структура — дуже дрібнозернистий ферит, є невелика зона крупних зерен. На вістрі леза є розшарування металу. Мікротвердість становить 193 — 221 кг/мм² (рис. 1, 2).

Аналіз 1082. № 26. Клин. 269 гр. Являє собою залізний клин з розкованою п'яткою. Довжина — 7,6 см, ширина — 3,7 см. Товщина — 2,7 см. Метал містить багато неметалевих включень — точкових та витягнутих. Структура металу — різнозернистий ферит з мікротвердістю 151 — 206 кг/мм² (рис. 2, 1).

Аналіз 1084. № 35. Залізний клин. 96 гр. Трапецієподібний в плані, сталевий предмет зі сточеним в середину лезом та характерною розкутістю п'яtkової частини. Розміри: 7,3 x 7,5 см. Товщина клина коливається від 0,3 см до 1 см. Метал середньої чистоти, включення в основному точкові та витягнуті. Структура являє собою безструктурний мартенсит з мікротвердістю 724 — 824 кг/мм². Вміст вуглецю зменшується від вістря до спинки.

Виріб виготовлено з кричного заліза середньої якості з подальшою цементацией леза та його гартуванням (рис. 2, 2).

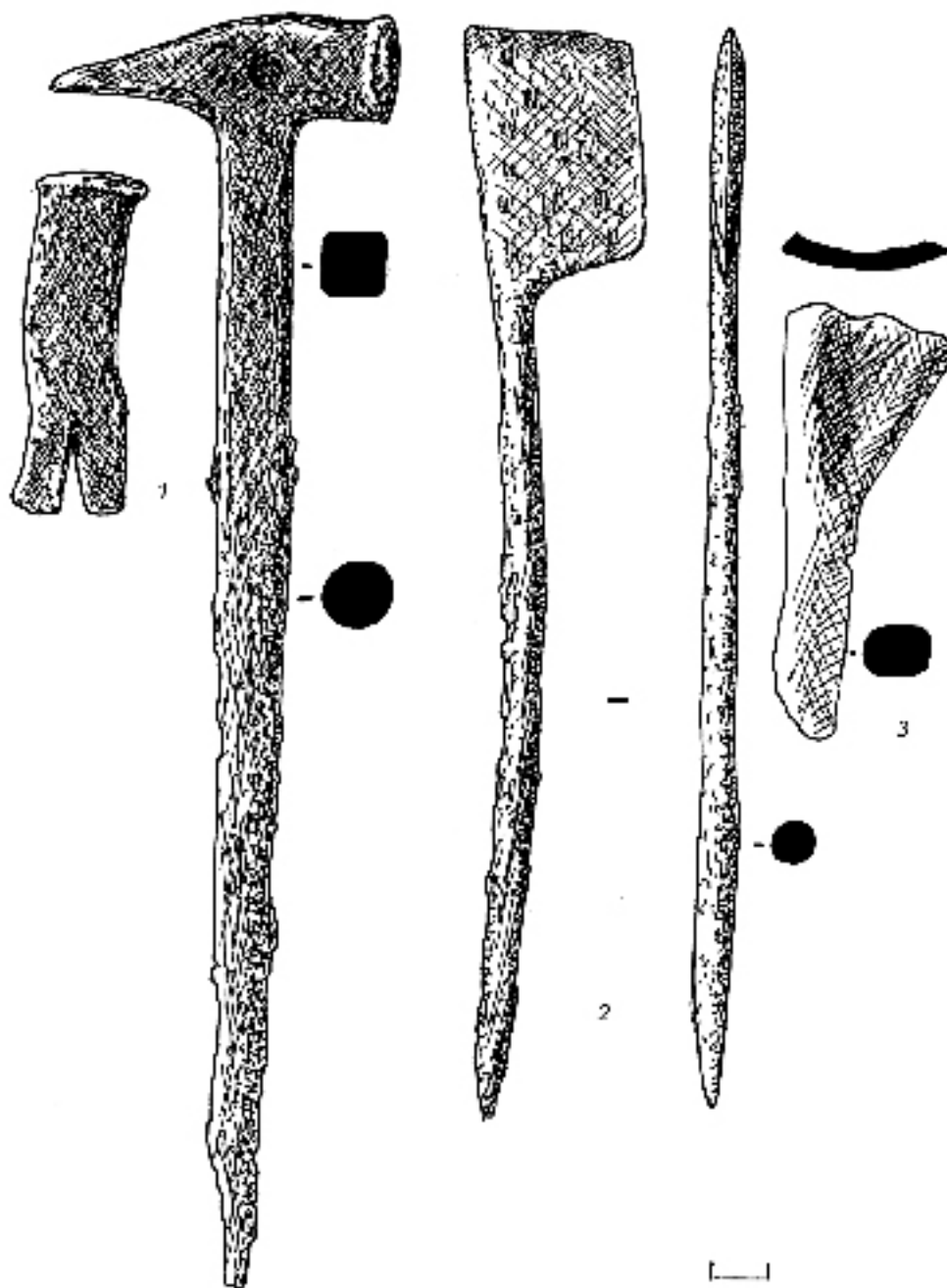

Рис. 1. 1 – молоток, 2 – рубляче знаряддя

Аналіз 1090. № 34. Серпентин. 20 гр. Основна частина гнотового замка. Робоча частина має жолобчасту форму для кріплення гноту. Отвір для кріплення діаметром 0,3 см. Задня частина серпентина має прямокутний перетин, робоча частина кругла. Метал середньої чистоти, має невелику кількість витягнутих включень. Структура – дрібнозернистий ферит з мікротвердістю 160 – 206 кг/мм².

Предмет виготовлено з кричного заліза середньої якості (рис. 2, 10).

Аналіз 1132. № 37. Деталь спускового механізму. Довгий стрижень з отвором (діаметр 0,25 см) та поперечним виступом. Загальна форма предмета – Г – видна. Розміри: 11,4 x 3,3 см. Метал середньої чистоти, структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,3 – 0,7 %. На одному кінці є сорбітоподібна структура з мікротвердістю 297 кг/мм². Вміст вуглецю зменшується вглиб зразка.

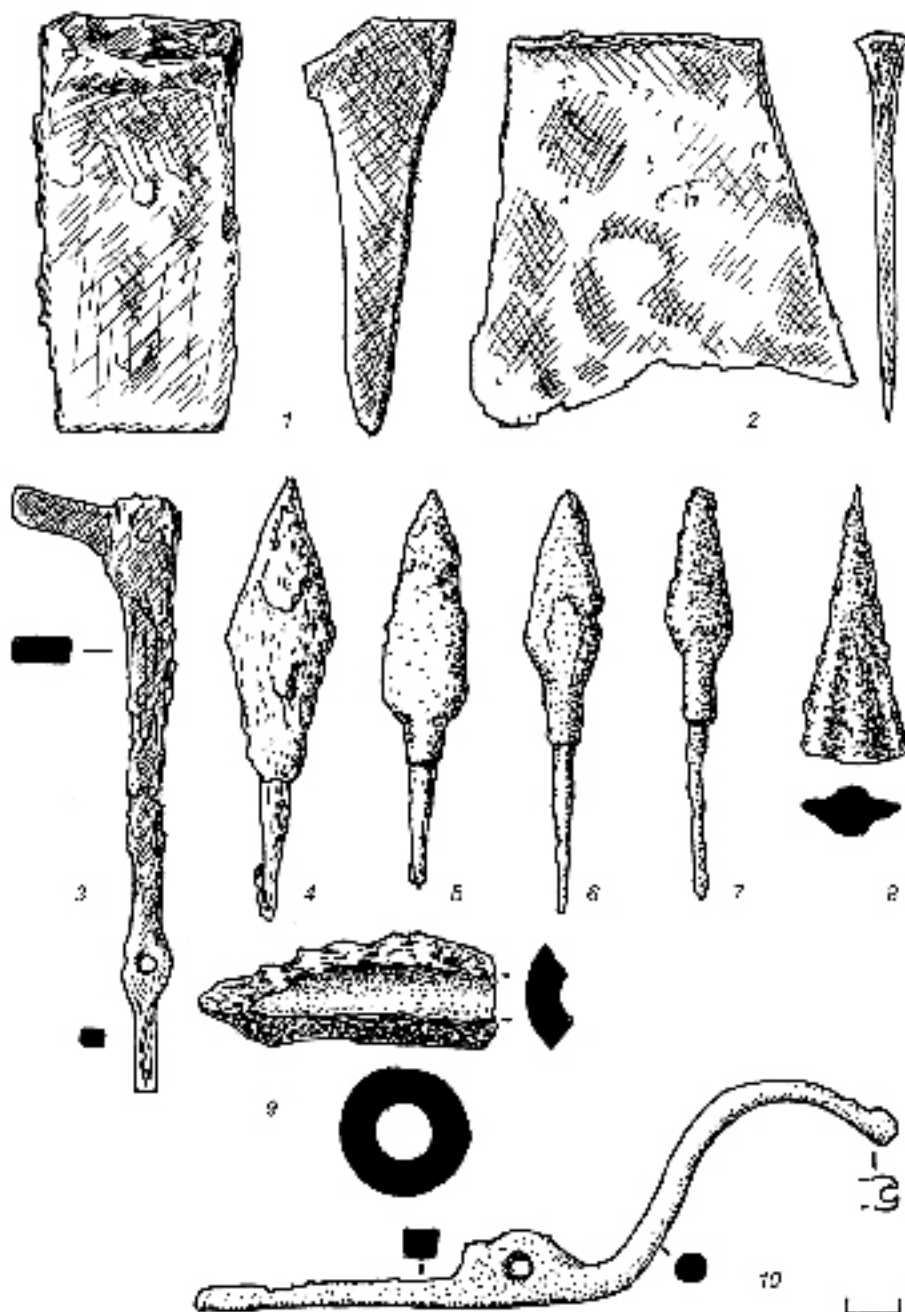

Рис. 2. 1, 2 – клини, 3 – деталь спускового механізму, 4 – 7 – наконечники стріл, 8 – уламок спису, 9 – уламок ствола, 10 – серпентин

Деталь виготовлена з заліза середньої чистоти з наступною цементацією та прискореним охолодженням (рис. 2, 3).

Аналіз 1135. № 42. Фрагмент ствола вогнепальної зброї. Довжина – 5,7 см. Калібр – 1 см. Кілька великих включень, структура феритна з мікротвердістю 206 – 221 мг/мм². Фрагмент виготовлено з заліза невисокої якості (рис. 2, 9).

Аналіз 1088. № 28. Наконечник стріли. 10,2 гр. Вістря стріли з подовженим жалом, залізний, дволопатекий, черешковий, з упором. Розміри: 7,6 x 1,7 см. Метал забруднений крупними витягнутими та точковими включеннями. Структура – різнозернистий ферит з мікротвердістю 274 – 254 кг/мм² (рис. 2, 5).

Аналіз 1085. № 30. Наконечник стріли. 5 гр. Вістря стріли залізне, ромбоподібної форми, черешкове, з упором. Розміри: 8,1 x 1,5 см. Метал середньої чистоти, включення

витагнуті. Структура феритна з мікротвердістю 190 — 206 кг/мм². На ребрі стріли видно розтріскування металу та сильно деформовані зерна фериту (рис. 2, 6).

Аналіз 1086. № 29. Наконечник стріли. 8 гр. Вістря стріли з подовженим жалом, залізне, дволопатеве, черешкове, з упором. Розміри: 8,0 x 1,3 см. Метал чистий, має кілька витягнутих включень, структура феритна з мікротвердістю 143 — 170 кг/мм². На ребрі стріли фіксуються сильно витягнуті зерна.

Наконечник виготовлено з якісної залізної заготовки, ребро стріли формувалось на остиглій заготовці (рис. 2, 7).

Аналіз 1087. № 27. Наконечник стріли. 13 гр. Вістря стріли залізне, ромбоподібної форми, черешкове, з упором. Розміри: 8,5 x 1,9 см. Метал містить багато шлакових включень крупних та дрібних. Структура металу — дрібнозернистий ферит з мікротвердістю 170 — 206 кг/мм².

Наконечник виготовлено з кричного заліза поганої якості (рис. 2, 4).

Аналіз 1136. № 31. Уламок спису чи сулиці. Фрагмент вістря довжиною 5,2 см, шириною 2 см. В перетині добре видно перо та центральне ребро. Метал дуже чистий, структура сорбіту з мікротвердістю 514 — 642 кг/мм² (рис. 2, 8).

Аналіз 1089. № 22. Підкова для взуття. 20 гр. Підкова від чобота: вигнута металева деталь с трьома шипами. Загальна довжина — 7,6 см, ширина — 4,9 см. Метал брудний, багато різноманітних включень. Основна структура феритна з мікротвердістю 151 — 206 кг/мм², є невелика зона з вмістом вуглецю 0,7 % та мікротвердістю 206 кг/мм².

Підкова виготовлена з кричного заліза низької якості. Навуглецьована зона виникла випадково (рис. 3, 1).

Аналіз 1138. № 33. Деталь дверного замка. Деталь замка дверей: подовжений залізний предмет з отвором у центрі та борідкою на другому кінці стрижня. Діаметр отвору — 0,5 см. Довжина — 23,6 x 4,3 см. Метал чистий, структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,5 — 0,65 та мікротвердістю 206 — 274 кг/мм². Краї знеуглецьовані.

Деталь виготовлено з якісної вуглецевої сталі (рис. 3, 4).

Аналіз 1123. № 16. Фрагмент деталі замка від дверей: округла скоба з частиною важеля. Розміри: 4,5 x 3,4 см. Товщина — 0,2 см. Фрагмент клямки. Метал дуже брудний. Структура феритна дрібнозерниста з мікротвердістю 116 кг/мм².

Виріб виготовлено з кричного заліза поганої якості (рис. 3, 5).

Аналіз 1126. № 25. Кінська підкова. Підкова кінська: широка дугоподібна пластина з виступаючим шипом посередині. З кожного боку від центрального шипа зроблені три отвори для цвяхів. Загальні розміри підкови: 11,5 x 6 см. Метал брудний. Структура чисто феритна з мікротвердістю 143 — 170 кг/мм².

Підкова виготовлена з кричного заліза невисокої якості (рис. 3, 2).

Аналіз 1131. № 15. Фрагмент окуття. Фрагмент залізного окуття з вушком: залізна пластина завширшки 3 — 4 см з двома отворами (діаметр отворів — 0,6 см) та вушком. Довжина фрагментів загальна — 22 см.

Метал має багато точкових включень, структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю близько 0,6 % та мікротвердістю 254 — 274 кг/мм². Вуглець рівномірно розподілений по шліфу. Окуття відковане зі сталі невисокої якості (рис. 3, 3, 6).

Аналіз 1110. № 7. Гвіздок. Метал середньої чистоти. Основна структура феритна з мікротвердістю 181 кг/мм². На одній бічній поверхні структура перліту з максимальним вмістом вуглецю 0,6 — 0,7 % та мікротвердістю 254 кг/мм², вглиб зразка вміст вуглецю зменшується до чистого заліза. Гвіздок відкутий з кричного заліза середньої якості, один бік цементовано (можливо випадково) (рис. 4, 1).

Аналіз 1111. № 2. Гвіздок. Метал чистий, структура перлітна з вмістом вуглецю близько 0,7 % та мікротвердістю 206 кг/мм². До країв вміст вуглецю зменшується

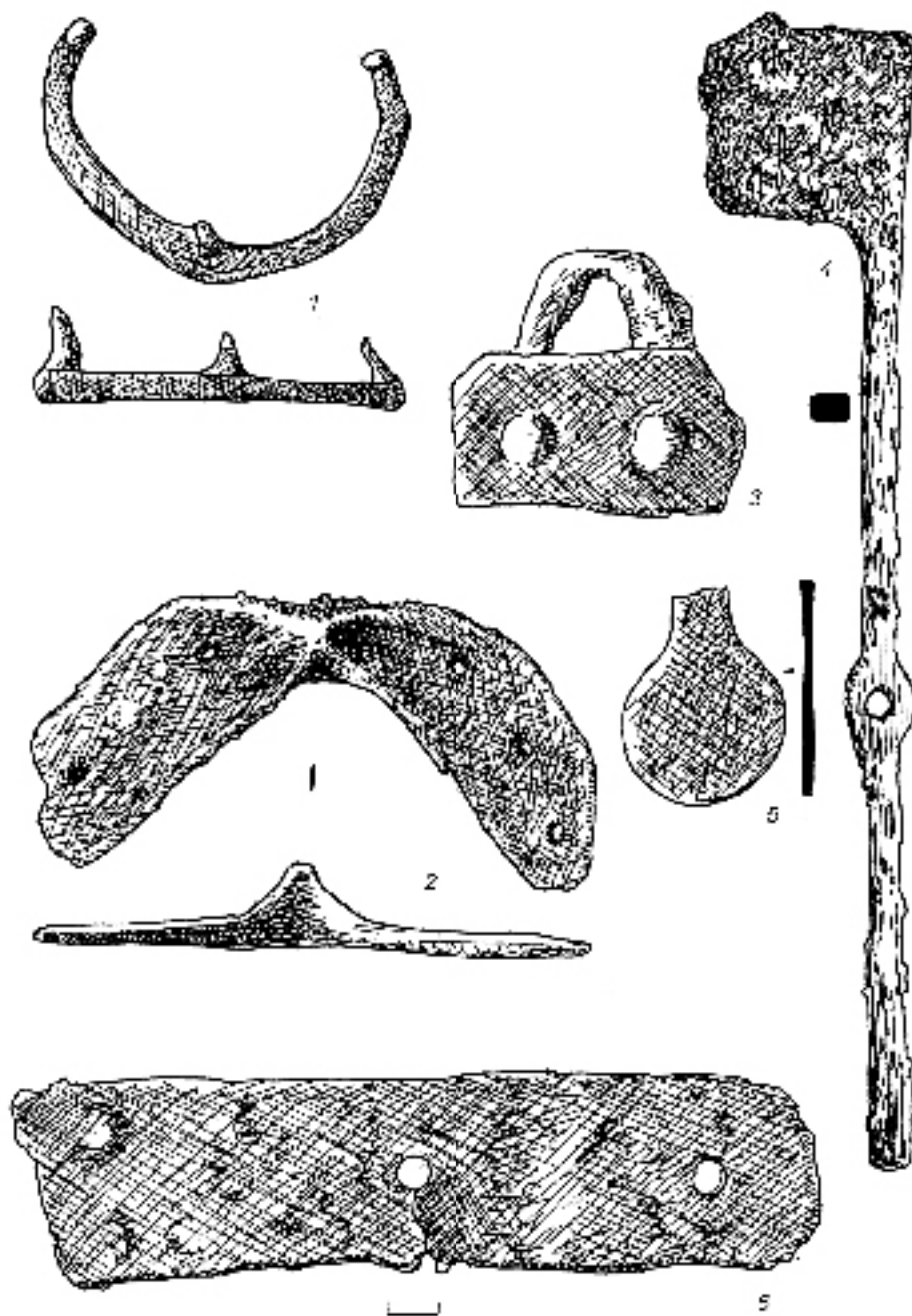

Рис. 3. 1 – підкова від чобота, 2 – підкова кінська, 3, 6 – фрагменти окуття, 4 – деталь від дверного замка, 5 – клямка

до 0,3 % завдяки зневуглецюванню. Гвіздок відкований з якісної сталеві заготовки (рис. 4, 2).

Аналіз 1112. № 4. Гвіздок. Метал забруднений неметалевими включеннями, структура феритна з мікротвердістю 116 – 122 кг/мм². Гвіздок виготовлено з залізної заготовки низької якості (рис. 4, 3).

Аналіз 1113. № 1. Гвіздок. Метал середньої чистоти. Основна структура – дрібнодисперсний ферито-перліт з вмістом вуглецю 0,2 – 0,6 % та мікротвердістю 206 – 322 кг/мм². З одного боку структура чистого фериту з мікротвердістю 120 кг/мм². Метал має сліди перегріву. Гвіздок відковано зі сталеві заготовки, має сліди перегріву та зневуглецювання з одного боку (рис. 4, 4).

Рис. 4. 1 – 12 – цвяхи

Аналіз 1114. № 3. Гвіздок. Метал чистий, в середині зразка структура перліту з вмістом вуглецю близько 0,7 % та мікротвердістю 351 – 383 кг/мм². На двох протилежних краях структура фериту з мікротвердістю 135 – 143 кг/мм². В зоні фериту сліди перегріву. Гвіздок відкований з якісної сталеві заготовки з незначним перегрівом, краї знеуглецьовані (рис. 4, – 5).

Аналіз. 1115. № 6. Гвіздок. Метал чистий, структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,6 % та мікротвердістю 206 – 221 кг/мм², є сліди перегріву. Гвіздок виготовлено з якісної сталеві заготовки, метал має незначний перегрів (рис. 4, 11).

Аналіз 1116. № 11. Гвіздок. Метал дуже брудний, структура феритна з мікротвердістю 143 – 206 кг/мм². Гвіздок відкований з залізної заготовки низької якості.

Аналіз 1117. № 12. Гвіздок. Метал середньої чистоти, але є невелике скупчення включень. Структура ферито-перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю від 0,2

до 0,6 %. Мікротвердість становить 254 кг/мм², є незначний перегрів. Гвіздок відковано зі сталевий заготовки середньої якості з незначним перегрівом (рис. 4, 10).

Аналіз 1119. № 18. Гвіздок. Метал середньої чистоти. Основна структура феритна з мікротвердістю 141 кг/мм². З одного боку є ферито-перлітна структура з вмістом вуглецю 0,3 – 0,5 % та мікротвердістю 206 – 212 кг/мм². Гвіздок відковано з залізної заготовки з однобічною цементацією (випадковою) (рис. 4, 12).

Аналіз 1120. № 10. Гвіздок. В металі багато неметалевих включень. Структура в основному феритна з мікротвердістю 151 – 206 кг/мм². Гвіздок відковано з кричного заліза невисокої якості (рис. 4, 6).

Аналіз 1121. № 38. Гвіздок. (XVIII ст.). Метал середньої чистоти. Більшу частину шліфа займає ферито-перлітна структура, вміст вуглецю зменшується від 0,6 % з одного краю до практично чистого фериту з протилежного. Мікротвердість перліту становить 181 кг/мм², фериту 122 – 135 кг/мм². Гвіздок був відкований з кричного заліза середньої якості, з одного боку був цементований.

Аналіз 1122. № 5. Гвіздок. Метал середньої чистоти. Структура ферито-перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю, вміст якого коливається в межах 0,2 – 0,7 %, незначне знеуглецьовання з одного боку.

Гвіздок відковано зі сталевий заготовки середньої якості (рис. 4, 7).

Аналіз 1124. № 20. Фрагмент залізного стрижня. Метал чистий. Структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю 0,4 – 0,5 % на кінці вістря та мікротвердістю 221 кг/мм². Вглиб зразка кількість вуглецю плавно зменшується до повної його відсутності (рис. 4, 8).

Аналіз 1127. № 8. Залізний предмет. Метал чистий, структура різнозернистого фериту з мікротвердістю 170 – 221 кг/мм². Предмет виготовлено з високоякісного заліза (рис. 1, 3).

Аналіз 1134. № 21. Фрагмент гвіздка. Багато неметалевих включень, структура феритна з мікротвердістю 181 – 206 кг/мм². Гвіздок виготовлено з кричного заліза невисокої якості (рис. 4, 9).

Аналіз 1137. № 19. Фрагмент обойми. Метал чистий, структура перліту з мікротвердістю 254 – 274 кг/мм². По всьому периметру є знеуглецьована зона зі структурою фериту та мікротвердістю 179 кг/мм². Фрагмент виготовлено з якісної високовуглецевої сталі без термообробки.

Загальні висновки

За якістю по неметалевим включенням матеріал поділяється на три приблизно рівні категорії: 13 виробів містять багато неметалевих включень, 10 – середню кількість, 12 – незначну.

Всі предмети виготовлені шляхом гарячого кування, температурний режим кування додержувався на належному рівні, але в двох стрілах зафіксовано наявність досить сильної холодної деформації на ребрах стріл (аналізи 1085 – 1086). Можливо, це сліди навмисного зміцнення наконечників. Така обробка призводить до сильної деформації зерен, що і зафіксовано в аналізах 1085 та 1086. Але в даному випадку визначити це як свідому операцію не можна, оскільки твердість цих стріл не підвищена. Взагалі, серед досліджених нами стріл різних періодів тільки в декількох випадках зафіксовано слабку холодну деформацію. Однак можливо і випадкове виникнення такої структури.

Наконечники стріл – виріб відносно тонкий, тому він швидко остигає після вилучення з ковальського горна, особливо на тонких ребрах. А якщо процес проводився взимку, то остигання проходило ще швидше. Тому процес кування коваль міг закінчувати вже на остиглому виробі [3].

Найбільш складну технологію зафіксовано в залізному виробі аналіз 1084. Він виготовлений за технологією цементації залізної заготовки з наступним гартуванням.

Цікавим є молоток з цвяховидирачем (аналіз 1081). Він виготовлений з цілої заготовки низьковуглецевої сталі, робоча частина піддавалась незначній цементації без термообробки. На бічних площинах робочої частини є заглиблення, які, найвірогідніше, використовували для формування поверхонь заклепок. Цікаво, що розміри дослідженого молотка практично ідентичні розмірам сучасного аналогічного інструменту.

Фрагмент ножиць (аналіз 1083) або є частиною інструменту для різки м'яких матеріалів, або заготовкою для подальшої зміцнюючої обробки (цементация, гартування).

За виключенням двох стріл, температурний режим кування додержувався належних меж. Вихідним матеріалом слугувало кричне залізо різної якості, яке одержували в кричних горнах.

Нарешті, особливу увагу привертає зразок 1128. В нетравленому стані на його поверхні фіксуються чорні пластини вільного графіту, вже при поліровці проходить слабе травлення шліфа, що характерне для чавунів. Метал дуже чистий. Остаточне травлення дійсно виявило структуру сірого чавуну на ферито-перлітній основі. Мікротвердість перліту становить 322 — 351 кг/мм², цементиту 572 — 724 кг/мм². Таким чином, дійсно маємо справу з литим зразком з сірого чавуну. Цей зразок за виглядом та структурою має схожість з фрагментами чавунних казанів, знайдених на поселенні Озаричі в Сумській області [4].

Нарешті звернемо увагу на технологію виготовлення гвіздків. З 11 досліджених екземплярів 8 виготовлено з використанням зміцнюючих технологій — сталеві, цементовані і навіть загартовані. Такі технології можуть свідчити про використання гвіздків для забивання в тверді матеріали (каміня, тверда деревина), тобто це своєрідні дюбелі [5].

Останнє зауваження. Незважаючи на те, що автор розкопок визначив загибель будівлі внаслідок пожежі, ця обставина не мала значного впливу на структуру металу. Слідів великого перегріву в структурах не виявлено, є тільки кілька випадків незначних ділень перегрітих структур. Більш того, в двох випадках збереглась структура гартування (два фрагменти наконечників списа). Правда, ці фрагменти могли потрапити в об'єкт вже після пожежі.

Література

1. Пустовалов С.Ж. Звіт Хортицького загону експедиції Головної Ради УТОПІК «Часи козацькі-Січі запорозькі» // К., 2004. — 35 с.
2. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металлообробка населення Східно-європейського Лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. — перша чверть II тис.). — К.: Наукова думка, 1996. — 111 с.
3. Колчин Б.А. 1953. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — № 32. — 260 с.
4. Беляева С.А., Недопако Д.П., Москаленко Н.П. Про середньовічне чавуноливарне виробництво // Археологія. — 1977. — № 23. — С. 78 — 87.
5. Розанова Л.С., Чеснокова Н.Н. Металлографический анализ железных предметов эпохи раннего средневековья (2-я половина I тыс. н. э.) из памятников бассейна Печоры. // Древние ремесленники Приуралья. — Ижевск, 2001. — С. 222 — 235.

ПЛІНФА З КНЯЗІВСЬКИМ ЗНАКОМ У КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Колекція Національного музею історії України містить цікаву та досить чисельну групу пам'яток із зображенням родових знаків князів Рюриковичів: монети давньоруського часу, вироби давньоруських ремісників, зокрема, посуд та будівельні матеріали. У 1993 р. цю колекцію поповнив новий експонат — цеглина з тризубом XII ст. (НМІУ, інв. № в — 5362) (рис. 1, 1). Знайдено її влітку 1990 р. під час дослідження давнього городища у м. Володимирі-Волинському Волинської області на глибині 1,8 м. До музейної збірки цеглину передано директором Володимир-Волинського краєзнавчого музею П.М. Заклектою.

Цеглина підпрямокутної форми збереглася фрагментарно. З одного її боку відбиті краї, поверхня забруднена, має сколи. Розмір — 218 x 150 мм, товщина 63 мм. Виготовлено її із добре випаленої глини червоного кольору, гончарне тісто пористе, щільне, із включенням домішок піску та зерен кварцу. На постілістому боці міститься рельєфний відбиток тризуба (розмір клейма 135 x 97 мм) у вигляді літери «Ш», із подовженням до низу середнім зубцем, що має хрестовидне завершення (частково втрачене). Аналогічна цеглина із зображенням тризуба (рис. 1, 2) походить з Успенського собору у Володимирі-Волинському [1, с. 87, рис. 3]. Її було знайдено під час реставраційних робіт у храмі наприкінці XIX ст. і зберігається вона у Володимир-Волинському краєзнавчому музеї.

На сьогоднішній день, науці відомо безліч археологічних пам'яток із зображенням знаків, які являють собою різні варіанти двозубів та тризубів, проте ця тема і досі залишається актуальною, а кожна нова знахідка викликає підвищений інтерес у науковців. Ще з часів М.М. Карамзіна ці знаки почали вважати родовими знаками князів Рюриковичів, хоча з приводу їхнього походження та значення, розпочалася довготривала дискусія. Висловлювалися різноманітні, часом зовсім безглузді, думки. Розповсюдженою була версія про те, що це державний знак, який М.М. Карамзін в «Истории государства Российского» назвав «трезубцем» [2, с. 39]. А відомий археолог XIX ст. О. Уваров твердив, що цей знак являє собою навершя візантійського скіпетра [3, с. 166]. До такого ж висновку прийшов І.І. Толстой, на думку якого, цей візантійський скіпетр було доставлено на Русь царівною Анною Володимирівною [4, с. 269]. Д.Я. Самоквасов пропонував вважати знак Рюриковичів скіпетром скіфських царів [5, с. 29]. В знаках бачили і військову емблему: І.А. Бартоломей — якорь, П.Н. Мілюков — норманський шолом [5, с. 29], а П.М. Сорокін і О.В. Орешніков — зображення сокири з двома лезами — франціску [6, с. 310 — 311]. Нумізмати XIX ст. — А. Воейков, Я.Я. Рейхель, І.П. Сахаров, Ф.Ф. Шуберт — вважали, що ця фігура є зображенням церковного світильника — трикірія [3, с. 165, 166]. С.Г. Строганов в листі до А.О. Куніка відмічав, що знак Рюриковичів «ні що інше, як церковний портал» [3, с. 166]. А. Кунік заявляв, що це голуб, який символізує святий дух [3, с. 166]. Цікава версія висловлена С.А. Гедеоновим, про те що це схематичне зображення сокола — реріка, який лине донизу [7, с. 34]. Ця гіпотеза має ряд своїх

послідовників (Т. Арне, П. Павльзен, О. Рапов та ін), на думку яких сокіл був давнім тотемом руського князівського роду [8]. У своїх висновках вони спираються на давньоруські билини і казки, героями яких часто виступають богатир Вольга та Фініст Ясний Сокіл. К.В. Болсуновський вважав, що прототипом тризуба могла бути візантійська монограма, яка складається із літер грецького алфавіта, що передають титул монарха: «Василевс» [9]. О. Братко-Кутинський не погоджується із назвою «тризубець», оскільки цим словом в українській мові називали звичайні вила. Він вважає, що цей знак має давню назву і цією назвою є слово «трійця», що означає «Бог у трьох лицах» [10, с. 68]. Існують інтерпретації тризуба як символу влади над трьома світами — небесним, земним, підземним [10, с. 36]; тризуб поєднує в собі два прадавніх священних символи Якоря і Хреста [11; 12] та інші. Знакам тризуба присвячена значна література, проте спроби його розшифрування і досі не увінчалися успіхом.

Більш плідним був перехід від спроб вгадати зображення прототипу до вивчення питання про використання знаків князями дому Рюриковичів. Особливий інтерес у дослідників викликали знаки, зображені на давньоруських монетах. В дискусії, що розпочалася з цього питання, обґрунтовано виступив О.В. Орешніков [13, с. 35]. На його думку це були родові емблеми давньоруських князів, які ускладнювалися при переході від батька до сина. Виходячи із цих міркувань, він створив класифікацію знаків Рюриковичів [14], до якої, згодом, неодноразово вносилися поправки. Значний археологічний матеріал для вивчення історії князівських знаків залучив Б.О. Рибakov [15]. Він зібрав докупи і систематизував, в значній частині ще не опублікований матеріал, який дозволив йому вивести питання про князівську геральдику за рамки вивчення монет. В результаті досліджень Рибakov довів широке застосування князівських знаків в політичній і господарській діяльності князів. На його думку ці знаки були символами князівської власності, які по своєму значенню і по використанню багато в чому нагадують боспорські царські знаки II — III ст. І там і тут вони належали правлячій династії, були знаками власності, якими мітили майно правителя. Праця Рибакова стала основою для подальших робіт в даній області. В роботах археологів 40 — 80-х рр. XX ст. були опубліковані князівські знаки, відкриті на пам'ятках архітектури, підвісках, зброї, перстнях — печатках, вислих печатках тощо. Автори публікацій (Н.Н. Воронін, В.Л. Янін, М.І. Артамонов, О.В. Медведев, О.О. Молчанов та ін.) не лише публікували знайдені знаки, але і намагалися атрибутувати їх. Робота з масовим сфрагістичним матеріалом дозволила В.Л. Яніну визначити знаки основних князівських родів [16, с. 38 — 41]. Він не погоджується з теорією Орешнікова і доводить, що знаки князів XI — XII ст. набагато простіші і схематичні ніж давні. О.О. Молчанов і Б.Д. Єршевський вивчаючи новгородські печатки і пломби давньоруського часу зуміли визначити особисті знаки тих князів, котрі княжили в Новгороді у XI — початку XIII ст. [17; 18]. В археологічних дослідженнях Н.Н. Вороніна, М.К. Каргера, В.Д. Белецького, Л.А. Беляєва, П.А. Раппопорта та інших опубліковані також князівські знаки на будівельних пам'ятках [19, с. 309; 20; 21; 22; 23]. Оскільки час будівель, як правило, відомий, знаки в цих випадках можуть бути достеменно датовані і атрибутовані. В останній час дослідженнями російського історика С.В. Белецького приблизно встановлена належність різноманітних форм знаків тим чи іншим князям династії Рюриковичів [24].

На території сучасної України тризуб зафіксований задовго до появи Рюриковичів. Цей знак можна побачити на срібних виробах з антського скарбу VII ст., відкритого у 1907 р. біля с. Мартинівка Черкаської області. Значна частина цього скарбу зберігається у колекції НМІУ. На деяких прикрасах поясного набору, що були своєрідною відзнакою воїна, є стилізовані знаки тризуба. Ці знаки могли бути тамгами родових старійшин чи племінних вождів, символом влади, на основі яких, на думку Б.О. Рибакова, сформувалися більш пізні знаки «Рюриковичів» [25].

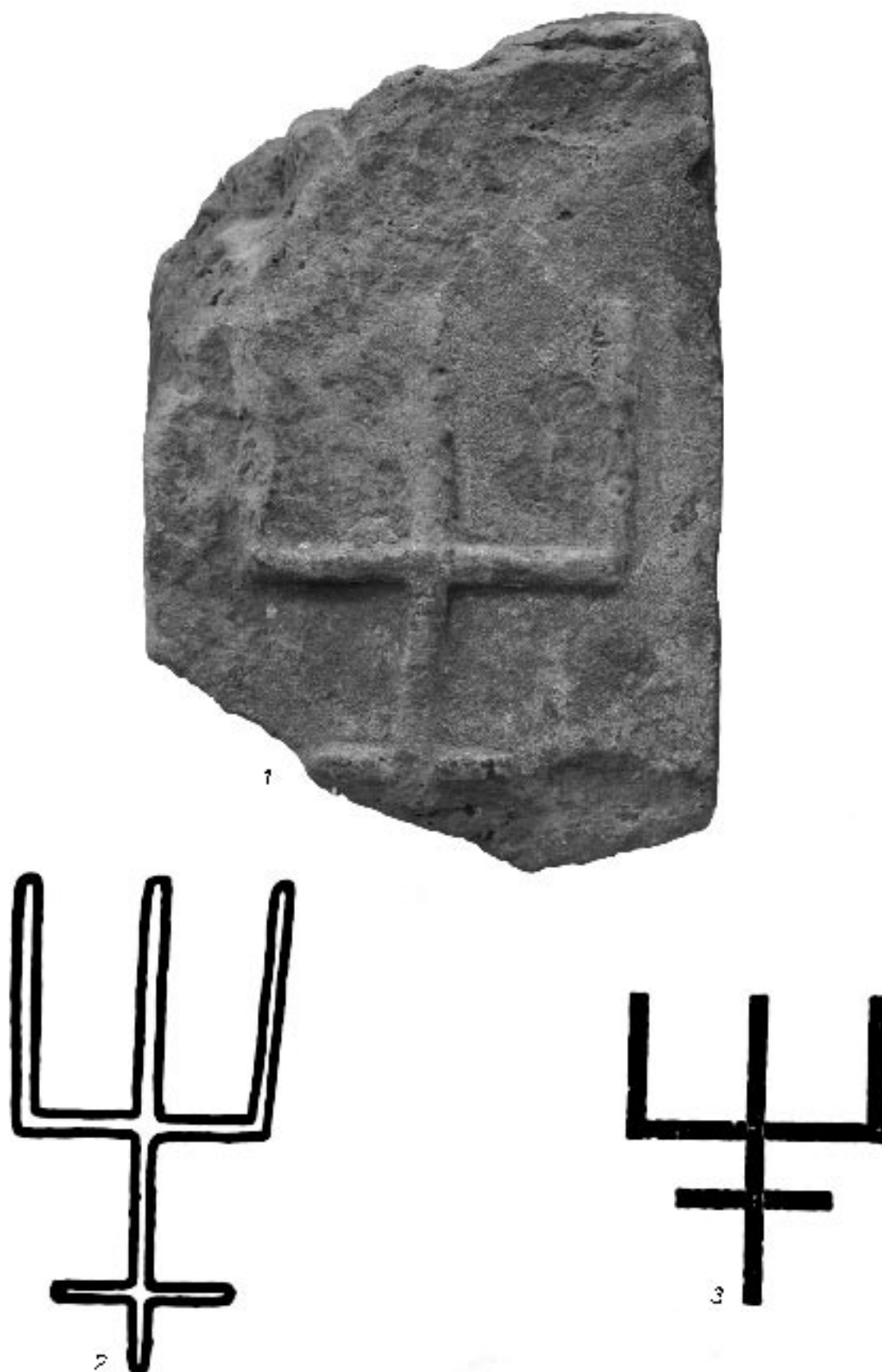

Рис. 1. 1 – плінфа з колекції НМІУ, 2 – зображення з Успенського собору, 3 – зображення на дверях гуцульських хат

Найдавніші писемні свідчення про давньоруські знаки відносяться до середини X ст. Ібн-Міскавейх в розповіді про перебування русів в Бердаа у 943 — 944 рр. згадує про те, що при зборі данини руси ставили на глині певний знак, який давав звільнення від подальших поборів (26, с. 67). Можливо, що цей знак, загальний для всіх русів, був знаком їх князя. В «Повісті временних літ» розповідається, що посли князя київського Ігоря (912 — 945 рр.) при укладанні договору з візантійцями у 944 р. мали свої печатки (з відповідними символами), що служило підставою посольських повноважень. А княгиня Ольга розставляла «знаменья» по всій землі Київській аж до Новгорода. З «Руської правди» відомо, що слово «знаменья» означало знак князівської власності, поставлений на порубіжному дереві.

Найдавніші зображення князівського знаку у вигляді простого двозуба відомі нам з печатки Святослава Ігоровича, знайденої у 1912 р. у Києві, під час розкопок Десятинної церкви [16, с. 166]. Аналогічний знак зустрічаємо на кістяній пластинці [27, с. 430] із Саркела, завойованого Святославом у 965 р. Тамги Рюриковичів відомі на монетах, що були в обігу на території Давньоруської держави, спершу наносились як графіті на іноземні монети, що потрапляли на Русь, а потім карбуються на срібляниках Володимира Святославича. На думку дослідників, поява додаткового елемента в знаку Володимира — третього зубця — було пов'язано, скоріш за все, з бажанням протиставити двозубу київських князів Ігоря і Святослава, успадкованому Ярополком, дещо відмінний від нього знак [28, с. 17]. Так починається використання додаткових елементів для утворення нових варіантів родового знака. Зокрема, добре відомі по монетам знаки Святополка Окаянного, Ярослава Мудрого і Мстислава Хороброго. Але, якщо до середини XI ст. володіння особистим знаком, який одночасно виступав в ролі державної емблеми, було привілеєм лише київського князя, то з посиленням феодальної роздробленості, багаточисленні представники різних ліній постійно розгалужуючогося дому Рюриковичів, отримують право користуватися своїм власним знаком. В результаті, протягом XII — першій половині XIII ст. князівські знаки набувають різноманітних варіантів. Одним з таких варіантів князівського знаку і був тризуб, зображений на будівельній цеглині з Волинського князівства.

В давньоруських писемних джерелах цеглу називали грецьким словом «плінть», «плінфь». Виробництво її вимагало спеціальних знань та досвіду. Джерелами знайомства з цегельною технікою могло бути як візантійське місто Корсунь, так і північно-східні фортеці, стіни яких були викладені цеглою (наприклад Саркельське городище). Не виключена можливість впливу і Дунайської Болгарії, де вже в кінці IX — початку X ст. в Переяславці існувало місцеве виробництво цегли, що доводить наявність на них булгарських букв [29, с. 357]. Виробництвом плінфи займалася ціла артіль майстрів, яких в більш пізніх джерелах називали «плінфотворці». Формували цеглу в спеціальних дерев'яних рамах, а потім розкладали на землі під навісом для просушування на відкритому повітрі. Після цього сирці випалювали в спеціальному горні. Клеймо наносили по сирій глині, на поверхню постілі відразу ж після формування цеглини. Його відтискували спеціальним штампом, після чого на рівній поверхні залишався рельєфний знак. Виявити такі знаки дуже важко, оскільки в кладці їх побачити неможливо, а відкрити можна на окремих цеглинах, головним чином в процесі розкопок. Відомо, що у Візантії на постілістій частині плінфи іноді ставили знак з іменем або монограмою замовника. Очевидно, ця традиція перейшла і на Русь. Музейну експозицію прикрашає ще один експонат — плінфа X ст. з родовим знаком князя Володимира Святославича (НМІУ, інв. № — 4553/111). Знайдено її було В.В. Хвойкою у 1907 р. під час розкопок Десятинної церкви. Добре відомо, що замовником будівництва цього храму був князь Володимир. Цеглини Михайлівської церкви XII ст. в Остерському Городці, побудованої Юрієм Долгоруким, мають серед

інших знак у вигляді тризуба, аналогічний знаку на печатках Юрія Долгорукого [30, с. 170]. Князівські знаки на будівельній цеглі є свідченням не тільки тісного зв'язку монументального будівництва з князівськими замовленнями, але, очевидно і прямої феодалної залежності будівельних організацій від князя. Такі цеглини виготовляли гончари — «плінфотворці», що були частиною князівського господарства, князівськими холопами, а тому вони таврували свою продукцію князівським родовим знаком [15, с. 248].

Плінфа з князівським знаком, знайдена у Володимирі-Волинському не дає нам відповідь на питання, кому вона могла належати. Але цю відповідь можна знайти, якщо звернути увагу на вищезгадану цеглину з Успенського собору. В давньоруських писемних джерелах, є багаточисленні свідчення про будівництво храмів, а також згадуються імена їх замовників. Так в Іпатіївському літописі під 1160 р. читаємо: «князь Мстислав Изяславичь подписа святую церковь Успения Богородицы в Володимери Волынском и украси ю дивно» [31, с. 506]. Той факт, що будівництво було здійснено на замовлення князя Мстислава, підтверджено літописцем, який, сповіщаючи про смерть князя, записав, що він був похований в церкві Успіння Богородиці, «юже бе сам создал» [31, с. 543]. Монументальне будівництво на Русі відповідало не стільки економічному значенню міста, скільки престижу правлячої в цьому місті князівської династії. Початок будівництва майже завжди співпадає за часом з початком правління князя, що закріпився в цій землі. Якщо враховувати, що будівництво храму повинно було займати 3 — 4 роки, закладання Успенського собору можна віднести приблизно до 1156 р., тобто до першого року князювання Мстислава у Володимирі. В цьому році він вигнав з володимирського столу свого дядька Володимира Мстиславича і став князем Володимир-Волинським, фактично старшим князем Волинської землі.

Мстислав Изяславич, син київського князя Изяслава Мстиславича (1146 — 1154), внук київського князя Мстислава Великого (1125 — 1132), правнук Володимира Мономаха, за своє життя володів різними містами. Зокрема в період боротьби Изяслава Мстиславича і Юрія Долгорукого за Київ, в 1150 — 1154 рр. сидів в Каневі, тримав Дорогобужську та Луцьку волості, був князем Переяславським. З приходом до влади в Києві Юрія Долгорукого у 1155 р. повернувся на Волинь. Короткий період в 1167 — 1169 рр. займав великокнязівський стіл у Києві, але при цьому залишив за собою і місто Володимир. Саме він був київським князем, коли місто у березні 1169 р. взяли і пограбували війська Андрія Боголюбського. Помер 18 серпня 1170 р. у Володимирі-Волинському.

Враховуючи вищесказане, можна впевнено зробити висновок, що знак на плінфі з Успенського собору, а отже і знак на плінфі XII ст. із городища, належав Мстиславу Изяславичу і був його родовим знаком князівської власності. Аналогії цьому знаку відомі ще з часів античності. Так, наприклад, дуже схожий знак накреслено на грецькій монеті з Прієни IV — III ст. до н.е. [10, с. 281, табл. XVI, мал.6], на монеті скіфського царя Савмака II ст. до н.е. [10, табл. XVI, мал. 5], ольвійських монетах і монетах царя Рескупоріда V [10, с. 282, табл. XVII, мал. 3 — 4], на монетах Пантікапеї [10, табл. XVII, мал. 9]. Інша справа, що там він міг означати знак морського бога Посейдона. Подібний варіант тризуба зустрічається на денцях глиняного посуду XI — XIII ст. Такий посуд можна побачити в музейній експозиції. Зокрема, на денці горщика XI ст. із Києва міститься клеймо у вигляді тризуба із подовженим, потовщеним на кінці середнім зубцем (НМІУ, інв. № в-9/1551). Дещо видозмінений варіант цього знаку знайшов своє відображення на щитах гербів українського дворянства, зокрема роду Паскевичів [10, с. 262, табл. V, мал. 3]. На сьогоднішній день, аналогічний волинському тризубу знак (рис. 1, 3) зустрічається на дверях гуцульських хат, де відіграє роль оберега [32, с. 4].

Плінфа з тризубом XII ст. із Володимир-Волинського не тільки поповнює кількість відомих пам'яток цього типу, вона є новим джерелом, що підтверджує існування сильної

князівської влади у Волинській землі цього періоду. Адже, в тих містах, де влада князя була слабкою, де в них не було міцного власного господарства, а будівництво проводили вільні артільні — «дружини», не було і князівських знаків на плінфі (Новгород, Галич). Справді, князь Мстислав Ізяславич був уособленням сильного правителя, на деякий час він зумів стати першим і найсильнішим серед руських князів, якому не міг протистояти жоден із його сучасників. Він дав початок династії галицько-волинських князів. Його син Роман Мстиславич, засновник Галицько-Волинського князівства, був найвизначнішим державним і військовим діячем Русі кінця XII — початку XIII ст., а внук Данило Романович Галицький зумів в тяжких умовах феодальної роздробленості та монголо-татарської навали створити могутню державу, досить відому в тогочасному європейському світі.

Література

1. Раппопорт П.А. Строительные артели древней Руси и их заказчики. // СА. — М., 1985. — № 4. — С. 80 — 89.
2. Карамзин Н.Н. История государства Российского. — СПб., 1816. — Т. II. — 316 с.
3. Толстой И.И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. — СПб., 1882. — 270 с.
4. Толстой И.И. Знамя первых наших христианских великих князей. // Труды VI АС. — Одесса, 1886. — Т. I. — С. 268 — 272.
5. Пчелов Е.В. Рюриковичи. История династии. — М., 2003.
6. Орешников А.В. Новые материалы по вопросу о загадочных фигурах на древнейших русских монетах. // АИЗ. — М., 1894. — № 10. — С. 301 — 311.
7. Геденов С.А. Варяги и Русь. — СПб., 1876.
8. Рапов О.М. Знаки Рюриковичей и символ сокола. // СА. — 1968. — № 3. — С. 62 — 69.
9. Болсуновский К.В. Родовой знак Рюриковичей, великих князей Киевских. — К., 1908. — 8 с.
10. Братко-Кутинський О. Феномен України. — К.: Вечірній Київ, 1996. — 301 с.
11. Шаповалов Г.І. Герб Рюриковичів — якір чи тризуб? // Україна. — 1989. — № 48. — С. 14.
12. Шаповалов Г.І. Походження українського тризуба. — Запоріжжя, 1992. — 19 с.
13. Орешников А.В. Денежные знаки домонгольской Руси. — М., 1936. — 96 с.
14. Орешников А.В. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам. // Известия АН СССР, VII серия, отделение гуманитарных наук. — М., 1930. — № 2. — С. 87 — 112.
15. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси. // СА. — 1940. — Вып. VI. — С. 227 — 257.
16. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X — XV вв. — М., 1970. — Т. I. — 326 с.
17. Молчанов А.А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X — XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1985. — Т. 16. — С. 66 — 83.
18. Ершевский Б.Д. Об атрибуции новгородских печатей и пломб XII — начала XIII ст. с изображением княжеских знаков. // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1978. — Т. X. — С. 38 — 55.
19. Воронин Н.Н. Зодчество Северо — Восточной Руси XII — XV вв. — М., 1961. — Т. I. — 583 с.
20. Каргер М.К. Древний Киев. — М. — Л., 1958. — Т. I. — 579 с.

21. Белецкий В.Д. Клейма и знаки на кирпичах XII в. из церкви Дмитрия Солунского в Пскове. // СА. — 1971. — № 2. — С. 272 — 278.
22. Беляев Л.А. Из истории древнерусского строительного дела (Знаки на древнерусских кирпичах X — XIII вв.). // Проблемы истории СССР. — М., 1973. — С. 53 — 61.
23. Раппопорт П.А. Знаки на плинфе. // КСИА. — 1977. — Вып. 150. — С. 115 — 120.
24. Белецкий С.В. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X — XI вв.) // У источника. — М., 1997. — Вып. I. — С. 93 — 171.
25. Рыбаков Б.А. Древние русы. // СА. — 1953. — № 17. — С. 95 — 97.
26. Якубовский А.Ю. Ибн-Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 943 — 944 гг. // Византийский временник. — Л., 1926. — Вып. XXIV. — С. 65 — 71.
27. Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — 522 с.
28. Молчанов А.А. Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни Древней Руси. — М., 1953. — 19 с.
29. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — 792 с.
30. История культуры Древней Руси. — М. — Л., 1948. — Т I. — 483 с.
31. Полное собрание русских летописей. — СПб., 1908. — Т. II.
32. Пастернак О. Пояснения тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. — К., 1991.

Дженков И.В.

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ БОЕВОГО ДВУРУЧНОГО МЕЧА ИЗ ОРУЖЕЙНОГО СОБРАНИЯ ЗОКМ

Автор статьи выражает благодарность ЗОКМ за предоставление данного холодного оружия для осуществления публикации.

В различных энциклопедических изданиях, посвященных истории возникновения оружия, отмечается, что с наступлением эпохи Ренессанса в оружейном деле начался активный поиск новых технологий в изготовлении различных типов наступательного холодного оружия [1]. Мастер — оружейник, работающий с железом и сталью в то время должен был уметь правильно обрабатывать твердый металл, придавать ему необходимую форму и размер. От квалифицированного труда оружейного мастера зависело качество изготавливаемого им различного холодного оружия. В начале XVI века быстро развивающееся оружейное дело Западной Европы технологически состояло из одноступенчатого металлургического процесса с последующим изготовлением различных типов холодного оружия в оружейных мастерских. В эпоху Ренессанса эти две передовые отрасли находились в едином технологическом цикле, как в рамках крупных оружейных дворов, так и во многих мелких провинциальных мастерских. Уровень роста потребности кузнечной продукции постоянно требовал увеличения производства железа и строительства металлургических печей — штукофенов там, где находились пластовые залежи железных руд. Одну из таких многочисленных в то время печей — штукофенов можно увидеть на старинной гравюре Георгиуса Агриколы «Bergwerksbush» 1580 г в академическом издании Немецкого Исторического Музея. Целью одноступенчатого сыродутного металлургического процесса было получение из железной руды и древесного угля первичного кричного железа, пригодного к дальнейшей механической и ручной ковкам. Очевидно, что после продолжительной механическойковки оружейные мастера получали в свое распоряжение высококачественную сталь уже вполне пригодную для изготовления холодного оружия. Мастера-оружейники, занимающиеся изготовлением

такого оружия, изображены на старинных гравюрах [2, с. 38, 42, 53]. В книге Вендалена Бехайма «Энциклопедия оружия» сообщается, что в XVI столетии многочисленные оружейные мастерские Западной Европы из оружия нападения обращали основное внимание на изготовление больших двуручных мечей, рапир, шпаг, кинжалов [2, с. 456]. Из всего этого перечня ниже более подробно будет рассмотрен боевой двуручный меч немецкого ландскнехта. В оружейном собрании ЗОКМ хранится один экземпляр такого боевого меча (рис. 1). Различные энциклопедические издания классифицируют подобные боевые двуручные мечи как холодное оружие нападения функционально предназначенное для рубящего удара и нанесения укола. Это холодное боевое оружие состояло из длинного прямого обоюдоострого остроконечного клинка и простого эфеса. Основу кованой конструкции этого двуручного меча составляет большая железная изогнутая крестовина треугольной формы, закрученная на концах в виде улиток. С обеих сторон эта крестовина снабжена коваными кольцами для защиты пальцев, расположенными под небольшим наклоном к полосе меча. Крестовина и защитные кольца изготовлены из нешлифованного кованого железа. Клинок меча состоит из полосы и хвостовика. Заточенные грани полосы называются лезвиями. Сходясь на конце полосы, они образуют острие. Заточка любого холодного оружия, в том числе и больших двуручных мечей в XVI веке производилась полностью механическим способом на так называемых шлифовальных мельницах, приводимых в движение с помощью энергии водных потоков или силы ветра. Угол заточки граней, вероятно, никогда не превышал

Фото В. Липкова

Рис. 1

Фото В. Липкова

Рис. 2

30 градусов. Эфес боевого двуручного меча состоит из железной кованой крестовины и массивной деревянной рукояти переменной толщины со слабо выраженными гранями (рис. 2). Рукоять меча плотно насажена на хвостовик, и завершается навершием, на «капле» которого расклепан верхний край хвостовика. На массивной деревянной рукоятке сохранились остатки подлинной, тонкой витой проволоки, которой она была обвита в прошлом. Навершие меча изготовлено из нешлифованного железа и имеет четкие острые грани. Суженый отрезок клинка, находившийся внутри гарды, и обычно не имевший заточки, назывался «рикассо» или «пятка» [3, с. 195]. «Пятка» клинка была тем самым местом, где мастера-оружейники обычно ставили свои личные клейма, монограммы, девизы и различные религиозные надписи. На мече, хранящемся в ЗОКМ, оружейные клейма и другие надписи

в процессе исследования не найдены. При фехтовании двуручным мечом за «рикассо» брались левой рукой для нанесения укола [3, с. 197]. Для удобства переноски двуручного меча этот участок клинка обычно обтягивался кожей. Боевые двуручные мечи обычно не имели ножен, и ландскнехты носили их на левом плече с открытыми клинками на специальной подушечке, предназначенной для переноски. Основа клинка состояла из «мягкой» стали, содержащей меньшее количество углерода. Исключительного мастерства, необыкновенной осторожности и терпения требовалаковка клинка для меча, «сваривание» его основы с боковыми пластинами — полосами из «крепкой» стали (среднеуглеродистой 0,6 — 0,8 % углерода) и стальных граней [3, с. 438].

Техническая характеристика боевого двуручного меча — полуэспадоны, хранящегося в оружейном собрании ЗОКМ: общая длина — 1,75 см, длина полосы — 1,29 см, ширина полосы — 5,5 — 6 см, ширина «рикассо» — 3,5 см, длина — 33 см, толщина — 7 — 8 см, диаметр двух защитных колец — 19 см, толщина — 7 см, расстояние между кольцами — 32 см, расстояние между дугой и «рикассо» — 14,5 см, длина дуги (без «улиток») — 51 см, длина наверхия — 9 см, диаметр — 14 см, количество граней на наверхии — 6, вес меча — 4,5 кг.

Данный тип полуэспадоны развился из швейцарского боевого пехотного меча XVI в. [3, с. 197]. И если обычный пехотный меч был известен в войсках еще в античное время, то боевым двуручным мечом владело два, от силы три поколения специально обученных и подготовленных наемных солдат — ландскнехтов. Своеобразие этого наступательного оружия состоит в том, что изначально оно было предназначено для воинов — одиночек, которые в реальном сражении могли рассчитывать на свою большую физическую силу и выносливость. Такие воины-профессионалы принимали в расчет успех только своих собственных усилий и не понимали ценности совместных действий. Из ветеранов и физически сильных ландскнехтов обычно набиралось определенное количество воинов, которых специально обучали владеть таким громоздким и тяжелым оружием, которое требовало от своего хозяина определенной силы и ловкости. После прохождения специального обучения таким опытным и сильным воинам присваивали звание «мастер длинного меча» и назначали двойное жалованье — 8 золотых императорских гульденов. Обычно таким воинам в сражениях доверяли охрану боевых знамен и полевых императорских командиров. Немецкие императорские ландскнехты, несмотря на плохую боевую дисциплину, сумели выработать свою собственную тактику ведения боя, которая внушала уважение. Внешний вид боевых двуручных мечей и мужественность полного защитного вооружения способствовали тому, что на поле боя эти ландскнехты выглядели довольно воинственно и устрашающе. Такие решительные и опытные воины составляли боевую гордость отрядов немецких императорских солдат. В конце XVI столетия боевой двуручный меч завершает свою эволюцию и в таком виде полностью исчезает из войск. Ему на смену пришло различное древковое оружие, и теперь в руках немецкого императорского солдата была уже укороченная прорезная алебарда барочной формы. В оружейном собрании ЗОКМ хранится подобная алебарда. Но это уже совершенно другое оружие, другие времена и другие солдаты. В Западной Европе наступало время, когда на поля сражений уже выходили плотно сомкнутые «баталии» регулярных армий.

Литература

1. Muller H, Kunter F *Europäische Helme*. — Berlin, 198. — 314 с.
2. Muller H, Kolling H. *Europäische hieb-und stichwaffen*. — Berlin. — 1981. — 447с.
3. Бехайм В. *Энциклопедия Оружия*. — С.-П., 1995. — 547 с.

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ ЗОКМ ПЕРІОДУ XVII – XVIII СТ.

Публікації знахідок доби козацтва співробітниками краєзнавчих музеїв Полтави [1, с. 10], Херсону [2, с. 68], Маріуполі [3, с. 49, 50] додають вагомий внесок до створення узагальненої наукової бази, стосовно таких пам'яток як клейноди. Різноманітним є шлях надходження реліквій до музейних збірок, це наслідок археологічних досліджень, випадкові знахідки, але існував ще один напрямок поповнення фондкових колекцій. Так, під час Другої світової війни, музеї України були зруйновані та спустошені, незважаючи на те, що «...з початком війни гостро постало питання про екстрений вивіз з прифронтових районів країни у глибокий тил історичних і культурних цінностей. За вказівкою Ради по евакуації був складений загальний план евакуації музеїв СРСР. Керівництво евакуацією музеїв обласного та районного значення покладалося на музейні відділи народної освіти, управління в справах мистецтв» [4, с. 322]. Ці міри не вдалося реалізувати в повному обсязі, війна диктувала свої правила, більшість фондкових збірок зазнали знищення. Тому, в повоєнний час, за наказом Міністерства культури, музеї одержували комплекси матеріалів, які не належали їм до війни, походили з інших територій і лише давали можливість ілюструвати історію краю. Як приклад, можна навести надходження великої групи експонатів у 1947 р. з Одеського музею Західного та Східного мистецтва до Херсонського історико-археологічного музею. То були гармати, шаблі, рушниці, з козацьких клейнодів – золочена гравійована булава, які невдовзі зайняли місце в експозиції, присвяченій історії українського козацтва на Херсонщині [2, с. 70].

Під час другої світової війни не обминула доля руйнації і Запорізький краєзнавчий музей: «Великая Отечественная война вписала в историю музея еще одну трагическую страницу. Часть музейных экспонатов погибла при эвакуации, попал под бомбежку, остальные утрачены во время гитлеровской оккупации города» [5, с. 6]. Як свідчать документи, єдиними експонатами, що випадково збереглися з довоєнної колекції музею, є дві чавунні гармати XVIII ст. [6, с. 51]. Відновлення роботи музею та поповнення фондкової колекції супроводжувалося такими перешкодами, як відсутність свого приміщення в м. Запоріжжі. З цього приводу, на шпальтах газети «Большевик Запорожья» у 1948 році підіймалося питання: «Если спросить у руководителей областного отдела культурно-просветительных организаций, существует ли у нас областной историко-краеведческий музей, они не задумываясь ответят, что существует. На самом деле музей только числится существующим. Ни какой работы он проводить не может. Одно время, как и положено всякому областному музею он находился в областном центре — г. Запорожье. Но затем помещение музея кому-то понадобилось для других целей, а музей решили переселить в г. Мелитополь. Никто не побеспокоился о том, будет ли в Мелитополе музей иметь условия для работы, есть ли там для него помещение. И вот более двух лет Запорожский историко-краеведческий музей на правах пасынка ютится в одной комнатухе Мелитопольского городского краеведческого музея, в одном углу которой недвижимо лежат сложенные экспонаты, а в другом располагается штат сотрудников... Пора возвратить музей из изгнания и создать ему надлежащие условия для работы в областном центре» [7, с. 2].

Але незважаючи на труднощі, на початку 60-х років фонди музею нараховували вже біля 15 тисяч експонатів [5, с. 7]. Як і до Херсонського музею, тільки у 1961 році, згідно з розпорядженням №-192 Міністерства культури УРСР від 25 червня 1960 року [8] Львівським державним республіканським історичним музеєм були передані на постійне зберігання до Запорізького обласного краєзнавчого музею гетьманська булава та полков-

ничий пернач (рис. 1), які не належали до довоєнної колекції музею. Козацькі клейноди експонуються в залі «Наш край в XV – XVIII століттях».

Згідно класифікації «булава – ударное оружие с металлической шаровидной боевой частью – яблоком и короткой рукоятью. В XVII – XVIII вв. была символом власти» [9, с. 16]. «Пернач – ударное оружие с металлической боевой частью, образованной вертикальными треугольными или фигурными перьями. Рукоять деревянная или металлическая. В XVII – XVIII вв. пернач был символом воинской власти» [9, с. 19].

Зброя XV – XVIII століть на Україні цікава як джерело і для вивчення історії мистецтва, головним чином прикладного. Естетичні потреби народу спонукали прикрашати зброю в дусі художніх смаків свого часу. Прикраси на кращих зразках зброї та військового спорядження робились видатними майстрами-художниками і вражають високою художньою досконалістю. Завдяки торговельним зв'язкам і великій кількості трофейної зброї на Україні поширюється східний стиль. Найбільшими центрами виробництва художньої зброї були Київ і Львів, де з виготовленням її пов'язане золотарство. Львів уславився виробництвом художніх коштовних оправ шабель, щитів, колчанів, місюр, булав, шестоперів тощо [10, с. 277].

Фото В. Лінікова

Рис. 1

Складовими частинами булави (інвентарні номери – КВ. №-6864, Оп. №-398) (рис. 2) є стрижень-держак та наверхня (голівка, яблуко, куля), виготовлені вони із заліза і мають загальну довжину 57 см. Держак круглий в перетині, його довжина дорівнює 47 см, діаметр нижньої частини – 2,5 см, верхньої – 2 см. Висота наверхня – 10 см, діаметр – 7 см. Вертикальні виступи поділяють поле грушовидної голівки на вісім частин, прикрашених зображеннями козацьких атрибутів. Кожна з частин має свій неповторний різноманітний малюнок, таушований золотом. Особливістю малюнків є те, що на кожному є зображення Сатира: «В греческой мифологии сатирами назывались демоны плодородия. Изображались они длинноволосыми, бородатыми, с рожками или лошадиными ушами,

однако торс или голова у них были человеческие» [11, с. 415].

Надаємо детальний перелік предметів — козацьких регалій, які розташовані на кожній із восьми частин зверху-донизу та які утворюють загальний малюнок зброї:

- дві сурми, щит, два списа, два прапорця, сагайдак, лук, стріли, дві шаблі. На голові Сатира ріжки, два маленьких і два великих;
- одна шабля, щит, два списа, два прапорця, дві шаблі, дві сокири, два прапорця. Ріжки Сатира стирчать у різні боки;
- дві сурми, щит, два списа, два прапорця, лук, сагайдак, дві шаблі. Ріжки увігнуті усередину;
- два щита, литаври, два прапорця — стрічки, два прапорця, барабан. Один ріжок на голові Сатира посередині;
- два кинджала, щит, два прапорця, дві шаблі, дві сурми. На місці зображення Сатира — ум'ятина;
- два щита, два прапорця, барабан, булава, пернач, литаври, два прапорця — стрічки. Ріжки на голові Сатира вбік, вуха стирчать, обличчя видовжене.
- два списа, два щита, два прапорця, дві шаблі, дві сокири, два прапорця. Ріжки вбік, вуха вниз;
- два кинджала, два прапорця, дві шаблі, два прапорця, булава, пернач, литаври. На голові Сатира знаходиться один ріг, вуха мають заокруглену форму.

Пернач (інвентарні номери — КВ. №-6865, Ор. №-399) (рис. 3) являє собою палицю з голівкою із шістьох пер. Загальна довжина зброї 58,5 см: на держак припадає 44,5 см, його діаметр — 2,5 см, голівка має висоту 14 см, діаметр — 9 см. Для виготовлення зброї використано метал та дерево, для оздоблення — таушування золотом й сріблом, гравірування. Держак пернача дерев'яний, укріплений та оздоблений металевією проволокою

Фото В. Лінкова

Рис. 3

з гравійованим візерунком, металевими накладними зубчастими пластинами з таушованим рослинним орнаментом, рельєфні визолочені кільця відокремлюють голівку, держак, руків'я. До пазів металевіого циліндру увігнані пера з шириною від 1,5 см до 3 см, візерунок оздоблення аналогічний візерунку держакка. Поміж пер — орнамент у вигляді дрібних трилисників. Голівку вивершує набалдашник, який має висоту 2,5 см.

Таким чином, експонати з колекції Запорізького краєзнавчого музею відносяться до зброї ударного типу, які на період XVII — XVIII століть, виступають як атрибути влади та являються зовнішнім показником військових тріумфів своїх володарів. Булава та пернач, які оздоблені золотом та сріблом, без сумніву належали козацькій верхівці, але шлях надходження експонатів до музейної колекції Запорізького краєзнавчого музею не дає нам змоги зробити остаточних висновків, щодо автентичності

Фото В. Лінкова

Рис. 2

військових знаків, також не маємо можливості реконструювати історичне буття регалій. Наявні результати досліджень констатують наступні висновки: ці унікальні пам'ятки хронологічно відносяться до перебігу історичних подій в Україні XVII – XVIII століть, є цікавими зразками військового та прикладного мистецтва, у них була своя доля, вони були свідками епохальних віх в історії українського народу. Існуючий в повоєнний час спосіб поповнення фондів колекцій, тобто передача експонатів з других музеїв, збагатила колекцію козацьких старожитностей Запорізького краєзнавчого музею і дала змогу ілюструвати славні сторінки історії нашого краю періоду XVII – XVIII століть.

Література та джерела

1. Пам'ятки козацької слави у зібранні Полтавського краєзнавчого музею. Каталог виставки. / Укладачі В.О. Мокляк, О.Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 8 с.
2. Чорна К. Козацькі старожитності у Херсонському краєзнавчому музеї. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 68 – 71.
3. Кучугура Л. Рідкісна знахідка козацької булави у Північному Приазов'ї. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 49 – 52.
4. Кот С.І. Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РСФСР на Україну. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2: Український археографічний збірник. – К., 1993. – Т. 5. – С. 321 – 334.
5. Архипова Л.Н. Запорожский областной краеведческий музей: прошлое и настоящее. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 1. – С. 4 – 8.
6. Шаповалов Г.І. Про дві корабельні гармати з довоєнної колекції Запорізького краєзнавчого музею. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 1. – С. 51 – 55.
7. Музей в изгнании. // Большевик Запорожья. – 28 февраля, 1948 г.
8. Фонди ЗОКМ: Акт прийому – здачі №-1359 від 6 липня 1961 р.
9. Кулинский А.Н. Русское холодное оружие XVIII – XX вв.: Определитель. – СПб., ТПГ Атлант, 2001. – Т. I. – 384 с.
10. Сидоренко В.О. Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1986 – Вип. 2. – 288 с.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия. Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – Т. 2. – 719 с.

Мірущенко О.П.

ЗАПОРІЗЬКІ ІМПОРТЕРИ НА ПЕРЕВОЛОЧЕНСЬКІЙ ТА КРЕМЕНЧУЦЬКІЙ МИТНИЦЯХ У 60-Х РР. XVIII СТ.

Проблема розвитку торгівлі у Запорізьких Вольностях не нова. У різні часи її підіймали у своїх працях чимало українських істориків. Висвітлювались і різні аспекти торговельної політики, зокрема митна реформа 1753 – 1754 років, після якої Запорожжя опинилося за межами митних кордонів Російської імперії. Після кількох років переговорів Кіш домігся того, щоб товари, які везли безпосередньо в Січ звільнялись від мита.

Справа 126 Архіву коша містить корпус документів, що висвітлюють проходження купців з товарами, які везли у Січ через Переволоченську та Кременчуцьку митниці [1, спр. 126]. Про те, що товар продавали безпосередньо в Січі, а не везли за кордон, видавали відповідні свідоцтва та ярлики. Серед цього товару були тканини, одяг, продовольство, метал, галантерейні вироби, канцелярські товари та ін. Характер та кількість товарів, які везли через ці митниці буде предметом наступних публікацій автора. У даній

статті зосередимо увагу саме на тих купцях, які везли свій товар на продаж у Січ у середині 60-х років XVIII ст.

Проблеми торговельної політики на протязі XVIII ст., які були характерними для регіону та, в цілому, для Гетьманщини широко розкриваються у праці М. Слабченка [2]. Детально аналізував роботу українських митниць (у тому числі Кременчуцької та Переволоченської), їх доходи та правовий статус М. Тищенко [3]. Вивчав торгівлю Вольностей і В. Голобуцький. При цьому для більш повного розуміння запорозького імпорту він наводив приклади проходження купців через північні митниці, опублікувавши кілька документів зі справи 126 [4, с. 305 – 307].

Отже, проаналізуємо наявні факти проходження купців через дві митниці, зауваживши при цьому, що в документах зазначені далеко не всі випадки, які мали місце протягом 1764 – 1767 років.

У 1764 р. зафіксовано 21 випадок проходження купців через Кременчуцьку та Переволоченську митниці, при цьому через першу – 18, через другу – 3. Серед купців – 11 запорозьких козаків, 5 – українських мешканців та 3 – російських купця.

Отже, через митниці проходили такі запорожці: козаки Кушівського куреня – Леонтій Павлов, Шкуринського – Василь Бурхан, Переяславського – Омелян Барабаш, Мінського – грек Дмитро Сизоперс та козак Іван Макушенко, Корсунського – Опанас Чорний, козак Полтавського куреня Іван Чупіс, запорозький козак Данило Білий, козак Дядківського куреня Яків Саксоненко, двічі через митниці проходив козак Пашківського куреня Андрій Бойченко [1, арк. 11, 20, 24, 28, 33 – 43, 47, 50]. При цьому слід зазначити, що одного разу з Бойченка було стягнуто 40 крб. за тканини, які він віз на продаж за кордон. З українських купців в документах зазначені: отаман Кам'янської сотні Григорій Петренко, купець з м. Лубни Лубенського полку Дмитро Москов, ніжинський мешканець грек Матвій Іванов, військовий товариш Василь Мгеровський та значковий товариш Лубенського полку Василь Самусь [1, арк. 18, 22, 26, 30]; серед російських купців двічі зазначений тульський купець Іван Бельський та по одному разу Гаврило Бельський і калузький купець Андрій Золотарьов [1, арк. 12, 16, 14, 45].

До цього слід додати, що цього року зафіксовано проїзд через Кременчуцьку митницю Андрія Золотарьова та значкового товариша Лубенського полку Степана Засульського, які везли товар не в Січ, а у фортецю св. Єлизавети.

У 1765 р. перелік товарів, зазначених у реєстрах, які провозили через Кременчуцьку та Переволоченську митниці збільшився майже вдвічі. За цей рік через Кременчуцьку митницю зафіксовано 12 випадків проходження купців, а через Переволоченську – 5, загалом же – 17 випадків. Серед купців – 12 запорозьких козаків та – 1 український мешканець. Серед запорожців двічі зустрічаються прізвища Івана Мотуза та Андрія Бойченка, які згадувалися у минулорічних реєстрах, та козака Криловського куреня Сергія Кравцова. Крім них у документах зафіксовано проходження таких запорозьких купців: козака Мінського куреня Василя Макухіна, козаків Лавріна Білого та Тимофія Правдівцева, козака Рогівського куреня Петра Макушенка, Криловського – Лук'яна Білого, Ведмедівського – Нечета, Вищестеблівського – Василя Сербіна, Корсунського – Михайла Білого та вдруге згадується Іван Чепіс [1, арк. 60 – 64, 70 – 88], серед українських мешканців – двічі згадується полтавський купець Григорій Щербина [1, арк. 50, 68].

У 1766 р. кількість товарів, які провозили через Кременчуцьку та Переволоченську митниці зросла ще більш істотно, так само як і асортимент товарів. Було зафіксовано 31 випадок проходження купців через Кременчуцьку та Переволоченську митниці, при цьому через першу – 14, через другу – 17. Таким чином ми бачимо, що значно більше, аніж у попередні роки, зафіксовано фактів проходження купців через Переволоченську

митницю. Серед купців — 24 запорозьких козака та 10 — українських мешканців. І знову ми не зустрічаємо російських купців.

Серед запорожців знову двічі згадується Іван Мотуз, двічі в документах зустрічаємо і прізвище козака Пластунівського куреня Микити Сухого. Під час одного з проходжень разом з ним свій товар віз козак Дядківського куреня Олексій Мощенський. Серед тих запорожців, кого ми бачили у попередні роки відзначимо Лук'яна Білого, Івана Чепіса та Василя Сербіна. З останнім свій товар везли козаки Канівського куреня Гнат Таран та Омелян Китайгородець. Крім зазначених, через митниці проходили такі запорожці: Петро Білий, козаки Кушівського куреня Остап Білий, Йосип Білий, Леонтій Волощенко та Семен Бурхан, Рогівського — Андрій Коник, Переяславського куреня Павло Кум, Титарівського куреня Степан Верховенко, Незмайловського — Степан Чорний, Сергієвського — Яким Білий, Шкуринського — Василь Бурхановський та Нестор Білий, Тимошівського — Андрій Гаркуша, Поповічевського — Гурсун (?), військові канторжеї Андрій Константинов та Андрій Дмитрієв, [1, арк. 90 — 93, 102 — 107, 109 — 116, 118 — 120, 125 — 128]; з українських купців — полтавські мешканці — Яків Соляник та Кирило Мощенський, мешканці міст Городища і Кременчука Стрижнев та Пашенко, мешканець Гадяцького полку Григорій Нескород та містечка Власовки — Шевченко, Переволоченський мешканець Омелян Барабаш, козак Лубенського полку Іван Римарев, значковий товариш м. Лохвиці Степан Засульський (якого ми бачили, коли він віз товар у фортецю св. Єлизавети) та мешканець Кобелець Степан Воніченко [1, арк. 101, 106, 108, 117, 121 — 123].

У 1767 р. активність купецтва стала ще вищою. У проаналізованому корпусі джерел зафіксовано вже 33 випадки появ купців на митницях. Як і минулого року, на Переволоченську митницю купців їде більше ніж на Кременчуцьку, 21 та 12 відповідно. Серед запорозьких купців зустрічаємо 22 прізвища, серед українських — 9. Відзначимо, що в одному випадку троє запорозьких купців везли кожний свій товар (козаки Кушівського куреня Білий, Федір Донець та Корсунського — Єремія Кравець), у той час як один товар везли такі купці як Сергій Кравцов, Василь Сербін та Матвій Тарасенко.

Найчастіше цього року (тричі) товар в Січ возили козак Уманського куреня Михайло Псіол та Василь Сербін (останній одного разу спільно з іншими козаками), двічі зустрічаємо прізвища Йосипа Білого та Сергія Кравцова. Серед купців, що продавали в Січі товар у попередні роки, бачимо таких як Іван Чепіс, Семен Бурхан, Олексій Мощенський, Леонтій Волощенко. Крім них товар доправляли такі запорожці: козак Калніболотського куреня Антон Білий, Брюховецького — Кирило Несвет та Олексій Матвеев, Пластунівського — Тугай-бей, Уманського — Федір Великий, Джерелівського — Яков Білий, Мишастівського — Онисим Шульга, Криловського — Максим Гаркуша [1, арк. 131, 136, 138 — 140, 144 — 159, 169 — 177, 178 зв.].

Серед українців ми бачимо мешканця Стародубської слободи — Кіндрата Гусева, священика міста Решетилівки Василя Чернявського, Павла Христофорова, полтавського купця Йосипа Павленка, двох мешканців Лохвиці Маркова та Степана Засульського (який вже двічі зустрічався у попередні роки), мешканця с. Липова Долина Савелія Хмелева, полтавського мешканця Василя Тридцатого та переволоченського мешканця (який у 1764 році згадувався як запорозький козак) Омеляна Барабаша [1, арк. 137, 141, 143, 160 — 168, 177 зв.].

Один раз з'явилися на митниці козак Канівського куреня разом з козаком Гадяцького полку, прізвища яких невідомі. Цього ж року свій товар з фортеці св. Єлизавети у Січ віз грек Павло Гаджій.

Окремо слід згадати, що запорожці везли товар і через Царичанську митницю. Проте в даному корпусі джерел згадуються лише поодинокі випадки. Так, 1765 року товари в Січ віз вже знайомий нам козак Уманського куреня Михайло Псіол та військовий

канторжей Костянтин Іванов, а у 1766 році козак Криловського куреня Іван Юр'єв, [1, арк. 31, 66, 121].

Автором ще не повністю оброблено джерела 1768 року, але у тих, що вже опрацьовані, також відзначається чітка тенденція на переважаючу роль запорозьких козаків з 28 випадків, 22 — запорозькі купці. Серед них ми зустрічаємо такі знайомі прізвища як Іван Чепис, Михайло Псіол, який вже згадується як канторжей, Микита Чернявський та Андрій Гаркуша.

Отже, за 4 роки було зафіксовано 102 випадки проходження купців через Кременчуцьку та Переволоченську митниці. При цьому, через першу — 56, через другу — 46.

Склад купців, які везли товари через Переволоченську та Кременчуцьку митниці у 1764 — 1767 рр.

Рік / Купці	Запорозькі	Українські	Російські	Загалом
1764	11	5	3	18
1765	12	1	—	13
1766	24	10	—	10
1767	21	10	—	31
Загалом	68	26	3	97

Отже, на підставі аналізу цього комплексу джерел можна побачити, що серед купців, які везли товари в Січ значно переважали запорожці, яких протягом чотирьох років пройшло 58. Найчастіше ми зустрічаємо таких козаків: Івана Мотуза, Сергія Кравцова, Василя Сербіна — по 5 появ, Івана Чепіса — 4, Андрія Бойченка, Михайла Псіола, Йосипа Білого — 3, Олексія Мощенського, Василя Бурхана, Лук'яна Білого, Леонтія Волощенка, Микити Сухого — по 2. Було і чимало купців, які представляли сусідні з Військом Запорозьким населені пункти. Окремо треба звернути увагу, що Омелян Барабаш, який двічі віз товар, згадується в документах і як запорозький козак, і як переволоченський мешканець. Тричі зустрічаємо лохвицького мешканця Степана Засульського. Полтавський купець Григорій Щербина та тульський купець Іван Бельський були у Січі кожен по 2 рази. Той факт, що серед запорожців ми зустрічаємо цілий прошарок козаків-купців, які доволі часто везли товари у Січ, зайвий раз підтверджує тезу М. Кириченка стосовно накопичення торговельно-посередницького капіталу у запорожців [5, с. 46].

Це дослідження буде продовжене. Нові документи з інших справ і з інших фондів нададуть більш повну інформацію, що дозволить більш точно деталізувати проходження купців з товарами, що везли у Січ через Кременчуцьку та Переволоченську митниці.

Література

1. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 126.
2. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельнитчины до мирной войны. Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в XVII-XVIII ст. — К., 1923. — Т. 3. — 192 с.
3. Тищенко М. Форпости, митниці, карантини на Західному пограниччю у зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. — К., 1930. — Вип. IV — С. 37 — 107.
4. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. — К., 1961. — 415 с.
5. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя. — Харків, 1931. — 172 с.

**ОСВІТЛЮВАЛЬНІ ПРИЛАДИ XVIII – XIX СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ ЛІНІНСЬКОГО П.С.)**

Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця був утворений постановою Ради Міністрів Української РСР від 18. 09. 1965 р. Поряд з іншими організаційними заходами відразу постало питання про створення музею присвяченого історії запорозького козацтва. З цією метою було організовано широкий збір матеріалів для майбутньої експозиції [1, с. 253 – 260]. Фондова колекція заповідника комплектувалась на основі надходжень з Львівського, Луганського, Ровенського та інших провідних музеїв України, матеріалів археологічних та етнографічних експедицій. На сьогоднішній день в музеї зібрано понад 32 тис. музейних предметів. Одним з джерел надходжень експонатів стали і приватні колекціонери, матеріали яких склали значну частину експозиції музею. Серед таких колекціонерів був й Петро Степанович Лінинський (1920 – 2004).

Петро Степанович народився 1 жовтня 1920 р. в с. Старичі на Яворівщині в сім'ї службовця. Середню освіту отримав у 1941 р. В роки війни працював на різних роботах. З 1947 р. по 1955 р. відбував ув'язнення в таборах Воркути. Після звільнення повернувся у Львів. У 1957 р. працював різьбарем по кістці та рогу, виготовляв сувенірну продукцію. Тоді ж здобув Першу нагороду на Всесоюзному конкурсі сувенірів в Москві. З 1958 р. працював консерватором, згодом реставратором у Львівському музеї українського мистецтва. Після ряду стажувань у Москві в 1968 р. йому було присвоєно звання реставратора найвищої категорії. Паралельно займався творчою роботою у галузі пластики малих форм. З 1963 р. став членом Співки художників, з якої через десять років був виключений з ідеологічних міркувань. З тих же причин був змушений покинути працю в музеї. З 1973 р. перейшов працювати в Міжобласну реставраційну майстерню, як художній керівник по реставрації станкового і монументального живопису. У 1986 р. вийшов на пенсію [2].

Загалом Петром Степановичем та його родичами у 1990 – 1993 рр. до фондів Національного заповідника «Хортиця» було передано 138 предметів, які за функціональним призначенням можна розділити на наступні групи: посуд (21 одиниця), господарчо-побутовий інвентар (22 одиниці), предмети одягу (17 одиниць), предмети культового призначення (20 одиниць), зброя та озброєння (19 одиниць), поштівки (8 одиниць), виробничий інвентар (11 одиниць), фрагменти тканин (11 фрагментів), кінське спорядження (6 одиниць), сфрагістичний матеріал (2 канцелярські печатки XVII – XVIII ст.) та плакетка «Козак Мамай» – власний виріб Петра Степановича. Співробітниками Національного заповідника «Хортиця» було опрацьовано ряд предметів, що належать до групи культових предметів [3, 4, 5] та зброї [6, 7]. До 2005 р. колекція в окремий фонд не виділялась.

Метою даної роботи є огляд частини побутових предметів з фонду Лінинського – освітлювальних приладів XVIII – XIX ст. До цієї групи, яка загалом налічує 14 предметів, віднесемо свічники, обхвати для свічників, ножиці для зняття нагару зі свічок та дві дерев'яні підставки світців.

Якщо згадати історію освітлювальних приладів, то, як відомо, найдавнішими з них були сосуди з розжареним вугіллям або тирсою з маслом, а також факели. Удосконалення цих світильників привело до появи масляних ламп, які існували у Давньому Єгипті ще у III тис. до н.е. У заможних оселях для освітлення використовували канделябри з декількома стояками для свічок або сосуди з маслом та запашиим деревом [8, с. 36 – 37].

У слов'ян для освітлення також використовувались лучини, які встромлялись у спеціальні захвати – світці. Перші світці у переважній більшості робились із старих підков, кінці яких загострювались та вбивались у стіну. В результаті отримували скобу, в яку і

встромлялась лучина. Більш привабливими були світці виковані у вигляді невеликих гілочок із завитками та закрученим вздовж вісі стрижнем, які вбивались у стіну або спеціальну підставку.

У колекції налічується три предмети, які могли використовуватись як світці або обхвати для інших освітлювальних приладів. Обхвати складаються з двох функціональних елементів: опори та власне обхвату, який утворюється розгалуженням опорного стрижня. Наведемо короткий опис цих предметів.

Обхват металевий, горизонтальний, довжиною 213 мм, шириною 67,5 мм. Опорний стрижень виготовлено з суцільного прута, квадратного в перетині, з стороною 8 мм, загальною довжиною 162 мм. На одному з кінців стрижня на довжину 24 мм сформовано гвинт, за допомогою якого обхват кріпився до стіни, гвинт круглий в перетині, поступово витончується до 3 мм. Інший кінець розклепано на дві дуги, що утворюють підковоподібний обхват. Висота прямокутних в перетині дуг поступово зменшується з 9 до 4 мм, ширина металу зменшується з 3 до 1,5 мм. Обхват розташовано паралельно опорному стрижню з інтервалом 37 мм (рис. 1, 1).

Обхват металевий, горизонтальний, довжиною 148 мм, шириною 72 мм, виготовлено з прута, квадратного в перетині, що утворює опорний стрижень, який поступово потовщується від 2 мм на кінці до 7 мм на опорному виступі, висотою 18 мм. За виступом стрижень розгалужується, утворюючи кільце обхвату. Кільце сформовано з двох прямокутних в перетині пластин висотою 7 мм біля опорного виступу, 4 мм на кінцях, ширина поступово зменшується від 4 до 1 мм (рис. 1, 2).

Обхват металевий, вертикальний, довжиною 217 мм, шириною 52 мм, складається з циліндричної втулки найбільшою висотою 33 мм, та двох ніжок, довжиною 184 мм, приварених до неї. Ширина ніжок поступово зменшується від 17 мм біля втулки, до 5 мм на завершенні. Товщина металу, з якого сформовано ніжки, поступово зменшується з 3 до 1 мм (рис. 1, 3).

Обхвати могли бути не тільки металевими. Часто підставки світців робились разом з дерев'яним коритцем, у яке вливалась вода для гасіння недогарків. Пізніше дерев'яні стояки робились у вигляді різних башт, в верхню частину яких вбивались металеві світці [9, с. 154].

У колекції наявні два однотипні предмети, які, за припущенням автора, могли використовуватись як підставки під світці або верхню, металеву частину свічників. Підставки мають однакові розміри, тому наведемо опис, загальний для обох предметів.

Підставки дерев'яні, загальною висотою 225 мм, шириною 125 мм. Складаються з масивної підставки, тулії та тарелі з монтажним отвором. Три ніжки, на яких стоїть підставка, мають вигляд стилізованих чобітків висотою по 25 мм, розташованих на кутах масивної трикутної основи з увігнутими всередину стінками. Висота основи 62 мм, ширина 125 мм. Перехід від основи до тулії оформлений двома фігурними пластинами загальною висотою 25 мм. Тулія підставки симетрична, висотою 152 мм, у перетині коло, поступово розширюється від 42 мм на кінцях до 60 мм у середній частині. Верхня частина підставки представляє зрізаний конус з вищербленими краями. Широка основа конуса, яка формує верхню плоску частину підставки має діаметр 72 мм. По центру розташовано отвір діаметром 13 мм, глибиною 40 мм (рис. 2, 1).

Поступово воскові свічки витісняють лучину. Розщепи, у які встромлялась лучина замінюються тарелями для збирання воску та втулками для закріплення свічок. Таким чином світці поступово перетворюються на свічники, які встановлювались на стовпах, ставились на стіл або підлогу, підвішувались на стіни або стелі. Основними декоративними елементами свічників залишаються завитки, виті стрижні, різноманітні спіралі, стилізовані квіти та розетки [9, с. 155].

Серед освітлювальних приладів, нараховується п'ять кованих пристінних свічників XVIII – XIX ст. Функціонально дані свічники складаються з трьох частин: монтажного елемента, за допомогою якого свічник кріпився до стіни, опорного стрижня (опори) та втулки для свічки. Прості за формою свічники виготовлялись з одного стрижня, який з однієї сторони витончується, формуючи монтажний елемент, з іншої сторони утворює циліндричну втулку для свічки. Втулки виготовлялись розковуванням та згортанням країв матеріалу опорного стрижня.

Наведемо короткий опис пристінних свічників.

Свічник пристінний, металевий, горизонтальний, довжиною 250 мм, висотою 104 мм. Основа підквадратна в перетині (ширина 13 – 16 мм) довжиною 250 мм. Втулка у формі неправильного циліндра діаметром 24 – 25,5 мм, висотою 88 мм розташована під кутом 90° до опорного стрижня. У втулці наявний недогарок свічки довжиною 43 мм (рис. 1, 7).

Свічник пристінний, металевий, вертикальний, висотою 313 мм, шириною 95 мм. Від інших аналогів групи відрізняється наявністю конусоподібного стрижня, на якому кріпилась свіча. Висота стрижня 68,5 мм, нижній діаметр 8 мм, верхній – 1,5 мм. Він переходить у таріль для збирання парафіну у формі неправильного кола діаметром 54 – 55 мм, товщина металу 2 мм. На тарелі і стрижні наявні залишки парафіну. Витий опорний стрижень сформовано з металевого прута прямокутного в перетині (розміри 12 x 10 мм), загальною довжиною 180 мм. Його нижню частину розклепано у монтажну пластину овальної форми висотою 72 мм, шириною 37 мм. На вісі монтажної пластини на відстані 19 мм один від одного пробито три отвори розмірами 4,5 x 5,5 мм (рис. 1, 8).

Свічник пристінний, металевий, горизонтальний, довжиною 164 мм, висотою 92 мм. Монтажник стрижень довжиною 68 мм, квадратний в перетині, поступово розширюється від 1 до 8 мм. Опорний прут круглий в перетині, діаметром 11,5 мм, розташований горизонтально на 19 мм нижче монтажного стрижня. На відстані 40 мм від втулки стрижень розгалужується на декоративну волюту – спіраль. Втулка розташована під кутом 90° до опорного стрижня, сформована у вигляді конуса висотою 43 мм. Діаметр верхньої частини втулки 33 мм, нижньої 26 мм (рис. 1, 4).

Свічник пристінний, металевий, горизонтальний, довжиною 192 мм, висотою 108 мм. Монтажник стрижень довжиною 81 мм, квадратний в перетині, поступово розширюється від 2 до 8 мм. Опорний прут, круглий в перетині, діаметром 11,5 мм, розташований горизонтально на 43 мм нижче монтажного. В середині прут розгалужується на декоративну волюту – спіраль. Втулка розташована під кутом 80° до опорного прута, сформована у вигляді конуса висотою 80 мм. Верхня частина втулки має розміри 25 x 28 мм, нижня – 19 x 23 мм (рис. 1, 6).

Свічник пристінний, металевий, горизонтальний, довжиною 252 мм, висотою 190 мм. Монтажник стрижень квадратний в перетині, поступово розширюється з 2 до 12 мм. На відстані 140 мм від краю він розгалужується на дві стилізовані прикраси, що розташовуються у вертикальній площині та опорний стрижень, який плавно підвищується до тарелі для збору парафіну. Таріль являє собою диск з нерівними краями загнутими вгору на 1 – 2 мм. Діаметр – 63 – 65 мм, товщина металу 1 мм. Втулка, з залишками свічки, знімна, циліндрична, неправильної форми, висотою 62 мм, діаметр коливається від 29 до 31 мм. Втулка та таріль з'єднані з опорним стрижнем болтом діаметром 9,5 мм (рис. 1, 5).

Не менш цікавими є настільні освітлювальні прилади, представлені двома свічниками кустарного виробництва та двома однотипними металевими свічниками XVIII – XIX ст. Настільні свічники складаються з трьох основних елементів: масивної основи, тулії та тарелі для збору парафіну. Наведемо короткий опис настільних свічників.

Свічник настільний, дерев'яний, висотою 190 мм, шириною 111 мм. Масивна підставка у вигляді зрізаного конуса висотою 48 мм, діаметр ширшої основи 111 мм, вужчої – 27 мм, пофарбована у чорний колір; на переході від підставки до тулії розташоване декоративне кулькоподібне потовщення діаметром 54 мм, висотою 48 мм, червоного кольору. Тулія висотою 70 мм, кругла в перетині, поступово розширюється до тарелі, максимальний діаметр 47 мм. Верхню частину свічника виконано у вигляді зрізаного конуса висотою 36 мм, ширша основа якого формує таріль діаметром 83 мм. По центру тарелі видовбано заглиблення неправильної форми з залишками парафіну. Максимальний діаметр отвору 40 мм. Кольорове рішення: на тулію та таріль було нанесено зелену фарбу поверх білої основи, згодом перефарбовано у блакитний колір (рис. 2, 2).

Свічник настільний, дерев'яний, висотою 288 мм, шириною 149 мм. Складається з масивної, круглої в перетині основи на трьох кулькоподібних ніжках. Основа темно-зелена, з слідами грубої обробки, максимальний діаметр 116 мм, у верхній частині проходить звужений до 64 мм поясок червоного кольору. Тулія свічника профільована, кругла в перетині, максимальний діаметр 37 мм, висота 196 мм. Нижня частина тулії пофарбована у коричневий колір, верхня у темно-зелений. Верхня частина тулії зламана. Таріль, максимальним діаметром 98 мм, новоробна, нефарбована, у формі зрізаного конуса з концентричними уступами. Виходячи з порушення пропорцій між основою та тулією, явних слідів підгонки технічних отворів основи під розміри тулії, різного стану збереження частин свічника, автор вважає, що основа та тулія даного свічника зібрані з частин різних освітлювальних приладів, до яких було виточено нову таріль (рис. 2, 3).

Свічники настільні металеві, висотою 286 мм, шириною 116 мм, дві одиниці. Технологічною віссю свічників є стрижень довжиною 293 мм, діаметром 10,5 мм. На верхньому кінці стрижня зроблено штир довжиною 38 мм на якому фіксувались свічки, на нижньому кінці стрижня на довжину 65 мм нарізано різьбу. Таріль, порожниста об'ємна тулія та підставка фіксуються на стрижні за допомогою конусоподібної пластини діаметром 27 мм, відлітої разом з стрижнем, та гайки. Масивна точена підставка складається з двох частин загальною висотою 57,5 мм, які фіксують три декоративні литі ніжки висотою 155 мм. Нижня третина тулії має найбільший діаметр 48 мм, поступово звужується до 24 мм, у верхній третині тулію декоровано трьома рельєфними поясками. Таріль конусоподібна, діаметром 78 мм (рис. 2, 4). Свічники відрізняються високим технологічним рівнем та якістю обробки деталей, які ідентичні у обох предметів, це дозволяє стверджувати, що перед нами зразки серійного виробництва.

У статті доцільно подати і опис двох предметів, які пов'язані з обслуговуванням свічників – ножиць для зняття нагару з свічок. Ножиці однотипні як за функціональною ознакою, так і за будовою, але відрізняються способом виготовлення. Один з предметів серійний, виготовлений на високому технологічному рівні з використанням заводського обладнання, інший кустарного виробництва, ймовірно виготовлений за заводським зразком.

Ножиці для зняття нагару зі свічок загальною довжиною 150 мм, шириною 66 мм. Складаються з двох пластин, та шарніра, що їх з'єднує. У кришці шарніра розташовано пружинний механізм. На всю ширину одного з лез сформовано підпрямокутну камеру довжиною 40 мм, висотою 28 мм для збору нагару. На іншому лезі розташована пластина, що запирає камеру при закритті ножиць. Ручки овальні, замкнуті розмірами 29 x 23 мм, на зовнішній стороні розташовано два декоративних виступа висотою по 16 мм (рис. 1, 9).

Ножиці для зняття нагару з свічок загальною довжиною 129 мм, шириною 111 мм. Складаються з двох пластин, які утворюють леза та ручки. На одному з лез сформовано овальну камеру довжиною 27,5 мм, висотою 25 мм для збору нагару. На іншому лезі

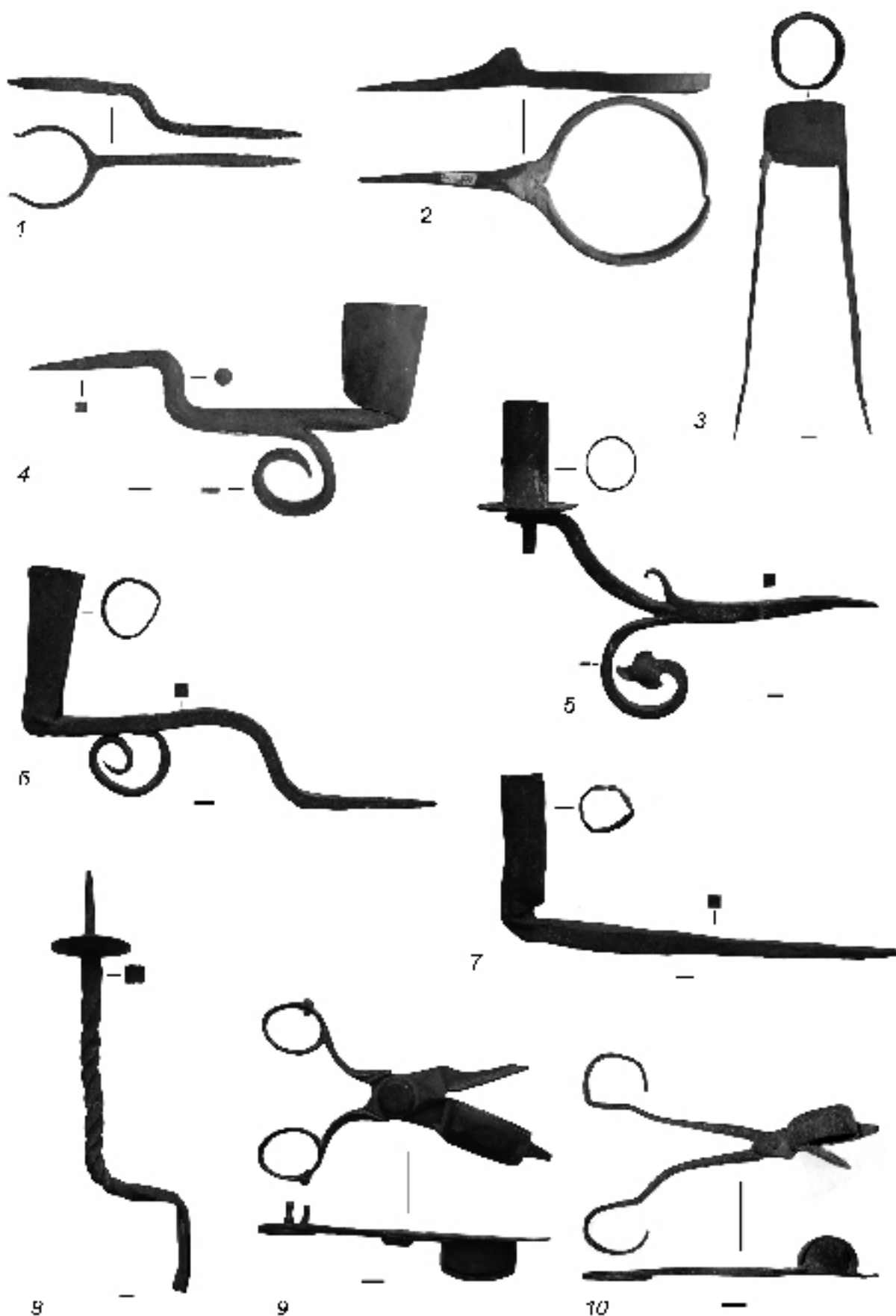

Рис.1. 1 – 3. Обхвати для свічників XVIII – XIX ст. 4 – 8. Свічники пристінні XVIII – XIX ст., 9, 10. Ножиці для зняття нагару з свічок

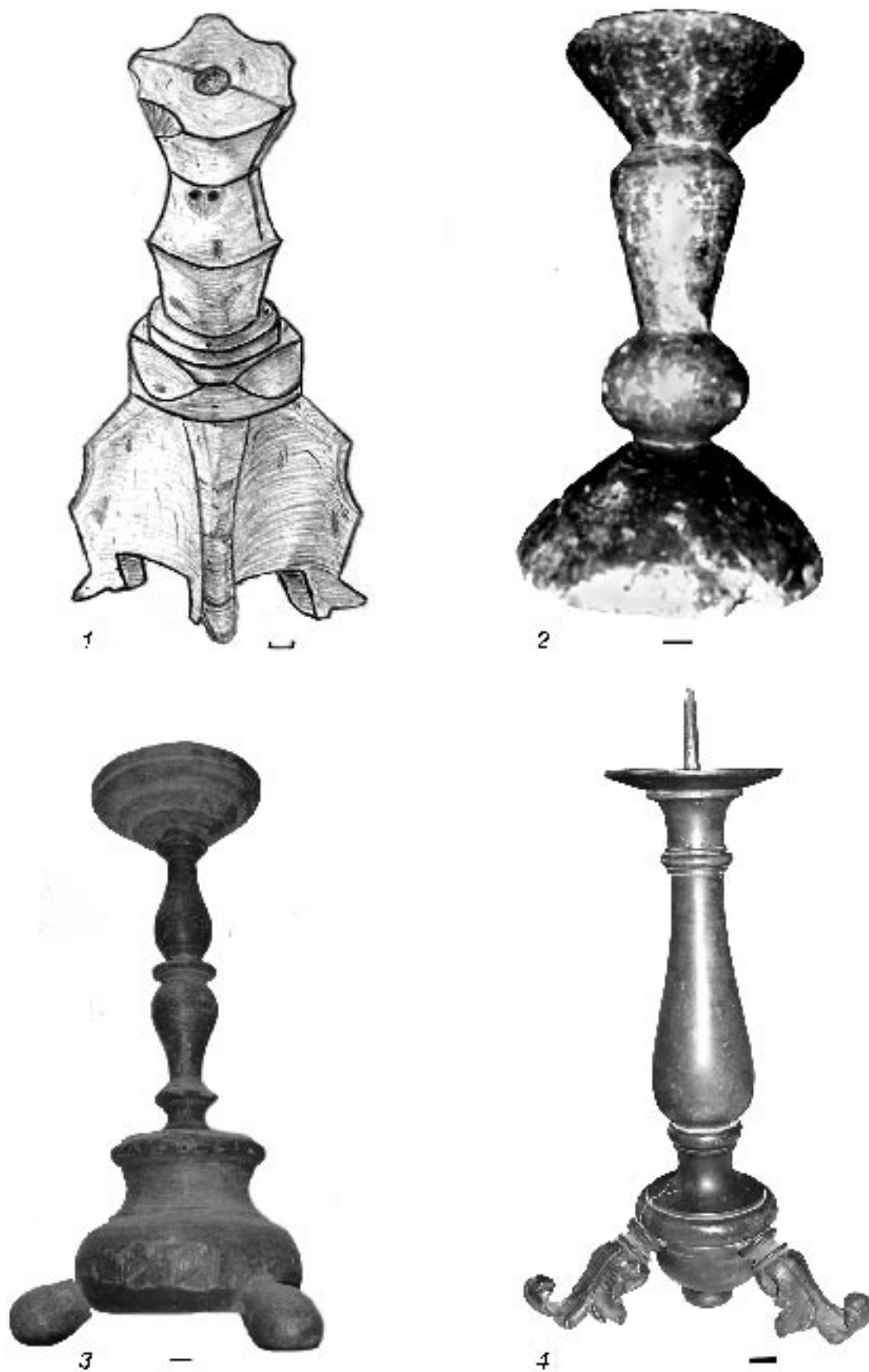

Рис. 2. 1 Підставка для світця (?), 2– 4. Свічники настільні XVIII – XIX ст., 1 – 3. Дерево, 4. Метал

розташована пластина, що запирає камеру при закритті ножиць. Кінці лез ледь загнуті. Ручки круглі, незамкнені, діаметром по 55 мм (рис. 1, 10).

Свічники та інструменти для обслуговування освітлювальних приладів, передані до фондів Національного заповідника «Хортиця» Петром Степановичем Лінинським, географічно відносяться до Західної України, але разом з предметами інших колекцій дають достатньо матеріалу для дослідження побуту населення України XVIII – XIX ст. Опублікована колекція освітлювальних приладів, разом з побутовими предметами з інших колекцій, опрацювання яких триває, готується до експонування у Музеї історії запорозького козацтва.

Література

1. Розпорядження Запорізького облвиконкому про затвердження заходів по спорудженню меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва від 4 березня 1971 р. // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва у 2 пол. 50-80 х рр. XX ст.: Зб. документів та матеріалів. Упорядник О.Г. Бажан та ін. — К.: Рідний край, 1997. — 474 с.

2. Петро Лінинський. Повернене з небуття. Виникнення та розвиток рельєфної кахлі в Галичині. — Львів, 1998. — 48 с.

3. Борисенко О.Є. Звіт про науково-дослідну роботу за 2000 рік по темі «Наукове атрибутування культових предметів та стародруків з фондозбірки національного заповідника «Хортиця» // Науковий архів НЗХ № 81. — 208 с.

4. Іконопис. Живопис. Графіка. XVII — XXI ст. (З фондозбірки Національного заповідника «Хортиця») // Каталог. Автор-упорядник Борисенко О.Є. — Запоріжжя: ТОВ «Х-пресс», 2005. — 152 с.

5. Кравцова О.В. Церковні надбанні хрести за матеріалами фондозбірки НЗХ. Рукопис. — 6 с.

6. Добрянський В.В. Про деякі аспекти розвитку вогнепальної зброї в Україні XIV — XVIII ст. (по матеріалам фондозбірки Національного заповідника «Хортиця») // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2003 — № 5. — С. 67 — 75.

7. Казанцев О.Ф. Артилерія XIV — XVIII ст. (за матеріалами фондозбірки НЗХ) // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2004. — № 4. — С. 63 — 65.

8. Гутов Л.А., Никитин М.К. Справочник по художественной обработке металлов. — СПб.: Политехника, 1994. — 435 с.

9. Навроцкий А.Г. Кузнечное ремесло. — М.: Машиностроение, 1988. — 192 с.

Чайка О.В.

ВОДОСНАБЖЕНИЕ ГОРОДА АЛЕКСАНДРОВСКА В XVIII – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

На протяжении всей истории своего существования человек создавал свои поселения вблизи источников воды. Строители крепости Александровской, выбирая для нее место в августе 1770 года, тоже учитывали этот фактор, заложив укрепления на берегу реки Мокрой Московки. Но оказалось, что принятое решение было ошибочным. Эта территория подтоплялась во время весеннего разлива рек Кушугумки и Московки. Кроме того, река Московка была «весьма нездорова, у солдат часты заболевания лихорадкой и горячкой» [1, д. 25918, л. 1]. Поэтому весной 1771 года крепость перенесли ближе к реке Сухой Московке и заложили ее в двух верстах от Днепра, ставшего главным источником водоснабжения для гарнизона. Но в случае осады крепости ее защитники могли

остаться без воды, так как путь к Днепру был бы отрезан. Поэтому внутри крепости были вырыты четыре колодца: два на флангах между казармами, недалеко от малых пороховых погребов, два — по обе стороны лавок в районе кварталов для купечества и священнослужителей. «Вода в колодцах была посредственной» [1, д. 25918, л. 1].

В форштадте, посаде, а позже городе Александровске тоже рыли колодцы во дворах и привозили воду с Днепра. Ее доставкой занимались водовозы, использовавшие большие деревянные бочки. Место забора воды было определено городскими властями у паромной пристани, где был оборудован специальный подъезд. Но постепенно он приходил в негодность, и уже в июне 1884 года уездному исправнику начали поступать жалобы от водовозов на то, что это место оборудовано плохо. С пустыми бочками еще проехать можно, а вот с полными возвращаться очень опасно, так как доски настила очень тонкие. Они просили устроить через речку Кривую мостик для провоза воды. Решить эту проблему необходимо было в кратчайшие сроки. По сообщению члена Санитарного Совета А.М. Гольденштейна жители города стали брать воду из речки Ореховой, где ежедневно купали лошадей. Это могло привести к эпидемии сапа [2, д. 1272, л. 171]. На это же обращал внимание уездный исправник, в сообщении в Городскую Управу [2, д. 1272, л. 139]. Кроме того, Русское общество пароходства и торговли на Днестре в месте водозабора поставило три берлины. По требованию Санитарной комиссии 19 июня 1884 года эти суда были перемещены на другой участок [2, д. 1272, л. 142].

Но кардинальных изменений в водоснабжении не происходило. 11 декабря 1892 года в Городскую Управу поступило заявление дворянина Ильи Новицкого с жалобой на то, что вода, привозимая водовозами, грязная, и берут ее не в Днестре, а в заливе, в месте стоянки судов [2, д. 1273, л. 280]. Кроме того, водовозы не следили за чистотой бочек. Поэтому были разработаны специальные правила для водовозов в форме обязательного постановления, которое под расписку выдавалось каждому человеку, работавшему в этой отрасли. Воду требовалось брать исключительно из Днестра. Место забора воды должно быть приспособленным, обозначенным столбом с прикрепленными к нему правилами «относительно охранения безвредности воды». Бочки требовалось держать в чистоте, мыть и сушить. О случаях загрязнения воды предлагалось сообщать в Городскую Управу городскому врачу или членам Санитарного Совета [2, д. 1272, л. 179].

Работа водовозов была очень важна для горожан, так как, несмотря на наличие большого количества колодцев, воды не хватало, и во многих из них она имела горько-соленый вкус [2, д. 1273, лл. 39 — 40]. Кроме того, из-за отсутствия канализации в водоносный слой попадали нечистоты из выгребных ям, что приводило к инфицированию воды. Сложившаяся ситуация требовала кардинального изменения водоснабжения города. Решить эту проблему могло только создание водопровода.

Во многих городах в то время строительство водопроводных сооружений осуществлялось путем сдачи объекта в концессию частным лицам на определенное количество лет. По этому же пути решила пойти Городская Дума г. Александровска. В 1893 году было принято решение о том, что строительство водопровода в городе будет осуществлять земский техник Александровского уезда Сергей Васильевич Лызлов. 6 марта 1893 г. между Городской Управой и Лызловым был заключен контракт о водоснабжении г. Александровска. Концессионер брал на себя обязательство построить, содержать, ремонтировать за свой счет и на свой риск водопровод со всеми, относящимися к нему сооружениями для снабжения города водой из Днестра, сделав ее через посредство фильтров чистой, прозрачной, вполне годной и безвредной для питья и других нужд.

Приемный рукав должен был быть установлен на 40 сажень от сухого берега на самый низкий уровень воды. Предусматривалось, что постройка первой очереди водопровода будет обеспечивать жителей города 20000 ведрами воды в сутки. Если расход

воды будет увеличиваться, и этого объема не хватит, то не ранее, чем через пять лет после заключения договора, по требованию Городской Управы в течение 6 месяцев, исключая зимние, концессионер нарастит мощности на 5 тысяч ведер. Краны необходимо было устанавливать в местах, определенных городскими властями. Эти работы планировалось проводить за счет Лызлова, который в случае невыполнения этих требований, отдавал городу все сооружения.

По договору предполагалось, что в последние пять лет концессии расширение водопровода и сооружение новых зданий для него будет производиться за счет города или за счет Лызлова, при условии продления срока действия договора. Концессионер отвечал за состояние сооружений, а городские власти имели право контроля. Все техническое оснащение водопровода производилось по усмотрению Лызлова, который в течение первых пяти лет мог вносить изменения в проект, о которых должен был ставить в известность Городскую Управу. При этом, количество поставляемой воды должно было соответствовать объему, определенному договором, а напор — этажности зданий.

Предусматривалось, что первоначально в городе будет установлено не менее пяти выпускных кранов в местах, указанных Городской Управой. Один из них — около здания пожарной команды. При кранах устраивались на первое время деревянные, а через 10 лет каменные будки для продажи воды и корыта для водопоя животных.

Для тушения пожаров, для помещений Городской Управы и для питья кружками воду должны были отпускать бесплатно. Домовладельцам, которые будут гарантировать Лызлову забор воды в объеме не менее 200 ведер в сутки, вода обходилась по $\frac{1}{4}$ копейки за ведро, если меньше — по $\frac{1}{2}$ копейки. Для расквартированных в городе войск — по $\frac{1}{4}$ копейки. Плата за водопой крупного скота составляла 1 копейку, мелкого — $\frac{1}{2}$ копейки. Для поливки улиц вода стоила не более 25 копеек за 100 ведер. Количество поставляемой воды определялось добровольным соглашением с потребителями или водомерами, установленными за счет домовладельцев. Город брал на себя обязательство установить за свой счет на всем протяжении магистральных труб пожарные краны, сила напора в которых должна быть не менее 7 сажень при действии одновременно двух кранов.

При производстве работ по прокладке водопровода, естественно, повреждались мостовые и тротуары, различные сооружения. Поэтому в «Контракте» оговаривалось, что по мере окончания работ все должно приводиться в первоначальное состояние за счет Лызлова.

На все время концессии водопроводные и водоподъемные здания и заведения освобождались от платежей и повинностей в пользу города. Концессионер брал на себя обязательство через два года, то есть уже в 1895 году, начать водоснабжение города, а через четыре года — завершить строительство водонапорной башни и фильтра. По условиям договора, если эти работы не будут завершены в срок — его действие прекращается, и все сооружения поступают в собственность города без всякого возмещения их стоимости. Срок концессии определялся в 32 года. На все это время городские власти никому другому не должны были предоставлять права на устройство в городе любых способов водоснабжения в коммерческих целях. Но никому не воспрещалось добывать воду для собственных нужд. При этом права водовозов на их деятельность сохранялись.

Через 32 года водопровод со всеми зданиями, трубами, механизмами, приведенный в полный порядок, передавался в собственность города бесплатно. В обеспечение этого Лызлов, после 10 лет эксплуатации водопровода, обязан был вносить ежегодно в виде залога по 500 рублей в Городскую Управу через Александровский городской банк на приращение процентами, пока сумма не достигнет 10000 рублей. Залог будет воз-

вращен концессионеру по истечении срока контракта при условии, что все сооружения будут сданы в полной исправности. Неисполнение этих условий вело к разрыву контракта и переходу водопровода в собственность города.

По истечении 10 лет со дня заключения договора городу предоставлялось право выкупа всего предприятия. Для определения суммы выкупа предусматривалось производить оценку стоимости каждого построенного участка путем составления актов, описей за подписью представителя города и Лызлова. Выкупная цена определялась в полтора раза действительной стоимости. Концессионер обязан был предоставлять оправдательные документы затрат на произведенные работы. Машины и трубы, бывшие в работе, но годные к употреблению принимались по цене, уплаченной за них по счетам без 50 % начета только в том случае, если после замены их новыми прошло менее 5 лет.

Лызлов брал на себя обязательство содержать все водопроводные сооружения в исправности, производить их ремонт за свой счет. В случае остановки водопровода более чем на 48 часов Городская Управа имела право произвести ремонт за его счет, с немедленной оплатой стоимости работы. Если, в случае непредвиденных обстоятельств, временно прекращалась подача воды Городская Управа вправе была принять меры к устранению причин и вступить в заведование эксплуатацией водопровода за счет доходов концессионера без предоставления отчета. Пререкания и недоразумения, могущие возникнуть между договаривающимися сторонами, предполагалось решать в общих правительственных судебных учреждениях [2, д. 177, лл. 79 – 86]. Подписывая этот контракт, наверное, никто не предполагал, что очень скоро придется воспользоваться последним положением этого документа.

Приступая к строительству водопровода, С.В. Лызлов не имел достаточно средств и, вероятно, не просчитал всех предстоящих затрат. Фактически объектом владел А.А. Тихомиров – председатель Александровской Земской Управы, гласный Городской Думы [3, д. 24, л. 36]. По приблизительной оценке на сооружение водопровода было потрачено 20000 рублей. Водопроводная сеть сооружалась преимущественно из старых дымогарных железных труб диаметром 1½ дюйма. Многие трубы были сделаны из кровельного оцинкованного железа и абсолютно не выдерживали давления, постоянно приходили в негодность. Их укладывали в траншеи на глубину 0,35 – 0,5 сажени, что приводило к промерзанию. Поэтому в зимнее время ¾ города оказывалось без воды [2, д. 379, л. 57].

Но и при столь некачественном выполнении работ первая очередь водопровода в срок завершена не была. Лызлов жаловался городским властям на нехватку средств, город входил в его положение, дата сдачи объекта была перенесена на 6 августа 1895 года. За это концессионер выдал городу расписку с обязательством досрочно построить фильтр к осени 1896 года, а не к 6 марта 1897 года, как было определено договором [2, д. 945, л. 82 об.]. Но и эти обещания выполнены не были. Тем не менее, в мае 1897 года Городская Дума, срок полномочий которой заканчивался, приняла решение о продлении концессии на строительство водопровода на 15 лет [3, д. 24, л. 36].

Это вызвало негодование жителей города, так и не дождавшихся качественной воды от Лызлова. Домовладелец Ф.Ф. Мовчановский по этому поводу направил телеграмму в газету «Новое время». Серия жалоб поступила и к Екатеринославскому губернатору. В прессе началась полемика между Ф.Ф. Мовчановским и П.И. Чижевским, который работал секретарем А.А. Тихомирова и, естественно, был сторонником продления срока концессии [3, д. 24, л. 33 об.]. Мовчановский обвинял владельцев водопровода в том, что отсутствует фильтр, что вместо водонапорной башни вырыта яма, обложенная кирпичом и оцементированная. В этом сооружении предусмотрены несколько отдушин в верхней части, в которые проникают грызуны. Для промывки резервуара не предусмотрены отвер-

ствия стока воды, вся грязь течет в водопроводные трубы. Если из строя выходил насос, то воду подавали из ямы, вырытой на берегу реки Московки, в которую попадали навоз, стоки из боен и бань. Достаточного контроля над водопроводом со стороны городских властей не было [3, д. 24, л. 36]. Чижевский обвинил Мовчановского в попытке использовать проблему городского водоснабжения для поднятия своего рейтинга накануне выборов. 13 октября 1897 года Дума признала, что фильтр в водопроводной системе существует, и еще дважды назначала сроки его сдачи в эксплуатацию [2, д. 945, л. 82 об.].

Но как бы то ни было, губернские власти решили разобраться в возникшей ситуации. По распоряжению губернатора была создана комиссия в составе губернского архитектора Броницкого, инженера путей сообщения Гинце, земского техника Бучинского, которая 2 ноября 1897 года осмотрела водопроводные сооружения г. Александровска. Выводы комиссии были неутешительны. Вода подавалась из Днепра в приемный бассейн, а оттуда в водопроводную сеть. В бассейне в качестве фильтрующего материала был проложен один слой крупного камня. Исследовав стенки строения, проверяющие сделали вывод о том, что никаких других слоев здесь никогда не было. От одной стены бассейна к другой шла стенка из кирпича, не доходящая до конца. Подобное сооружение можно было считать приспособлением к фильтру, но никак не фильтром. Споры по поводу Александровского водопровода дошли до Министерства Внутренних дел. Решения Городской Думы по этому вопросу были признаны незаконными, их отменили [2, д. 945, л. 82 об.].

9 декабря 1897 года Городская Дума г. Александровска приняла решение подать иск в суд по поводу невыполнения концессионером С.В. Лызловым условий договора [2, д. 146, л. 12]. Документ был отправлен в Екатеринославский Окружной суд в 1898 году. Время шло, дела в судах рассматривались очень медленно. 3 марта 1900 года гласный Александровской Думы П.И. Чижевский, в докладе Городскому Голове отмечал, что процессу Городского Управления с владельцами водопровода нет конца. Такие дела тянутся годами. Владельцы все это время не вкладывают средства в развитие водопровода. От этого страдают жители города. По его мнению, было бы более целесообразно прекратить процесс и выработать условия передачи водопровода городу [2, д. 146, лл. 1 – 2].

Ситуация осложнялась еще и тем, что А.А. Тихомиров к 1900 году уже умер, и теперь его имущество должны были наследовать дети. Датой принятия этого наследства было 12 мая 1901 года [2, д. 146, л. 10]. По совету Чижевского Городская Дума предложила водопроводной комиссии изучить вопрос о возможности прекращения иска к Лызлову. Наследникам Тихомирова было предложено подать в Городскую Управу заявление о желании прекратить договор по эксплуатации означенного предприятия с изложением в нем условий передачи водопровода в ведение города [2, д. 146, л. 2]. В предварительном разговоре 25 октября 1901 года они выразили согласие продать водопровод за 90000 рублей, считая в том числе и дом в 1,5 этажа, не принадлежащий собственно к водопроводному имуществу. Но уже 9 ноября С.А. Тихомиров заявил председателю водопроводной комиссии, что пока не прекращен иск против Лызлова, он не станет предлагать своих условий прекращения концессии [2, д. 146, лл. 5, 11].

В ноябре 1901 года Городская Управа в третий раз обратилась к городскому поверенному Я.Я. Зименсу с просьбой найти правовые основы для прекращения иска к Лызлову. Он предложил принять решение о том, что продолжение дела наносит вред городскому хозяйству и его прекращение отражает интересы города [2, д. 146, лл. 8, 12]. Но эти шаги предприняты не были. Городские власти по-прежнему находились в состоянии войны с концессионером.

В 1901 году, в связи со строительством Второй Екатерининской железной дороги на земле города Александровска, возникла необходимость перенести водоемный бак, который располагался вблизи строящегося технического училища. Администрация железной

дороги обратилась по этому поводу к С.В. Лызлову, который в свою очередь попросил Городскую Управу определить место для строительства. Было решено отвести участок за двором Чудновского по улице Троицкой. Этим вопросом занимались член Управы С.Ф. Леженко и городской техник. Отведенный участок имел форму трапеции площадью 360 квадратных саженей [2, д. 147, л. 81]. Но из-за рельефа местности подача воды из нового резервуара не обеспечивала бы нужного напора, поэтому проблему можно было решить только путем строительства водонапорной башни. Концессионер предложил конторе железной дороги оплатить снос старого объекта и строительство нового, так как сам не имел средств, для выполнения необходимых работ [2, д. 147, лл. 2 – 6].

24 августа 1901 года Управление по постройке Второй Екатерининской железной дороги сообщило о своем согласии финансировать строительство. Выделялось 25000 рублей: 10000 – аванс, 7500 – по окончании кладки, 7500 – после открытия водоснабжения. Лызловым был составлен проект водоподъемных зданий, который утвердила водопроводная комиссия Городской Управы. Стоимость работ определялась инженерами, участвовавшими в заседании. При этом было выдвинуто требование окончить работы не позднее 1 декабря 1901 года. При обсуждении этого вопроса в Городской Думе гласный Ф.Ф. Мовчановский предложил отпустить на строительство 20000 рублей, а остальные 5000 рублей использовать на погашение расходов Лызлова по эксплуатации новых сооружений [2, д. 147, лл. 18 – 19]. Строительство водонапорной башни и нового резервуара гарантировало повышение мощности городского водопровода с 20000 до 44500 ведер [2, д. 147, л. 35].

Но не все в городе были согласны с этим решением. Домовладелец купец И.А. Куржупов и мещанин А.Ф. Непомнящий написали жалобу губернатору, в которой заявили, что деньги собираются потратить нерационально и башню можно построить за 2 – 3 тысячи рублей [2, д. 147, л. 24]. Были и противники расположения водопроводных сооружений в этом месте. Они заявляли, что происходит нарушение прав жителей города. Губернатор принял сторону жалобщиков и передал документы в Министерство Внутренних Дел [2, д. 147, л. 49]. Работы были приостановлены, потеряны удобные для стройки теплые месяцы. Министр Внутренних Дел не нашел в этом деле нарушений, и 1 ноября строительство возобновили.

2 декабря 1901 года по поручению губернатора губернским инженером С.Ю. Харманским бала создана комиссия, в присутствии которой отрыли и заложили фундаменты в соответствии с существующими требованиями, о чем был составлен акт. Но в городе вновь зреет недовольство. Обывателям не дает покоя сумма, выделяемая Управлением железной дороги. 10 января 1901 года 78 жителей Александровска, не владеющих информацией, обратились в Городскую Управу с заявлением, в котором обвинили власти в недостаточном контроле за строительством [2, д. 147, л. 75]. Городская Дума предложила водопроводной комиссии пригласить для осмотра стройки всех гласных Думы и представителей домовладельцев И.А. Куржупова, А.Ф. Непомнящего, И.Б. Кацена, В.Г. Щекотихина, А.А. Тученко [2, д. 147, лл. 77, 94]. В результате проведенной работы был составлен акт, в котором отмечалось, что каменные и штукатурные работы завершены в ноябре во время морозов, поэтому в некоторых местах уже есть трещины. Конструкция под установку железного бака выполнена не вполне надежно, не обеспечивается равномерное давление на кирпичную кладку. Не завершены работы по устройству лестниц. Учитывая все эти обстоятельства, было решено отложить приемку объекта до весны [2, д. 147, лл. 99 – 100].

Но на этом злоключения С.В. Лызлова не завершились. 12 февраля 1902 года городской техник Пекутовский сообщил в Городскую Управу о том, что на основании статьи 35 Строительного Устава 1900 года нельзя допускать к городским постройкам лиц, не

получивших права производства строительных работ. Концессионер такого разрешения не предоставил и продолжал работать. Городской Голова 18 февраля 1902 года обратился к губернатору с просьбой дать распоряжение на приостановку работ. И получил на это рекомендацию — обратиться в суд [2, д. 147, лл. 116 — 117, 120 — 121, 124]. В этот же день член Управы Леженко и техник Пекутовский снова посетили объект и констатировали факт, что несмотря на запрет властей, Лызлов в ночь с 17 на 18 февраля заполнил резервуар водой и присоединил его к магистральной трубе водопровода. Его действия были вызваны тем, что из-за действий Городской Управы он не мог выполнить в срок обязательства перед Управлением железной дороги и, естественно, получить от него деньги [2, д. 147, лл. 127 — 128, 131]. 4 марта 1902 года был составлен очередной акт. Ф.Ф. Мовчановский предложил начальнику работ Второй Екатерининской железной дороги прекратить платежи Лызлову или перечислять эти деньги городу [2, д. 147, лл. 135, 147]. 11 марта от железнодорожного ведомства был получен ответ, в котором говорилось, что Городская Дума устранилась от отношений с Управлением постройки по сносу старых и сооружению новых объектов для городского водопровода. Это вынудило обратиться к концессионеру. Отношения городских властей и этого человека не имеют никакого отношения к железной дороге, для которой важно, чтобы к 15 апреля 1902 года была освобождена земля, предназначенная для полосы отчуждения. Сергею Васильевичу платят за работы, которые он выполняет. Город может не принимать работу, требовать переделки каких-то объектов. Все проблемы можно решить через суд [2, д. 147, л. 159]. И пока Лызлов принимал комиссии, отвечал на претензии, жители города страдали от нехватки воды. В марте — апреле 1902 года постоянно составлялись протоколы о перебоях в водоснабжении, об испорченных мостовых по улицам Александровской, Соборной, Екатеринославской, Московской, Покровской, о повреждении труб по улице Тургеневской [2, д. 147, лл. 163 — 165].

12 июня 1902 года Городская Управа отправила в Думу доклад «Относительно новых невыполнений концессионером городского водопровода С.В. Лызловым требований контракта о водоснабжении». В этом документе отмечалось, что иск до сих пор не разрешен. Таким положением дел Лызлов «пользуется в самых широких для себя размерах, беспощадно эксплуатируя жителей, предъявляя к ним самые незаконные требования, увеличивая произвольно плату за доставляемую из водопровода воду, запирая водопроводные краны, отказывая некоторым в пользовании, наравне с другими водоснабжением» [2, д. 177, л. 34]. Ежедневно в Управу поступают жалобы, все претензии к Лызлову остаются без ответа. Власти начали документально фиксировать все нарушения контракта. По улице Соборной без всякого основания для домовладельцев была повышена плата за воду с 5 руб. 50 коп. до 7 руб. 50 коп. В случае неуплаты по новому тарифу производили отключение воды, закрывая кран. Открытие этого крана обходилось в 10 рублей [2, д. 177, лл. 250 — 251]. Не выполнялось требование об устройстве новых водопроводных кранов. В частности, не поставлена пятая водоразборная будка вблизи трехклассного училища и предместья Слободки. Лызлов даже не счел нужным ответить на обращение Городской Управы по этому вопросу от 4 марта 1902 года. С Думой не был согласован подробный план строительства водонапорной башни, несвоевременно и некачественно выполнялись работы по восстановлению мостовых после прокладки труб. За все годы концессионер ни разу не предоставил в Управу таксу на выполнение работ по проведению водопровода во дворы и дома. Цены Лызлов назначал произвольно, завышал [2, д. 177, лл. 34 — 36]. Поэтому в разные города были сделаны запросы о существующей в них таксе на производство водопроводных работ, и на основании полученных документов, были выработаны расценки для города Александровска. Городская Дума утвердила их 12 сентября 1902 года. Отныне отрывка рвов глубиной 0,7 сажени и про-

кладка труб с засыпкой и утрамбовкой обходилась в зависимости от диаметра трубы от 1 рубля 40 копеек до 24 рублей за погонную сажень. Работы по установке незамерзающего водопроводного крана с деревянной колонкой — от 8 до 10 рублей. Установка унитаза — 5 рублей, раковины с краном — 2 рубля и т. д. [2, д. 177, л. 69].

Из-за непомерных требований Лызлова во время сбора ратников в мае 1902 года городские власти вынуждены были снабжать их водой из Днепра. Учитывая сложившиеся обстоятельства, было принято решение: просить Министра Внутренних Дел до вынесения судебного решения по иску к Лызлову разрешить Городской Управе вступить в хозяйственное заведование водопроводной концессией, а Министра Юстиции — ускорить судебное решение вопроса. 12 июня Дума вынесла постановление о скорейшем выкупе водопровода, протяженность которого в это время составляла 10 верст [2, д. 177, лл. 36, 252].

Для проверки состояния водопровода была создана комиссия в составе губернского врачебного инспектора, помощника врачебного инспектора, губернского инженера, местного фабричного инспектора, уездного врача. Члены комиссии констатировали, что фильтр, очищающий воду, не соответствует ни техническим, ни санитарным требованиям, площадью мал, не имеет разделений для непрерывного действия во время его очистки. Фильтрующий слой устроен неправильно, почти нет резервуара для чистой воды. Фильтр помещается под жилым помещением и даже имеет ход из этого помещения в отделение для чистой воды. Насос соединен с осадочным бассейном, что приводит к попаданию в водопроводную сеть не фильтрованной воды. При существующем резервуаре для чистой воды, невозможно поставлять заявленные 50000 ведер, то есть осознанно подается не очищенная вода. Произведенное лабораторное исследование показало, что в воде остается 30 % взвешенных частиц, которых не должно быть совсем [2, д. 177, лл. 57 — 59].

В этом же году рассматривался вопрос возможности обеспечения города водой из артезианского колодца по примеру города Мелитополя. Там в 1900 году британский подданный бормейстер В.В. Виннинг, специалист по бурению артезианских и абиссинских колодцев по алмазному способу, вырыл колодец глубиной 130 саженей. Город получил по 40000 ведер воды в сутки. Изучив геологическое строение участка, специалист сделал заключение, что устроить водоснабжение из артезианского колодца в г. Александровске невозможно, так как на глубине 20 саженей залегает гранит и бурение будет безуспешным [2, д. 184, лл. 1 — 6].

В связи с ростом города в 1902 году возникла необходимость расширить сеть пожарных кранов. Лызлову было предложено сообщить расценки на эти работы в течение двух недель. В полученном ответе говорилось, что цены могут быть названы только на запорные краны на магистральных трубах, а сделать расчеты по пожарному оборудованию, можно только обладая полной информацией, которая заказчиком не предоставлена. Концессионер предложил городским властям самим заняться пожарными кранами. Городской техник составил смету на производство этих работ. Общая сумма составила от 750 до 850 рублей. Лызлову, под угрозой судебного иска, предложили выполнить эти работы, руководствуясь предложенными ценами [2, д. 177, лл. 89, 92 — 96].

В октябре 1903 года Городская Управа решила, что пришло время провести водопровод в предместье Карантинка, жители которого постоянно без разрешения брали воду из крана на железной дороге. Это создавало конфликтную ситуацию. Местом прокладки трубы была определена 529 верста Курско-Харьковско-Севастопольской железной дороги. Согласование документов с разными ведомствами затянулось на долгое время. В 1904 году была составлена смета на 497 рублей 26 копеек и проект. Управление железной дорогой отказалось утвердить техническую документацию, так как брусья и бревна, которые предполагалось использовать для прокладки труб под полотном железной

дороги, не выдержали бы веса поездов. Было предложено использовать обходной путь и проложить чугунную трубу диаметром 0,3 сажени [2, д. 199, лл. 1, 4, 7, 8, 13].

К этому времени потребовалось решить проблему водоснабжения территории вокруг площади Шевченко, активно продававшейся под застройку. Люди, поселившиеся здесь, пользовались привозной водой, которая стоила очень дорого. Необходимо было продлить водопроводную линию в этот район. В связи с тем, что магистральная труба должна была пересекать железнодорожные пути, Управление Екатерининской дороги выдвинуло ряд требований, для выполнения которых необходимы были значительные капиталовложения — 5500 рублей. Городская Управа предложила владельцам участков платить специальный налог по 20 копеек с квадратной сажени земли, чтобы собрать необходимую сумму. Жители площади Шевченко отказались и потребовали, чтобы работы выполнил за свой счет концессионер в соответствии с пунктом 2 договора, или осуществить прокладку труб за счет города. Но у городских властей, как всегда, денег не было. Лызлов, ожидавший решения суда по вопросу аренды водопровода, уже ни в какие проекты вкладывать средства не хотел. Попытки договориться с Управлением железной дороги о предоставлении возможности жителям брать воду из ведомственного водопровода не увенчались успехом из-за его малой мощности [2, д. 199, лл. 34, 38 — 39, 45]. Поэтому и в 1906 году этот район оставался без воды.

Наконец 10 ноября 1906 года постановлением Харьковской судебной палаты было утверждено решение Екатеринославского окружного суда о признании уничтоженным договора Городской Управы с С.В. Лызловым на основании п. 12 договора [2, д. 280, л. 1 об.]. Несмотря на то, что концессионер подал апелляцию, городские власти получили возможность распоряжаться водопроводом. В Сенате дело было рассмотрено только 21 апреля 1909 года. Город его выиграл [2, д. 280, л. 151]. Принимать водопроводные сооружения у Лызлова было очень трудно. Он пытался доказать, что отдельные механизмы и строения принадлежат ему и не подлежат передаче городу. И это несмотря на то, что в исполнительном листе, полученном из Харьковской судебной палаты, было сказано, что водопровод вместе со всеми сооружениями переходит в собственность города. Получив повестку, Лызлов ночью снял часть оборудования и перенес к себе домой. Это привело к остановке водопровода. По этому поводу Городской Голова Ф.Ф. Мовчановский обратился с жалобой к губернатору 23 ноября 1906 года [2, д. 1649, л. 10].

К моменту передачи водопровода городу по улице Соборной было уложено 225 погонных сажень 6-дюймовых труб, 120 — 3-дюймовых, 215 — 4-дюймовых. По Днепровской — 189,5 — 6-дюймовых, по Кузнечной — 58 — 4-дюймовых, по Троицкой — 420 — 4-дюймовых, по Гоголевской — 185 — 3-дюймовых, по Благовещенской — 44 — 4-дюймовых и 20 — 2-дюймовых, от Днепровской напорной линии — 13,65 — 4-дюймовых и 100 — 6-дюймовых. Всего 1711,15 погонных сажень. В последующие годы, с 1906 по 1910, по улицам Жуковской, Гоголевской, Александровской, Екатеринославской, Николаевской, Московской, Слободской, Литейной, Филипповской, Днепровской, Тургеневской, Соборной, Троицкой, Покровской, Благовещенской, Базарной, Кузнечной, Тюремной было проложено 8189,21 погонных сажень труб [2, д. 380, л. VI].

Заведовать городским водопроводом назначили техника А.Н. Воробьева. 28 декабря 1906 года он обратился к Городскому Голове с просьбой сдать ему в аренду этот объект. В январе 1907 года подобное заявление поступило от Г. Крана. Но, наученные горьким опытом, власти решили больше не связываться с частными лицами. Резолюция гласила: «Отклонить всех» [2, д. 946, лл. 1 — 2 об., 23].

Для контроля над работой водопровода 27 июля 1907 года была создана сроком на четыре года водопроводная комиссия в составе: В.П. Гаврикова, Д.Я. Гавришова, А.Я. Дика [2, д. 245, л. 104]. Со стороны Городской Управы надзор за работой водо-

провода осуществлял К.М. Дмитренко [2, д. 945, л. 16]. На совместных заседаниях комиссии и гласных Городской Думы обсуждались вопросы обеспечения города водой [2, д. 946, л. 84]. Изучив все проблемы, водопроводная комиссия определила первоочередные задачи по ремонту и строительству водопроводных сооружений. На Днепровской водокачке необходимо было построить фильтр и приемный колодец, уложить всасывающие трубы от приемного колодца до насосов, так как изначально Лызлов укладывал старые трубы. Актуальными были и строительство каменного здания машинного отделения, и ремонт машин, и замена трубы от Днепровской водокачки до Московской. На Московской водокачке планировалось построить новый железобетонный фильтр, переделать отстойный бассейн, произвести ремонт здания, машинного отделения, жилья для рабочих, заменить насосы, котел и, конечно же, трубы. По смете на это требовалось 28200 рублей [2, д. 946, л. 10].

В течение 1907 года многое было сделано: уложено 500 погонных саженей труб по улицам Тургеневской, Александровской до Тургеневской, Ярмарочной до улицы Троицкой, в переулке Тихом. На Московской водокачке начали устанавливать новый паровой котел и насос. На Днепровской водокачке построено новое каменное здание, отремонтирован керосиновый двигатель. На берегу Днепра устроен кирпичный цилиндрический колодец, углубленный на 0,75 сажени ниже дна, обеспечивающий непрерывную работу насосов. Из Днепра уложили прочную трубу, по которой вода поступает в колодец, что позволило сократить расходы на фильтрацию [2, д. 280, лл. 156 – 159 об.]. Водоподъемное здание на Днепре было оборудовано двумя комплектами машин: 1 – керосиновым двигателем системы Отто-Дейц мощностью 12 сил и горизонтальным приводным насосом, переделанным по системе «Вортингтон», 2 – керосиново-нефтяным двигателем системы «Кармвит» мощностью 6 сил и горизонтальным приводным насосом, подходящим к системе «Калифорнийский насос». Первый комплект работал, а второй включали во время ремонта первого. Но все эти механизмы были старыми и подлежали замене [2, д. 280, лл. 186 об. – 187].

В ноябре 1907 года А.Н. Воробьев информировал о состоянии водопроводных сооружений. Не были полностью завершены строительные работы в здании водонапорной башни: двери не закрываются, крыша на половину не покрыта, и дождевая вода и пыль попадают в бак с водой, который зимой обогревается маленькой чугунной печкой. Из бака не выведен дымоход, и сажа из топки попадает в воду. Трубы, ведущие в бак и из бака, разморожены, стянуты хомутами. Нет трубы для промывки бака и приборов для указания уровня воды. Бак ржавый, нет нормальных лестниц к нему. В городе действуют шесть водоразборных будок, пять из них деревянные, требуют ремонта. Зимой, из-за промерзания труб, на улицах Садовой, Александровской, Тургеневской, Екатеринославской, Покровской, Благовещенской, Днепровской, Литейной, Филипповской, Николаевской, Московской, Тюремной люди остались без воды. На водокачке на реке Московке необходим ремонт производственного помещения и жилья для рабочих, которые несколькими семьями жили в одной комнате, сырой и холодной, расположенной над отстойником. По-прежнему не было бассейна для чистой воды. Но самым слабым местом были трубы, которые из-за низкого качества постоянно приходили в негодность. Существовала угроза прекращения подачи воды [2, д. 280, лл. 156 – 160 об.; д. 946, л. 10].

Заведующему водопроводом приходилось обращаться в Городскую Управу по поводу приобретения каждой детали, а потом ждать, когда будет принято решение. Это очень мешало работе, удлиняло сроки ее исполнения. Поэтому А.Н. Воробьев просил разрешить ему расходы хотя бы до 10 рублей с последующим отчетом, или ассигновать создание запасов материалов [2, д. 945, л. 2 об.].

Не лучшим было положение и в последующие годы. Зимой 1908 — 1909 годов старые дымогарные трубы, заложенные на 0,65 сажени, промерзли, так как глубина промерзания составила 1,1 сажени. На них стояло такое количество чугунных хомутов, что их стоимость превышала стоимость самих труб. Это привело к тому, что из 448 домовых водопроводов не действовало 326. В гостиницах, учреждениях, учебных заведениях клозеты не промывались, стояло зловоние. На заводах, где паровые котлы были запитаны от водопровода, существовала угроза аварий.

В плачевное состояние сооружения водопровода приводили и жители города. Кирпичные колодцы, в которых располагались краны, они засыпали мусором, землей, сливали туда нечистоты.

20 марта 1909 года Городская Управа докладывала Думе о том, что для замены труб водопроводной конторе понадобится 30241 рубль 25 копеек. Для продления водопровода в сторону Слободки по улицам Филипповской, Николаевской, Московской необходимо еще 5375 рублей 90 копеек [2, д. 349, лл. 1 — 3]. По смете на 1909 год на проведение необходимых работ на водопроводных сооружениях и прокладку труб требовалось 39560 рублей [2, д. 945, л. 110].

Так как достаточных средств у города не было — решили брать кредит с условием его погашения за счет доходов от водопровода. Но как всегда этот вопрос надо было согласовывать с губернатором, который затребовал предоставить документы о долгах города. И только 16 июня 1909 года было получено сообщение о разрешении МВД на производство займа в частных кредитных учреждениях [2, д. 349, лл. 20, 24].

В городе велись работы по строительству водопровода на площади Шевченко. Заведующий водопроводом А.Н. Воробьев разработал подробный проект и смету на устройство самостоятельных водопроводных сооружений в этом районе. Городская Дума разрешила Городской Управе позаимствовать из запасного капитала 26564 рубля на первоначальные затраты. Предполагалось этот долг погасить за 10 лет из доходов водопровода, а воду подавать сюда по цене 5 рублей за 1000 ведер [2, д. 199, л. 49]. 13 марта 1909 года А.Н. Воробьев докладывал, что потрачено из этой суммы 9116 рублей 24 копейки, уложено 776,16 погонных саженей труб. Для завершения работ необходимо было уложить еще 986,42 погонных саженей труб, проложить ответвление по улицам поселка и, самое главное, построить водонапорную башню. А пока воду подавали от башни на Троицкой улице при помощи насоса и парового котла. Объемы работы были большими, техника перегревалась, расходовалось много топлива. Поэтому воду подавали только с 6 часов утра до 7 часов вечера. Такой график был очень неудобен не только для жителей, но и создавал проблемы в случае пожара. Возникла необходимость строительства водонапорной башни в этом районе. Но в последующие годы только говорили об этом, а до дела не доходило [2, д. 199, лл. 79, 83].

Несмотря на все трудности, городской водопровод развивался. На 1 января 1911 года общая протяженность магистральных труб составляла 24 версты. В отчете за 1910 год отмечалось, что магистрали состоят из чугунных раструбных водопроводных труб диаметром от 2,5 до 6 дюймов. По улицам на них установлено 105 пожарных кранов диаметром 2 дюйма в особых колодцах с чугунными лазами, краны снабжены моментальными гайками системы «Рот». Очистка воды производилась английскими фильтрами. В 1911 году намечалось поставить американские фильтры и использовать их одновременно. Четыре раза в год производилась полная очистка бассейнов с заменой фильтрующего песка. Периодическая очистка проводилась через 10 — 12 дней, а во время грязных вод — через каждые сутки. Фильтрующий слой песка засыпался толщиной 3 фута. После его сработки наполовину, снова осуществлялась досыпка. Общая площадь фильтров составляла 46 квадратных саженей. Скорость фильтрации при грязных водах составляла 4 дюйма в

час, при чистых — 5 дюймов. Во время эпидемий производилась двойная фильтрация. Имелся и запасной бассейн. Общий запас воды в нем составлял до 65000 ведер. Вода в бассейне стояла не более трех часов. В теплое время года два раза в неделю проводилось бактериологическое исследование, зимой — 1 — 2 раза в месяц. Воду проверяли в Екатеринославской бактериологической лаборатории губернской земской больницы. В 1910 году процент обеззараживания составлял 99 — 100. Вода потребителям отпускалась по водомерам Фаллера и Фраже. В этот год горожане получили 15200000 ведер воды. В городе имелось 613 домовых ответвлений. Общая стоимость сооружений водопровода составляла 110000 рублей. На их эксплуатацию за 1910 год было потрачено 24590 рублей. Водопровод перестраивался за счет суммы чистой прибыли, которая составила 26800 рублей [2, д. 366, л. 137].

При таком доходе предприятие постоянно испытывало нехватку средств. Частные лица и администрации учреждений просили отпускать воду по более низкой цене или отсрочить платежи. 18 марта 1910 года Александровский уездный комитет попечительства о народной трезвости обратился к заведующему водопроводом с просьбой: сделать отсрочку платежа по воде в сумме 110 рублей 98 копеек, так как деньги в эту организацию должны поступить только в сентябре. Резолюция на этом документе была однозначной: «Если к 1 мая не погасят долги — отключить воду» [2, д. 379, лл. 23 — 23 об.]. Плату взимали со всех — от Городской Управы до частных лиц [2, д. 280, лл. 61, 137]. Даже полицейскому надзирателю Самбурову 30 ноября 1913 года закрыли воду за неуплату [2, д. 445, л. 50]. В течение нескольких лет тянулись разбирательства по поводу поставки воды на пристань. Администрация порта пыталась договориться с городом о бесплатном водоснабжении, мотивируя это тем, что вода нужна для питья рабочим. Но контора водопровода доказывала, что на 400 рублей в год выпить воды не могли, а значит, ее использовали и жители прилегающего района. Поэтому 29 ноября 1914 года было принято решение прекратить бесплатный отпуск воды, для питья поставить две колонки, а в дом начальника дистанции и на кухню подачу воды производить за плату на общих основаниях [2, д. 403, лл. 15, 30 — 31]. То есть город стремился получить все причитающиеся ему деньги. Хотя пока водопровод принадлежал Лызлову, Городская Управа пользовалась водой бесплатно. А когда за неуплату концессионер прекращал подачу воды в учебные заведения, власти порицали такие методы.

Часто домовладельцы выполняли работы по устройству водопровода у себя во дворах частным образом, не обращаясь к специалистам. В результате некачественного выполнения работ происходила утечка большого количества воды. Домовладельцы требовали от Городской Управы сделать им скидки при оплате. А.Н. Воробьев в таких случаях был непреклонен и считал, что такие случаи станут уроком для домовладельцев, которые будут обращаться только в контору водопровода [2, д. 445, лл. 2 — 2 об., 21, 39, 43 — 44, 76 — 77].

Объемы воды, подаваемой в город, из года в год росли: в 1907 году — 13970000 ведер, в 1908 году — 14950000 ведер, в 1909 году — 17250000 ведер, в 1910 году — 19550000 ведер, в 1911 году — 21750000 ведер, в 1912 году — 24150000 ведер. На одного жителя приходилось 1 — 1,2 ведра в день. Это было связано с отсутствием канализации и с тем, что водопроводной системой был охвачен не весь город [2, д. 345, лл. 81 — 83].

В январе 1913 года Екатеринославский губернатор предложил создать в Александровске комиссию под председательством Городского Головы с участием инженеров для обследования городского водопровода и определения перспектив его развития. Анализ проблемы поручили заведующему Екатеринославским городским водопроводом В.П. Леви [2, д. 345, лл. 24 — 24 об.]. 17 марта 1913 года состоялось совместное заседание Городской Управы и комиссии по обследованию устроенного при водопроводе механи-

ческого фильтра и всех водопроводных сооружений. В протоколе заседания отмечалось, что в 1912 году среднее потребление в городе воды в сутки составляло 660000 ведер, плюс обычно неучтенные 13 %. По сравнению с другими городами развитие водопровода шло быстро. Его услугами было охвачено 40000 жителей. Остальные 20000 пользовались водой колодезной и Днепровой, которую доставляли водовозы. Давление в трубах составляло от 4 до 6 атмосфер. К этому времени Днепровская водокачка была оборудована одним электронасосом, покупка второго была крайне необходимой. На Московской водокачке работало три насоса. В городе был построен американский механический фильтр. Затраты составили 1997 рублей 76 копеек. Члены комиссии отмечали, что сумма очень мала по сравнению с объемом выполненных работ. Но при этом скорость фильтрации регулируется вручную, поэтому необходимо потратить еще 700 – 800 рублей для приобретения специального прибора. Объем коагуляционного бассейна 24000 ведер вполне достаточен. Водохранилище чистой воды было рассчитано на 4500 ведер при потребности 20000 – 25000. Увеличение расхода воды требует расширения фильтров, поэтому надо поставить дополнительно английский фильтр, с пропускной способностью в 150000 ведер в сутки [2, д. 345, лл. 45 – 47].

Участвовавший в этом заседании старший лаборант при кафедре аналитической химии Екатеринославского горного института Н.Д. Аверкиев проанализировал работу фильтров и 31 марта 1913 года сделал доклад Городской Управе. В нем говорилось, что при фильтрации механическим американским фильтром к воде добавляют серноокислый глинозем. В бассейн для очистки поступает вода с реагентом. Происходит осаждение взвешенных частиц, органических веществ и микроорганизмов. Из-за большой потребности в воде процесс идет вместо 1 – 2 часов – 15 – 20 минут. Затем вода поступает в фильтр, который работает с нагрузкой в два раза превышающей норму. Несмотря на это качество воды удовлетворительно. Вот данные анализа от 17 марта. По сравнению с Днепром водопроводная вода имеет на 61 % меньше органических веществ, взвешенных – на 100 %, бактерий – на 97,6 %, прозрачность – на 45 % лучше. Но из-за перегрузки механизмов в водопроводной воде наблюдался излишек реагента. Аверкиев подтвердил необходимость установки второго фильтра [2, д. 345, лл. 50 – 62].

Уже в 1913 году началась подготовка для переустройства водопровода. Все насосные станции были переоборудованы на электрическую тягу, установлено семь центробежных насосов, шесть моторов, произведен ремонт зданий. Вновь уложено семь всасывающих трубопроводов к новым насосам. Поставлен новый водомер Вольтмана для общего обшета подаваемой в город воды. На Московской водокачке поставлен мотор, мастерская переведена на механическое движение. Произведена нивелировка всего города для составления инженером В.П. Леви проекта перестройки Александровского водопровода [2, д. 445, л. 79].

В течение нескольких месяцев Городская Управа пыталась получить заключение по Александровскому водопроводу от заведующего Екатеринославским водопроводом инженера-технолога В.П. Леви. И только 16 ноября 1913 года он сделал свой доклад, в котором предложил переустроить Александровский водопровод, разделив его на три района. Первый ограничивался с одной стороны рекой Днепром, с другой – улицами Бурсацкой, Бассейной до угла Екатеринославской, Соборной до угла Кузнечной, Тюремной площадью и железнодорожным полотном южной железной дороги. Для этого района уравнильным резервуаром мог остаться подземный бассейн в конце улицы Троицкой. Запитуваться эта часть водопровода должна была от Московской станции по 12-дюймовой линии до угла Пушкинской площади, откуда магистраль разветвится вкруговую из 10- и 8-дюймовых труб до Соборной улицы, от которой 10-дюймовой линией пройдет по Троицкой к резервуарам.

Второй район должен был располагаться между перечисленными улицами и границей отчуждения Второй Екатерининской железной дороги. Поступление воды должно было происходить от той же станции по 12-дюймовой линии с круговой магистралью из 10- и 8-дюймовых труб. Затем от Технического училища по 10-дюймовой трубе, уложенной под железной дорогой, вода должна подходить к уравнительному подземному резервуару, сооруженному на месте с отметкой 41,59 над уровнем моря. Резервуар на 25000 ведер, с перспективой пристройки такого же.

Третий район должен был охватывать площадь Шевченко и хутор глухонемых. Он питался от дополнительной станции с электронасосами, расположенной у резервуара второго района по 8 и 10 дюймовым магистралям. Со временем необходимо было построить надземный резервуар соответственной высоты. Стоимость переустройства водопровода должна была составить 250000 рублей [2, д. 345, лл. 95 – 96].

В этом же году велись работы и по прокладке водопровода в поселке Шенвизе. Для этого использовались бывшие в употреблении 4-дюймовые трубы, освобожденные при замене линии от Днепровской водоканализации. Предприниматели Лепп и Вальман на прокладку труб по улице Вокзальной выделили городу беспроцентный кредит в размере 2300 рублей. Деньги им обещали вернуть в 1917 году. А прокладку труб по улице Базарной в поселке финансировал Г.А. Нибур [2, д. 1888, лл. 71, 74 – 76].

В штате конторы водопровода было 30 человек: заведующий А.Н. Воробьев, бухгалтер Н.А. Ксантос, сборщик платежей И.И. Садовник, два старших слесаря, два трубоукладчика, осматривщик водомеров, модельщик, плотник, кучер, сторож, чернорабочий, шесть машинистов, девять продавцов воды, конторщик [4, д. 81, л. 10].

Большие проблемы Александровскому водопроводу создавали весенние половодья, которые приводили к подтоплению Днепровской и Московской насосных станций. В 1916 году для борьбы со стихией задействовали 300 австрийцев – военнопленных, которые работали несколько суток. Вокруг зданий установили деревянные ящики с плотно утрамбованной землей. Доски выделяла Городская Управа. Поэтому уже в январе 1917 года заведующий водопроводом А.Н. Воробьев решил заранее подготовиться к паводку, поэтому обратился к властям с просьбой предоставить доски и не менее 12 человек военнопленных. Естественно, лучше было построить бетонные ограждения, но на это понадобилось бы 13550 рублей. Это было дорого, да и произвести эти работы до весны не удавалось. Несмотря на заблаговременное обращение, Управа мер не приняла. Ни рабочая сила, ни лес выделены не были даже в середине марта (повторные ходатайства последовали 1, 9, 16 марта). А 8 апреля 1917 года начался разлив Днепра. 9 апреля ожидалась высота волны в 1 сажень. Городская Управа принимает меры по спасению людей. В ночь с 13 на 14 апреля начало заливать машинное отделение Московской водоканализации. Наводнение нанесло городскому водопроводу значительный урон. Необходимо было откачивать воду из залитых помещений, укреплять здания, очищать участки, ремонтировать все водомеры, которые залило грязью, очищать колодцы, промывать водопроводную сеть, укладывать вновь заборную линию на Днепровской насосной станции. На восстановительные работы необходимо было потратить 99219 рублей 61 копейку.

Несмотря на такие потери, коллектив водопровода не прекратил подачу воды, включив временную насосную станцию. Но при таком состоянии нельзя было быть уверенным, что он будет работать стабильно. Желательно было строить все сооружения заново, но средств не было. Поэтому 26 июня 1917 года Городская Дума постановила ходатайствовать перед МВД об отпуске 100000 рублей безвозвратного пособия из особого кредита на восстановление водопровода [4, д. 541, лл. 1, 10, 15 – 17, 19 – 20, 41, 77 – 78].

В 1918 году городские власти решили, что водопровод нуждается в переустройстве и модернизации. Поэтому работами должен руководить дипломированный инженер. Пре-

тендентом на должность оказался гражданский инженер А.С. Славянов из Петербурга, который волею судьбы оказался в это время в Александровске. 11 июня 1918 года он подал прошение о назначении его на эту должность. Александр Сергеевич родился в 1887 году в семье мещан в Петербургской губернии. В 1916 году он окончил институт гражданских инженеров императора Николая I. С 1909 по 1913 год он работал в качестве помощника архитектора на постройке шестиэтажного дома собственников квартир в Петрограде на Кавалергардской улице. Руководил разными работами, в том числе и строительством домового водопровода, устраивал водоснабжение при постройке особняков П.А. Столыпина и А.В. Нейдгарта. С 1913 года работал в Петроградской городской управе на должности помощника старшего архитектора. Вел работы по капитальному ремонту водопровода Петропавловской больницы, лечебного учреждения Петра Великого в Рублевиках около Петрограда. Во время I Мировой войны проводил работы по осушению окопов и затоплению местности [4, д. 76, лл. 13, 15, 17].

15 июля 1918 года Городская Управа постановила «пригласить на должность заведующего городским водопроводом гражданского инженера А.С. Славянова на оклад жалованья в размере 600 рублей в месяц, а нынешнего заведующего А.Н. Воробьева, как хорошо знакомого с ныне существующей водопроводной сетью, а равно с делами отдела, но не имеющего специального технического образования — назначить на должность старшего помощника заведующего водопроводом с окладом 450 в месяц» [4, д. 76, л. 21]. Это назначение привело к конфликту. Славянов потребовал, чтобы Воробьев передал ему дела. В ответ Воробьев заявил, что Славянова назначили для производства новых работ, а о передаче дел речь не шла. «Я сам строил этот водопровод, потерял здоровье. Меня унизили, обвинив в технической некомпетентности. И это сделали люди, которые не знают меня и мою деятельность. На службе города они состоят короткий срок». Противостояние продолжалось. Потребовалось специальное распоряжение Городской Управы от 30 августа о передаче документов. Была создана специальная комиссия в составе П.М. Михайловского, К.Е. Брекало, В.Ф. Агурцова, Я.К. Деланта, К.Г. Нейкова [4, д. 76, лл. 72 — 76, 79]. Как следует из составленного комиссией акта, материальные книги Воробьевым не велись. Обнаружены только личные записи с 1913 года. В бухгалтерских книгах за 1910 — 1917 годы отмечалось только поступление материалов, сведений о расходовании их нет. Многие счета не проведены по книгам. Инвентарь городского водопровода проведен только с 1906 по 1912 год. Дальнейшие записи отсутствуют. Бывший заведующий водопроводом заявил, что для приведения в порядок документов ему потребуется не менее года и помощь двух человек. Но власти решили действовать жестко. Постановлением от 23 ноября 1918 года Воробьев был уволен, от него потребовали освободить служебную квартиру [4, д. 76, лл. 85, 91].

Но Славянов на этой должности проработал недолго. 25 сентября 1920 года, судя по заявлению в Городскую Управу, на должность заведующего водопроводом претендовал инженер-технолог Дмитрий Павлович Морщиков [4, д. 76, л. 145].

Но замена людей, руководивших водопроводом, не решала проблемы, так как изначально в строительство этого объекта не вкладывалось нужного количества средств. Поэтому для организации полноценного водоснабжения понадобилось еще много лет. А со многими из описанных проблем наш город сталкивается доныне.

Источники

1. ЦГВИА, ф. ВУА.
2. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.
3. ГАЗО, ф. 24, оп. 4.
4. ГАЗО, ф. Р — 2030, оп. 2.

ОТДЕЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО И КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В Г. АЛЕКСАНДРОВСКЕ

Мощным звеном в банковской системе Российской империи являлись частные акционерные банки коммерческого кредита. Уже в 70-х гг. XIX века сеть подобных заведений являлась основным руслом для концентрации и перераспределения финансового капитала. Еще в 1873 году оборот денежных средств в коммерческих учреждениях был значительно больше, чем в государственных. В Государственном банке в это время имелось текущих счетов на 1041 млн. рублей, в акционерных — на 1479 млн. рублей. Сумма вкладов в Государственном — 42 млн. рублей, в частных — 191 млн. рублей [1, с. 113]. Число коммерческих заведений росло. Если в начале 1909 года в государстве насчитывался 31 акционерный банк, то в 1914 году — 47 с 743-мя отделениями в провинции.

В уездном городе Александровске действовали отделения трех из наиболее крупных российских коммерческих банков: Санкт-Петербургского международного, Русского для внешней торговли и Азово-Донского, учрежденных в 1871 году. Правления находились в Петербурге.

Санкт-Петербургский международный коммерческий банк.
Фонды ЗОКМ

Отделение Санкт-Петербургского (позже Петроградского) банка в Александровске занимало второй этаж здания на углу улиц Покровской и Соборной, по адресу улица Соборная, 14. Сегодня — ул. Свердлова и пр. Ленина. Расположено оно было справа от дома Ланшина, в котором сегодня функционирует областное управление Сбербанка Украины. Александровское отделение Азово-Донского банка находилось по ул. Соборной, 37, где теперь расположена современная гостиница «Театральная». Управляющим был З.Я. Лева. Русский для внешней торговли банк арендовал здание на углу улиц Троицкой и Александровской (современных Чекистов и Дзержинского) по адресу ул. Александровская, 13, доходный дом купца Х.К. Беленького. Последний сдал его в аренду банку после

постройки в 1909 году. Арендная плата составляла 2500 рублей в год [2, д. 20, л. 38]. Интересы правления в Александровске представлял купец М.А. Зубков. В настоящее время из всех вышеперечисленных зданий сохранился только бывший доходный дом Беленького по ул. Чекистов, 27.

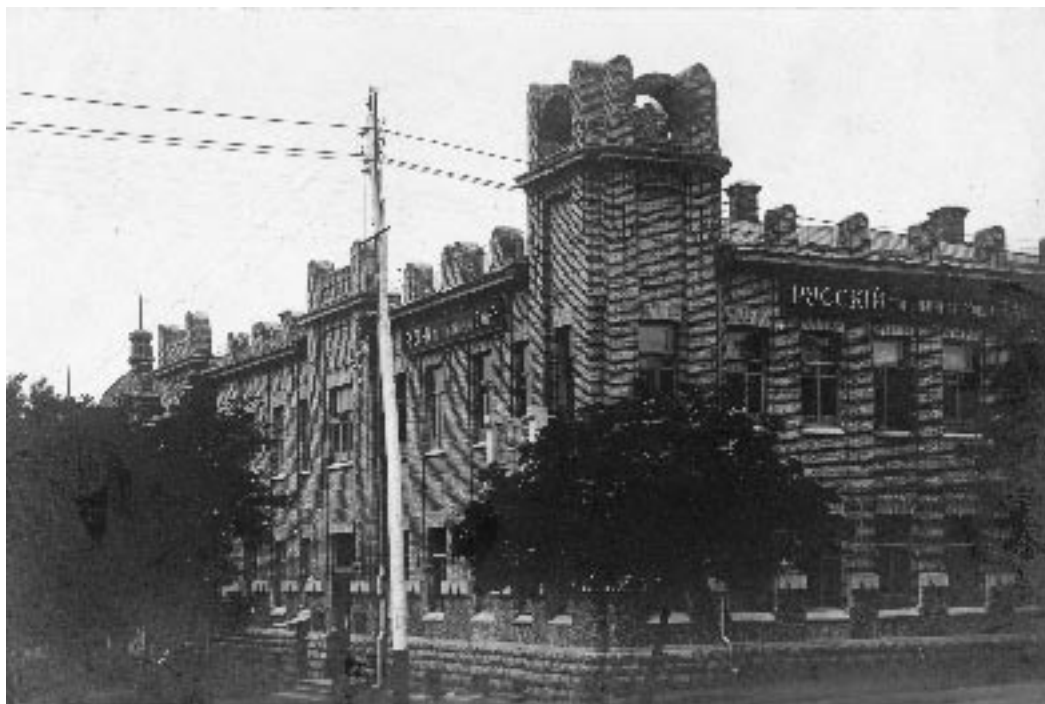
В архивных документах, изученных автором, встречаются сведения о деятельности отделений коммерческих банков в дореволюционном Александровске только начала XX века. Поэтому в статье речь пойдет именно об этом периоде их деятельности.

Интересы министерства финансов в нашем городе представляло отделение Государственного банка. Все операции местных финансовых учреждений были связаны между собой. Свободные капиталы одного помещались на хранение в другое. В отделении Госбанка имели счета все коммерческие, городские банки и общества взаимного кредита. Александровский городской общественный помещал свои средства во все коммерческие банки города.

До 1902 года отделения Государственного банка уже существовали в Бердянске, Мариуполе и Юзовке [3, д. 166, л. 3]. В Александровске в этом году вопрос только начинает рассматриваться. Городскому голове от купцов и промышленников города поступает ходатайство, в котором аргументируется необходимость открытия отделения Госбанка в нашем городе: рост населения, увеличение количества торговых и промышленных предприятий, а соответственно и городского бюджета, сумма которого на текущий год составила 111000 рублей, строительство железной дороги, учебных заведений и, наконец, наличие общества взаимного кредита, уездного казначейства, городского и отделения Азово-Донского коммерческого банков. На заседании Городской управы 9 сентября этого же года было принято решение о необходимости ходатайствовать перед Министерством финансов об открытии отделения Государственного банка в Александровске. В первую очередь прошение содействовать, в решении данного вопроса, было направлено Екатеринославскому губернатору [3, д. 166, лл. 4 – 7].

В 1911 – 1912 гг. денежный оборот десяти кредитных учреждений города достиг 11048832219 руб., а отделение Госбанка в уездном городе Александровске все еще не было открыто. Городскими властями было предложено банку четыре участка городской земли без построек, в том числе и часть Платоновского сада на Тюремной площади. В декабре 1912 г. правление и остановило на нем свой выбор, но с условием, что ему будет уступлено еще и здание начального училища. Городская Управа уступила, постановив, что для учебного заведения на территории в 600 кв. саженей того же сада будет построено новое и улучшенное помещение. Но и на этих условиях проект встретил сопротивление со стороны деятелей просвещения. Однако, 10 августа 1913 г. актом особой комиссии управляющему отделением Госбанка коллежскому ассесору Д.П. Павлову был передан участок земли 1800 кв. саженей на пересечении Екатеринославской и Тюремной улиц (современных Горького и Октябрьской) с одноэтажным каменным зданием школы. Кроме того, было решено продать банку для завершения постройки еще и полосу земли со стороны двора Воинского начальника в 30 кв. саженей по цене 200 руб. за один квадрат. Но, несмотря на все, казалось бы, решенные вопросы, отделение Государственного банка в Александровске было открыто только 14 апреля 1915 года. Парадный вход в здание банка был расположен со стороны Тюремной улицы. По случаю открытия действий был совершен молебен в помещении отделения [3, д. 943, лл. 93 – 98].

При наличии в городе всех видов финансовых и кредитных учреждений, крупные предприятия, торговые дома и частные лица при сотрудничестве отдавали предпочтение акционерным кредитным заведениям. За счет этой популярности их обороты и прибыли были гораздо выше чем у городских банков и обществ. Например, суммы годовых денежных оборотов александровского отделения Русского для внешней торговли банка исчисля-

Русский для внешней торговли банк. Фонды ЗОКМ

лись десятками миллионов рублей. В 1913 году эта сумма составила 116274302 руб., 98 коп.; в 1914 г. — 82087382 руб., 76 коп. [2, д. 10, л. 2]; в военный 1916 г. — 2085769 руб., 75 коп. [2, д. 20, л. 2].

Коммерческие банки проводили большое количество финансовых операций. В Петроградском международном было открыто много счетов, обеспеченных следующими процентными бумагами: облигациями, сертификатами, акциями, билетами I и II внутреннего займа, листами Государственного Дворянского земельного банка, облигациями 5,5 % военного займа 1915 года [4, д. 2, л. 20]. В Русском банке проводился прием вкладов, прием векселей и документов на комиссию, велся учет торговых векселей, учет соло-векселей с обеспечением и торговых обязательств, производились выдачи кредитов землевладельцам, обеспеченных залоговыми свидетельствами на имения и курсовые операции [2, д. 10, л. 3]. В это же учреждение присылали на учет векселя Синельниковское, Тифлисское, Славгородское и Хортицкое общества взаимного кредита, которым открывались кредиты под залог процентных и ценных бумаг. Александровское отделение Русского для внешней торговли банка проводило совместные операции с банкирским домом Г.А. Нибур и К^о [2, д. 38, л. 1].

Для предоставления ссуды банк в первую очередь собирал сведения о кредитоспособности клиента. Такие данные могли быть предоставлены другим банком, обществом взаимного кредита или представителями волостных правлений. Для получения кредита основными критериями были: суммы оценки земельного владения, недвижимого имущества, а также предприятия, которым владеет клиент.

Еще одной статьей доходов акционерных банков была торговля. Отделения коммерческих банков выступали посредниками в сделках при торговле зерном, ячменем, марганцевой рудой и другими товарами. В мае 1915 года за комиссионную продажу сахара вносили от 1,5 до 3 копеек с пуда. Несколькими месяцами позже, по инициативе петербургских правлений, размер ставки составлял уже 4 — 5 копеек [2, д. 2, л. 111]. 12 июля 1916 года правление Петроградского международного коммерческого банка выступило с ходатайством перед городскими властями о предоставлении ему в аренду участка земли

для сооружения на территории города зернохранилища [3, д. 943, л. 133]. Все вопросы по организации торговых операций решались служащими товарных отделов. Основная часть грузоперевозок осуществлялась посредством речного транспорта — на подчалках и берлинах акционерного общества Русского Черноморско-Днепровского пароходства, судовладельцев Циммермана и Зельдина, Минкина, Яновского, Эльперна [2, д. 3, л. 61]. Для страхования грузов пользовались услугами страховых обществ. Александровское отделение Русского для внешней торговли банка сотрудничало с «Херсонским бюро страховых обществ», от лица которого в нашем городе действовал наблюдательный агент по речному и морскому страхованию Исаак Львович. В число его обязанностей входило разрешение или запрет на страхование судов на один или несколько рейсов с указанием максимальной грузоподъемности; дострахование судна на некоторое количество пудов; запрет или разрешение приема и отпуска груженых судов из Александровского порта [2, д. 3, л. 20].

Размер жалований сотрудников отделений коммерческих банков несколько отличался от окладов служащих государственных финансовых учреждений. Если директор городского общественного банка в 1908 году получал в месяц 125 руб., то управляющий александровским отделением Русского банка М.А. Зубков — 316 рублей 66 копеек. Размер минимальных окладов не был различен: сторожа — 12 руб., рассыльного — 10 руб. в месяц [3, д. 270, л. 36; 2, д. 4, л. 2]. Ко всем праздничным датам — Пасхе и Рождеству выдавали наградные, размер которых составлял от 30 % оклада до суммы его превышающей. С 1915 года в связи с инфляцией выплата зарплат ведется неаккуратно, ежемесячно выдается дополнительное жалование в размере от 7 до 10 % от основного.

Коммерческие банки и их отделения принимали активное участие в благотворительности. В 1913 году по инициативе правления Русского для внешней торговли банка по всем отделениям проходил отбор кандидатов на стипендию обучения в императорском Санкт-Петербургском коммерческом училище из числа служащих банка или их семей. Стипендия начислялась из процентов от пожертвований акционеров [2, д. 21, л. 46].

Осенью 1914 года Русский банк через свои отделения в провинции по просьбе Российского общества Красного креста осуществлял благотворительную продажу художественных открыток. На вырученные средства производились респираторы для защиты российских воинов от газовых атак противника.

Среди архивных документов этого же учреждения встречаются сведения 1916 года о сотрудничестве с «Обществом для предоставления детям увечных и павших воинов, а также детям пострадавших от войны профессионального образования и обучения ремеслам». Данное общество являлось благотворительной организацией, которая на взносы ее действительных членов предоставляла возможность получения профессионального образования и обучения ремеслам детям обоего пола, независимо от вероисповедания. Регионом деятельности являлась вся территория Российской империи. Правление находилось в Петрограде [2, д. 21, л. 6].

В годы I Мировой войны отделения всех банков в нашем городе, а так же общества взаимного кредита сворачивали некоторые области и объемы своих операций. Во время войны высочайшим указом были запрещены любые операции по выдаче, переводу, пересылке любых денежных средств и ценных бумаг, драгоценных металлов и камней без разрешения министерства финансов. В случае нарушения предполагались денежные штрафы и тюремное заточение. В 1916 году особым циркуляром правления Русского для внешней торговли банка сообщалось, что на территории Российской империи делами всех финансовых учреждений занимается Особый Комитет, без разрешения которого запрещались любые финансовые операции с оборотом, превышающим 500 рублей. Не разрешалось также погашение долгов посредством имущества «враждебных подданных»,

служащих их обеспечением без предъявления доказательств необходимости в проведении подобных операций [2, д. 21, л. 4].

Только в феврале 1917 года внутри Азово-Донского коммерческого банка вышел закон об обязательной продаже акций, принадлежащих неприятельским подданным, товариществам и обществам. Для выполнения задачи был создан соответствующий комитет. Денежные средства от продаж поступали в особый фонд Государственного банка. По причине инфляции, в это время осторожнее проводились активные операции, по которым повышались ставки. Со второй половины этого года уже не открывались новые кредиты. В июле 1917 года вышел циркуляр, где указывалась необходимость экономного использования канцелярских товаров и бумаги, а также изъятия из употребления двойных бланков. С сентября со всех штатных служащих, достигших 21 года и проработавших три месяца, начали производить удержания. В число штатных зачисляли всех сотрудников, в том числе временных и практикантов, исключение составляли только артельщики и прислуга [5, д. 3, лл. 2, 5, 74].

*Азово-Донской коммерческий банк.
Фонды ЗОКМ. Публикуется впервые*

Отличительной чертой уездных отделений коммерческих банков была неаккуратность в работе. Если в отчетах ревизионной комиссии и учетного комитета о работе Александровского городского общественного банка и встречаются замечания по поводу организации работы и необходимости развития, то касса и банковские книги всегда содержались в надлежащем порядке. А из переписки александровских отделений петроградских банков с правлениями можно проследить, что отчеты составлялись зачастую с грубыми ошибками: иногда неодинаково указывались размеры одной и той же ссуды в различных главах отчета; могла быть не указана дата выдачи кредита; в ведомостях по текущим счетам мог быть не показан размер платимых банком процентов; часто отсутствовали четкие данные по выдаче наградных служащим банка и пр. Приведем некоторые выдержки из писем в отделение Русского для внешней торговли банка: «Перерасход по статье «Наградные» на 545 р. неправомерен, так как выдачи должны быть предусмотрены сметой», или «Откуда у Вас прибыль по курсовым опе-

рациям, если по этой статье не было оборотов?», или «Кому Вами выдано по счету «Награды служащим» Р. 100?» [2, д. 1, лл. 109 – 110].

Так, при ограниченном контроле и отдаленности от центральных правлений, в работе провинциальных отделений столичных коммерческих банков допускались немалые погрешности. Однако, радикальным образом это не сказывалось на общем процессе их развития. В экономике Российской империи в целом, и в каждом ее регионе отдельно, акционерные банки играли важную роль в формировании и распределении финансового капитала, в развитии промышленности и торговли.

Литература и источники

1. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. — М., 1948: ОГИЗ. — 735 с.
2. ГАЗО, ф. 7, оп. 1.
3. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.
4. ГАЗО, ф. 10, оп. 1.
5. ГАЗО, ф. 8, оп. 1.

Ерохина Л.А.

ЗЕМСКАЯ ВЕТЕРИНАРИЯ В АЛЕКСАНДРОВСКОМ УЕЗДЕ

История становления человечества неразрывно связана с миром животных. С глубокой древности и до сих пор животные не утратили своего значения в качестве главного звена в цепях питания. Продукты жизнедеятельности животных используются в качестве удобрений и топлива, шерсть и шкуры — важнейшее сырье для производства одежды. С незапамятных времен человек накапливал знания о животных, отразившиеся в таких науках, как биология, зоология и ветеринария.

Основной задачей ветеринарии на всех этапах развития было стремление выявить причины возникновения болезней и найти рациональные пути для их устранения или лечения.

В дореформенный период ветеринарной работой руководили лечебные управы при губернских аптеках. Кроме того, ветеринары работали в Ямском и Тайном приказах. В 1841 г. Ведомству государственного имущества было разрешено содержать ветеринарных врачей. Поэтому они могли служить при губернских палатах государственного имущества. В 1868 г. при министерстве Внутренних дел в составе медицинского департамента был создан Совещательный ветеринарный комитет и ветеринарное отделение. Ветеринарный комитет был консультативным органом, призванным решать научные и научно-практические вопросы. Ветеринарное отделение было административным органом и подчинялось директору медицинского департамента. В его обязанности входили подготовка законов для борьбы с распространением болезней и эпизоотий, надзор за распределением финансов, которые выделялись на ветеринарное дело, контроль за гуртами животных [1, с. 143].

Весь комплекс работ, проводимый ветеринарами неразрывно связан с историей создания и развития института ветеринарии, который в нашем крае учреждается в пореформенный период. На заседании Александровского земского собрания 24 октября 1866 г. гласный барон Н.А. Корф, используя доклад ветеринара Шацкого, предложил программу создания земской ветеринарии, успех которой он видел в подготовке специалистов (помощников ветврачей) из числа местного населения и в просвещении. Поэтому считал необходимым ввести курс ветеринарии в программу Велико-Анадольского зем-

ского училища для будущих учителей, для чего требовалась ассигновка в размере 100 р. в год [2, д. 287, л. 2]. Однако, реализацией всех этих проектов стала лишь публикация доклада Шацкого в протоколе собрания с выражением ему благодарности [2, д. 287, л. 1]. Неравнодушен к подготовке специалистов — ветеринаров был и Д.Т. Гнедин, который в свою очередь предлагал организовать за счет земства обучение 2 человек в Харьковском ветеринарном училище [2, д. 287, л. 1]. Не убедили в необходимости создания земской ветеринарии даже сведения о падеже скота с августа по сентябрь 1871 г. Александровское земство предложило две стипендии для обучения в Харьковском ветеринарном училище, но собрание отклоняет и это предложение, объясняя это тем, что уезду необходимы врачи, а училище готовит помощников [2, д. 8, лл. 42, 43].

Лишь только 28 сентября 1873 г. Земское собрание постановило пригласить на службу 1 ветеринарного врача и 1 ученого коновала с окладом 600 р. и 200 р. в год [2, д. 287, л. 2].

1 января 1874 г. С.И. Шведов занял место земского ветеринарного врача. Собственно, с этого дня и берет начало земская ветеринария в нашем уезде [2, д. 287, л. 2]. А это значит, что ведется статистика, которая дает не только общую характеристику состояния домашних животных, но и отражает степень заинтересованности государства в развитии ветеринарии, выражающуюся, прежде всего в участии ассигнованиями губернского и уездного земства и проведением как врачебных, так и санитарно-полицейских мер. К санитарно-полицейским мерам относились постановления, принимаемые губернскими и уездными земствами для более результативной борьбы с эпизоотиями.

Проработав лишь 1 год в Александровском уезде, С.И. Шведов оставил отчет, который является первым официальным документом, представляющим интерес, как для специалиста, так и для обывателя. Отчет содержит информацию о видах, породах, условиях содержания домашних животных, о болезнях, причинах и местах их возникновения, а также способах их лечения и диагностики [2, д. 11, л. 51, 54, 55, 59].

Среди самых распространенных болезней 1874 — 1875 гг., носивших эпизоотический или спорадический характер, была чума рогатого скота, которой заболело 737 животных, пало — 538, выздоровело — 189. Уступала, по количеству заболевших животных, тифозная горячка у овец. Заболело — 336 и столько же осталось больных на 1 июля 1875 г. [2, д. 11, лл. 61, 62]. Кроме перечисленных болезней в уезде были зарегистрированы — сап, оспа, чесотка, сибирская язва, сезонные (катары), заболевания желудочно-кишечного тракта и др.

К заболеванию чумой, в с. Михайловка (ныне с. Лукашево) привело использование одного и того же колодца для водопоя местных животных и животных из чумацкого гурта, где больные не были изолированы от здоровых [2, д. 11, л. 51].

Тифозная горячка возникла из-за неправильного содержания овец на летних пастбищах. Перегревшиеся животные, спасаясь от зноя, прятали головы под туловища друг друга, подставляя под палящее солнце ничем не защищенные спины.

Среди причин, повлиявших на распространение заболеваний, было использование одних и тех же акваторий в хозяйственных целях (вымачивание льна, купание животных и т.д.) и в качестве водопоя. Особую опасность, с этой точки зрения, представляли те водоемы, которые пересыхали в летнее время, превращаясь в кишаси микрофлорой, грязевые лужи. Падеж скота происходил и из-за непомерной физической нагрузки, и из-за использования больных животных на работе, отсутствия скотомогильников, приводящего к загрязнению пастбищ. Немаловажным фактором были низкий культурный уровень и невежество населения. Самым пагубным было то, что понятие «забота о животных» не распространялось на их лечение, а оказание врачебной помощи и обращение к специалисту было скорее исключением, чем правилом.

Это приводило к тому, что хозяева не обращали внимания на плохое самочувствие животных, и, боясь упустить время сельскохозяйственных работ, продолжали их эксплуатировать до последнего вздоха. В лучшем случае пытались оказать помощь сами, но, не обладая нужными знаниями, хозяева становились жертвой болезни. Особенно часты эти случаи были при заболевании сапом [2, д. 248, лл. 49, 67].

Понятно, что усилий одного ветеринарного врача было недостаточно, чтобы бороться с уже существующими болезнями, вести профилактику и просветительную работу.

Картина будет неполной, если не вспомнить, что в отчете подробно описаны способы лечения и применяемой диагностики, доступным методом которой, было, как правило, вскрытие трупов животных и визуальное исследование внутренних органов [2, д. 11, л. 59].

В числе мероприятий, которые явно могли бы принести успех, было, прежде всего, разделение района на 3 ветеринарно-врачебных участка. Интересно, что на должность ветеринарного врача С.И. Шведов рекомендует пригласить специалистов, «получивших образование в ближайшем институте, служивших в ближайших местах и более-менее знакомых практически с эпизоотиями чумы, сибирской язвы, тифозной горячки, но отнюдь не со скамьи института» [2, д. 11, л. 56].

1875 г. стал знаменательным тем, что впервые была внесена постоянная ассигновка на медикаменты в размере 100 р. [2, д. 287, л. 3], на приобретение карманных приборов для врача и его помощника [2, д. 13, л. 154].

С 1876 г. должность земского ветврача занимает П.А. Макаровский с местом жительства в г. Александровске, а помощником к нему приходит П.В. Корнейчук с местом жительства в с. Гуляй-поле [2, д. 13, л. 154], который дольше всех проработал в ветеринарном отделе (с 22 декабря 1875 г. вплоть до 1921 г.) [3, д. 20, л. 2]. С 3 февраля 1877 г. его назначают на должность земского ветеринарного врача [2, д. 17, л. 6], а затем с 1888 г. он служил в Таврическом земстве, Мелитопольского уезда. В 1894 г. он вновь возвращается в г. Александровск в качестве городского ветеринарного врача [2, д. 287, л. 6], впоследствии служил ветеринарным врачом на городской бойне.

В 1877 – 1878 гг., 1890-е годы все, приобретенные, медикаменты были бесплатно отпущены неимущим людям [2, д. 18, л. 116; д. 287, л. 6]. В участии со стороны государства нуждались не только подопечные ветеринаров, но и сами врачи и их помощники. Поэтому в 1881 г. впервые вносится в смету ассигновка на квартирное довольствие в размере 100 р. в год для П.В. Корнейчука [2, д. 287, л. 4].

Пророческим рекомендациям С.И. Шведова суждено было сбыться лишь в 1882 г., когда уезд был разделен на 3 ветеринарно-врачебных участка. На службу пригласили еще 2 врачей и 3 ветеринарных фельдшеров с местом жительства врачей в с. Конские Раздоры – И.А. Бржезинский и в с. Покровка – И.И. Попов [2, д. 287, л. 4]. И.А. Бржезинский с 1888 г. переведен в с. Гуляйполе, где проработал до 1926 г. [3, д. 20, л. 6].

Дальнейшее расширение штата и открытие новых участков, давало возможность своевременно выявлять болезни и осуществлять их профилактику.

В 1889 г. ветеринарное отделение выходит из состава медицинского департамента с последующим подчинением председателю ветеринарного комитета на правах директора департамента. Низшие исполнительные органы подчинялись медицинскому начальству – губернскому врачебному инспектору. Исполнительным органом был старший или младший губернский ветеринарный врач, ему же подчинялись земские и городские ветеринары [4, с. 128, 131]. В 1901 г. в соответствии с законом о реорганизации ветеринарное отделение вошло в состав департамента внутренних дел, что привело к окончательному разделению ветеринарного и медико-санитарного надзора [5, д. 199 – б, л. 39].

В конце XIX — начале XX в. борьба с эпизоотиями и спорадическими болезнями выходит на качественно новый уровень, где наряду с санитарно-полицейскими и медицинскими мерами широкий размах приобретает профилактика. В 1891 г. в Александровском уезде в имении братьев Аксютиных лабораторией Харьковского ветеринарного института от сибирской язвы было привито 2117 животных [2, д. 287, л. 43]. В 1903 г. этой же станцией была получена сыворотка с лечебными свойствами от бицеллярной рожи свиней, экспериментальное применение которой, в двух пунктах в г. Александровске, и в экономиях Протопопова дало хороший результат. Использование этой сыворотки, в отличие от ранее применяемой, не только предотвращало заболевания, но и излечивало его на разных стадиях [2, д. 248, л. 52].

Важнейшим событием было открытие земской бактериальной станции в 1895 г, которая не только готовила собственные сыворотки, но и проводила курсы и лекции для участковых ветеринаров по бактериологии сибирской язвы, бицеллярной рожи свиней и технике производства прививок, благодаря чему, во всей губернии ветеринарные врачи приняли участие в прививочной компании 1903 г. [6, л. 63].

15 июля 1904 г. открытие бактериологического кабинета в г. Александровске позволило впервые в уезде провести бактериологические и микроскопические исследования, повлиявшие в дальнейшем на точность диагностики [2, д. 248, л. 48].

Наряду с отечественными препаратами, например такими как урпин, использовались и импортные. Так для профилактики классической чумы свиней заказывалась поливалентная сыворотка в институте Людвига Ганца в г. Франкфурте-на-Майне. Не менее важен был и опыт самих врачей, ознакомиться с которым можно было в Вестнике Екатеринославского земства, где публиковались сведения об эффективных методиках лечения [2, д. 248, л. 7].

Успешность профилактических и лечебных мероприятий зависела во многом от уровня сознания и культуры населения. Поэтому неслучайно, что уже на первом ветеринарном совещании, ветврач первого участка М.Ф. Андреев поднимает вопрос об открытии Общества покровительства животным [2, д. 238, л. 14], отдел которого был учрежден в Александровске только в 1913 г. с членским взносом 5 р. в год [6, д. 492, л. 2]. Кроме того, совещание 1905 г. постановило «воздействовать на культуру путем всеобщего, обязательного обучения и развития просветительных учреждений для народа» [2, д. 248, л. 11]. С этой целью ветеринарные врачи проводили обследование животных на участках, что отражалось в отчетах и давало возможность выделить наиболее актуальные направления в распространении знаний. Ярким примером являются данные за 1914 г., когда из ветперсонала в армию было призвано 6 из 14 врачей и из 34 фельдшеров — 18. Оставшиеся — замещали своих коллег на нескольких участках, дополнительно выполняя работу, связанную с мобилизацией (осмотр лошадей для армии и т. д.). При этом они проводили просветительную работу среди населения. Так врач Н.П. Поддъяков, возглавляя одновременно два участка, провел чтения о заразных болезнях сельскохозяйственных животных с показом туманных картин, в 7 селениях и 8 школах для взрослого населения. Врач С.Ф. Давидов читал лекции для слушателей курсов по сельскому хозяйству, организованных Уездной земской управой. М.Ф. Андреев прочитал лекции в 4 пунктах своего участка [2, д. 340, лл. 7, 8], им же написаны брошюры «Некоторые популярные сведения из области ветеринарных знаний» [2, д. 287, л. 55] и «Наставления о ковке лошадей» [2, д. 248, л. 165]. Событием, качественно отразившимся на последующем развитии ветеринарии, было учреждение земских ветеринарных совещаний, созывавшихся два раза в год. Первое совещание созвано 23 января 1903 года Председателем Управы П.П. Павлецким [2, д. 287, лл. 7, 8]. Эти совещания расширили информационные возможности, это позво-

лило быстро и правильно принимать решения, коллективно рассматривать вопросы научно-практического, финансового и бытового характера.

Значительно повлияло на расширение ветеринарных услуг, открытие скотолечебниц в наемных помещениях. Первая амбулатория была открыта 5 июля 1904 г. в г. Александровске с 4 станками [2, д. 248, лл. 36, 55] с ассигновкой 800 р. в год, и в с. Гуляйполе 16 сентября с ассигновкой 600 р. в год. [2, д. 287, л. 9]. К 1907 году существовало уже 5 ветеринарных участков. На содержание вновь открывшейся скотолечебницы в наемном помещении в с. Ново-Николаевка было выделено 867 р. [2, д. 287, л. 15]. Но уже в 1908 — 1909 гг. принято постановление строить там по «предоставляемому плану» специальное здание с жильем для ветеринарного персонала на землях, выделенных сельским обществом с ассигновкой в 18600 р. [2, д. 287, лл. 15, 17]. Было удовлетворено ходатайство об ассигновке в 2000 р. для покупки «усадьбы с пристройками» в с. Цареконстантиновка и выделена первая сумма 750 р., для Покровской и Пологовской скотолечебниц — 50 р. В 1910 г. открыта скотолечебница в с. Большая Михайловка в наемном приспособленном помещении с ассигновкой 66 р. [2, д. 287, л. 18]. Позже были приобретены усадьбы в селах Гуляй-поле и Жеребец, а в селах Пологи и Покровка частными лицами выстроены специальные помещения [2, д. 287, л. 20].

Таким образом, ассигновка на содержание скотолечебниц в 1910 г. составила 5560 р., на медикаменты — 5500 р. Содержание же 8 ветеринарных врачей земству обходилось в 1450 р. с 15 % доплатой за каждые 5 лет службы в земстве, кроме того, от уездного земства по 200 р., проживающим в уезде и по 300 — жителям города. Во время же командировок выплачивались суточные в размере 2 р. [2, д. 287, л. 19]. Наряду со скотолечебницами открываются фельдшерские пункты. В 1910 году их было 24, из них 12 — самостоятельные, где служили фельдшеры: 15 военных и 5 школьных. Содержание военных составляло — 360 р., школьных — 420 р. с 15 % доплатой за каждые 5 лет службы и суточные 1 р. [2, д. 287, л. 20]. В связи с этим уместно будет вспомнить, что «треть года весь ветеринарный персонал проводит на почтовой бричке». В 1913 г. врач И.Л. Бржезинский и 2 фельдшера 761 раз выезжали в места заболеваний по участку. Врач Б.В. Понежа и 2 фельдшера проехали 10062 версты за 761 выезд. Врач М.Ф. Андреев и 4 фельдшера выехали 654 раза, затратив на выезды 135 дней и проехав 5664 верст [2, д. 331, л. 473]. В 1914 г. на содержание скотолечебниц ассигновано от уездного земства 8410 р., от губернского — 1826 р. На ремонт зданий скотолечебниц — 3019 р. 82 к., на медикаменты и инструменты отпущено 13026 р. [2, д. 340, л. 78]. В 1915 г. на содержание скотолечебниц ассигновано 10160 р. [2, д. 340, л. 141]. В 1917 г. на ветеринарную часть ассигновано 41684 р. 07 коп., из них на содержание и ремонт скотолечебниц — 4845 р. 87 коп., на медицинские инструменты — 10174 р. [2, д. 353, лл. 86, 88, 90 — 92].

Во время выезда на участок ветеринарного врача, скотолечебница закрывалась, и население оставалось без помощи. Поэтому земским собранием 1907 г. были утверждены правила приема больных животных в амбулаториях скотолечебниц Александровского уезда [2, д. 287, л. 49].

Из вышеперечисленных документов видно, что земские скотолечебницы всегда были в центре внимания. Ежегодно на их ремонт и благоустройство выделялись ассигновки. К 1913 г. 7 из 12 скотолечебниц размещались в земских помещениях и многие из них отвечали более или менее современным требованиям, но, очевидно, этого было недостаточно, так как условия в некоторых были далеки от нормальных. Вот как об этом пишут в своих отчетах сами врачи. В Александровской земской скотолечебнице «стационарное отделение всего на 2 стойла, манежем служит небольшой подкатной сарай. Аптека находится вне скотолечебницы, в нижнем сыром этаже под квартирой

ветеринарного врача. Результатом такой обстановки приема в течение десяти лет, явилось то, что весь ветеринарный персонал и служитель больны ревматизмом, дающем о себе знать довольно чувствительно, приковывая иногда к постели то или иное лицо» [2, д. 331, л. 533]. Не в лучших условиях протекал прием и в 11 участке, где скотолечебница размещалась в наемном доме, а прием животных происходил круглый год под открытым небом. Как описывал врач А.С. Миронов «дождь помогает промывать раны, а ветер посылает пылью. Непроходимая грязь во дворе способствует наилучшему лечению копытных болезней» [2, д. 331 л. 534].

Первое животное было принято Александровской скотолечебницей 16 июля, всего же до 1 января 1905 г. приняли 501 животное, из них в стационаре 23 лошади с заболеванием сапом, сибирской язвой и чесоткой [2, д. 248, л. 55].

За весь 1904 год было оказано 18260 пособий [2, д. 248, л. 32] из которых 2959 sporadических, из них: лошадям — 2383, крупному рогатому скоту — 373, овцам и свиньям — 130, собакам — 20, птицам — 6, 1 — льву [2, д. 248, л. 53.]. Стоимость рецепта в среднем обходилась 12,6 коп. [2, д. 248, л. 53.].

По данным волостных управлений в 1905 году, в уезде было 105020 домашних животных [2, д. 248, л. 44].

В 1895 году на 2 врачей и 7 фельдшеров [2, д. 287, л. 34] приходилось: лошадей — 97284, крупного рогатого скота — 101094, овец — 1577565, коз — 1108, свиней — 46891 [2, д. 287, л. 34]. В 1908 на 8 врачей и 29 фельдшеров приходилось: лошадей — 133882, крупного рогатого скота — 130899, овец — 124618, коз — 498, свиней — 65103 [2, д. 287, л. 37]. В 1906 г. 4 врача и 18 фельдшеров оказали 32389 пособий животным [2, д. 255, л. 218]. В 2-х скотолечебницах было принято 54 лошади и 1 бугай [2, д. 255, л. 219].

В 1911 году 9 врачами и 26 фельдшерами было принято 96880 животных. Александровский участковый врач М.Ф. Андреев пишет в отчете «10 лет назад ...деятельность была ограничена только борьбой с эпизоотиями, путем ветеринарно-полицейских мер, предохранительных прививок, о лечении не было же и речи, так как с одной стороны не хватало времени обслуживания уезда, а с другой не было ассигновки». Изменения, произошедшие в ветеринарном обслуживании, отразились и на количестве обращений населения, прежде всего, увеличилось количество животных принадлежащих крестьянам, они составили 74 %, собственникам и земледельцам — 23 %, разночинцам — 3 %. В это время было проведено 8249 операций [2, д. 291, л. 7].

В 1913 г. было оказано 112547 пособий: из них лошадям — 72925, крупному рогатому скоту — 12566, мелким животным — 64509, птицам — 11627 [2, д. 331, л. 521].

Первое место занимали инфекционные болезни — «заразительные», второе место — заболевания ЖКТ, на третьем — раны и свищи, затем многочисленная группа заболеваний опорно-двигательного аппарата, органов дыхания, а также заболевания нервной, мочеполовой, лимфатической систем, органов слуха, зрения и зубов [2, д. 331, л. 524]. В уезде проведено 12848 операций. Из них Александровской скотолечебницей — 1304, лошадям — 9859, крупному рогатому скоту — 2177, овцам — 99, свиньям — 553, птицам — 50 [2, д. 331, л. 534]. В уезде производилось 28 видов операций, такие как вскрытие нарывов — 2988, операции на зубах — 2516, операции на копытах — 2357, кастрация самцов — 1310, удаление новообразований — 964 и пр.

В 1914 году было оказано пособий в амбулаториях при скотолечебницах и на самостоятельных фельдшерских пунктах — 86136, в местах заболеваний — 20542. Всего 106678: из них лошадям — 65959, крупному рогатому скоту — 23553, мелким животным — 10737, птицам — 6474; проведено операций — 12797, из них лошадям — 9456, крупному рогатому скоту — 2669, овцам — 74, свиньям — 518, птицам — 77. Для диа-

гностики было проведено 10 микроскопических и 1 бактериологическое исследование. «Тем успешнее борьба с заразительными болезнями, когда ветперсонал вооружен микроскопом и прививочными сыворотками» [2, д. 340, л. 54].

Отсюда видно, что с открытием скотолечебниц и расширением штата врачей и фельдшеров увеличивается количество обращений за ветеринарной помощью.

Из всех видов домашних животных больше всего болеют лошади. Это, как правило, заболевания опорно-двигательного аппарата. Чаще всего у лошадей тяжелоуловов, которые возникают от постоянной тяжелой физической работы. Животные, не имеющие полноценного отдыха и питания, содержатся в полуголодном состоянии почти круглый год под открытым небом. К заболеванию копыт приводила неграмотная ковка, в результате которой разрушающиеся копыта были очень болезненны и доступны для проникновения инфекций.

Копытные заболевания стояли настолько остро, что еще в 1905 году на 6 Уездном Ветеринарном Собрании М.Ф. Андреев выступил с докладом и написал «Наставление о ковке лошадей», состоящее из 8 разделов [2, д. 248, лл. 163, 169]. Вновь к этой же проблеме М.Ф. Андреев возвращается в 1914 г., где он говорит, что пока не будет открыта образцово-показательная кузница при ветеринарной лечебнице, проблема больных копыт будет занимать одно из первых мест по заболеваниям [2, д. 340, л. 74].

Анализ отчетов показывает, что неизменно за все время службы земской ветеринарии лидируют инфекционные (заразные) заболевания, часто приобретающие характер эпизоотий. Особенно настойчивая борьба велась с таким распространенным заболеванием, как сап, свирепствовавшим в нашем уезде в 1896, 1899, 1901, 1905, 1907, 1908 годах, из заболевших не выздоровело не одно животное [2, д. 287, л. 46]. Существенную опасность представляли эпизоотии чумы в 1882, 1886 – 1876, 1892 – 1893 годах. Общее количество заболевших животных с 1875 по 1894 было 39327, пало – 14158, выздоровело – 23219, убито – 1947 [2, д. 287, л. 37]. Не менее опасными были эпизоотии ящура в 1898, 1900, 1902, 1905, 1906 годах, рожи в 1898, 1902, 1908 годах, сибирской язвы в 1900, 1901, 1906 годах [2, д. 287, л. 37]. Кроме перечисленных болезней немало беспокойства доставляли и такие как инфлюэнца, чесотка, контигиозная плевропневмония лошадей, цереброспинальный менингит, столбняк, актиномикоз, туберкулез, оспа коров, септицемия свиней, бешенство, холера кур и др. [2, д. 340, л. 28].

Также стоит отметить, что здоровье животных зависело и от их породы. Порожденные животные более устойчивы к заболеваниям. В этом направлении ветеринары вели самую активную работу. С 1891 года [6, л. 69] по 1908 [2, д. 287, л. 14] существовало страхование животных, главной целью которого было вести учет животных с указанием их породы, что давало бы более точную картину об их состоянии, в случае падежа – возмещение убытков хозяевам. Однако эта мера не была популярной среди населения, желаемого, результата не дала и поэтому долго не просуществовала. Зато открытие случных пунктов при скотолечебницах дало хорошие результаты. Ветеринарный врач В.А. Шадрин подготовил доклад о необходимости их открытия. Первый случной пункт с двумя рысаками орловской породы был открыт в 1908 году при Пологовской скотолечебнице. На его устройство было ассигновано 1040 р. В 1914 г их было уже 4 в специально построенных зданиях [2, д. 287, л. 14].

Ветврач 2 участка И.Л. Бржезинский зачитал доклад о результатах работы случного пункта в направлении улучшения пород сельскохозяйственных животных. При Пологовском случном пункте впервые в уезде проводились опыты по искусственному оплодотворению. Этот метод улучшал породу, а родившиеся животные были премированы на местных выставках [2, д. 340, л. 5].

В 1912 году за работы над методом искусственного оплодотворения была назначена премия в 100 р. ветеринарному врачу, фельдшеру — 25 р. [2, д. 331, л. 546]. В 1914 врач М.Ф. Андреев подготовил доклад «К вопросу об устройстве земских случных пунктов в целях улучшения местного животноводства» [2, д. 291, л. 101].

В 1917 году ветчасть претерпевает изменения, и входит в состав союза Губернских служащих [2, д. 353, л. 26].

За описанный период земская ветеринария сформировалась в самостоятельное направление, имеющее собственные задачи и перспективы. В то же время в своем развитии она всегда опиралась на достижения медицины, химии, сельского хозяйства, внося в свою очередь определенный вклад в их развитие.

Уже в первое десятилетие XX в. ветеринария становится неотъемлемой частью общественной жизни и влияет на ее качество.

Литература и источники

1. Вербицкий П.І. та ін. Історія ветеринарної медицини України. — К.: Ветінформ. — 384 с.
2. ГАЗО, ф. 56, оп. 1.
3. ГАЗО, ф. 41, оп. 1.
4. Татарский В. Ветеринария. Ветеринарная полиция // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. — СПб., 1892, Т. XI. — С. 128 — 131.
5. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.
6. Лямцев Н. Постановка ветеринарного дела в Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905 г. — С. 60 — 82.

Шевченко В.І.

ДО ІСТОРІЇ ДНІПРОБУДІВСЬКОГО МУЗЕЮ

На протязі останніх років з'явився ряд публікацій про історію розвитку музейної справи в Запоріжжі, про людей, які збирали перші колекції та створювали музей Дніпробуду [1, 2]. Але ще багато в цій темі невідомого, невивченого, того, що чекає своїх дослідників.

І.А. Пузняк

Авторів цих рядків пощастило в Державному архіві Запорізької області ознайомитися з деякими документами, які дають змогу відтворити події, пов'язані із створенням музею Дніпробуду. В кінці 1927 року на Дніпробуді, в колі аматорів-художників і інженерів склалася ініціативна група, метою якої було створення музею. Незважаючи на те, що до неї увійшли люди, які мали освіту, очолив її художник самоук слюсар-лекальник Центральних механічних майстерень з виробничим стажем 30 років І.А. Пузняк, який через Управління Дніпробуду звернувся до Д.І. Яворницького з повідомленням про знахідки давніх речей на місцях проведення земляних робіт. Завдяки цьому почалися археологічні дослідження на території будівництва та навколишніх сіл. І.А. Пузняк розвинув

активну діяльність навколо створення музею, пройшов усі щаблі бюрократичної системи, вимагаючи проведення наукових досліджень, надання приміщення, забезпечення збереженості експонатів. Про це свідчать документи, які приведені нижче [3, спр. 1213, арк. 17, 46 — 57]. Наказом Голови ВРНГ УСРР від 1 березня 1930 року І.А. Пузняка призначили директором музею Дніпробуду [3, спр. 1213, арк. 15]. В газеті «Червоне Запоріжжя» від 11 січня 1930 року було опубліковано замітку «Науково-історичний музей на Дніпрельстані», в якій є його фотографія. Але на якомусь етапі, з причин, які не вдалося з'ясувати через брак повного обсягу матеріалів, він перестав влаштовувати керівництво. Можливо це було пов'язано з відсутністю у І.А. Пузняка фахової підготовки. І хоч з важливими для того часу факторами — походженням, соціальним станом, партійністю в нього було все гаразд, вищі керівні інстанції республіки звільнили його з цієї посади [3, спр. 1213, арк. 13].

М.Г. Філянський

15 серпня 1930 року наказом Народного комісара освіти на посаду директора музею призначили М.Г. Філянського [3, спр. 1213, арк. 13]. Від І.А. Пузняка вимагали передачі справ. Він намагався ігнорувати цей наказ і продовжував працювати. Конфлікт тривав декілька місяців і ще в жовтні 1930 року з музею відправляли документи за підписом Пузняка. В цю суперечку втрутився навіть ЦК КП/б/У [3, спр. 1213, арк. 12], і тільки після цього Філянський приступив до своїх обов'язків. На 1931 рік вже планувалося відкриття чотирьох виставок [3, спр. 1213, арк. 39]. На відміну від попередника Микола Григорович Філянський був людиною освіченою, мав досвід роботи в музеях Полтави, Харкова, був відомим в Україні поетом, художником, краєзнавцем, археологом. А ось походив він із сім'ї священика, був позапартійним. Тому вже 18 листопада 1930 року завідуючий Культпропом МПК Миколук, звертаючись до Дніпрельстанівського парткомітету, пропонує на посаду заступника директора музею висунути робітника, який зміг би через деякий час замінити директора музею Філянського [3, спр. 1213, арк. 9].

Автор вважає доцільним опублікувати повні тексти використаних документів, які проливають світло на сторінки історії музею, та біографії людей, які його створювали. Одночасно вони є яскравою ілюстрацією тогочасних політичних і соціальних відносин в Україні.

Література і джерела

1. Граб В. За відсутністю складу злочину. (М. Філянський) // Репресоване краєзнавство (20 — 30 роки). — К.: Рідний край, 1991. — 511 с.
2. Шапошникова І. Розстріляний талент // «Реабілітовані історією» (Запорізька область). — Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. — 584 с.
3. ДАЗО, ф. 1, оп. 1.

Копія
Тов. Пузняку

НАКАЗ
№ 239-з, 5 ІІІ-30
по Вищій Раді Народнього Господарства

На посаду Директора Музею Дніпробуду призначається тов. Пузняк І.А. з утриманням в 250 кар. щомісяця, починаючи з 1-го березня цього 1930 року.

Голова ВРНГ УСРР	/СУХОМЛИН/	
Нач. НТУ ВРНГ УСРР	/ШУЛЬМАН/	/М.П./
З оригіналом згідно:	/ЗАХАРІН/	

ДАЗО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1213, арк. 15

У.Р.С.Р.
Народний комісаріат освіти
З/Х – 1930 р. № 19-й

Заступнику директора Музею Дніпровського Будівництва тов. Пузняку

Копія запорізькому РВК

Копія Начн. Техн. Робіт Дніпробуду т. Шредеру

Наказом НКО з 15/УІІ б. р. на посаду директора Музею Дніпровського Будівництва призначено тов. Філянського М.Г., якому доручено прийняти від Вас справи, а також скласти кошториса на 30/31 рік.

Пропоную дати негайно пояснення:

1. Чому Ви т. Пузняк не здали до цього часу справ тов. Філянському?
2. Хто дав дозвіл Вам т. Пузняк безпосередньо звертатися до Союзних Установ, як в справах кошторисного порядку, так і в справі зарисовок та конкурсу.
3. На якій основі Ви т. Пузняк привласнюєте собі посаду Директора Музею Дніпровського Будівництва, в той час, коли Вам відомо, що за директора Музею Дніпровського Будівництва призначено з 15/УІІ т. Філянського.

КЕРІВНИК СЕКТОРА НАУКИ НКО	/КОНИК/
КЕРІВНИК МУЗЕЙНОЇ ГРУПИ	/ЧЕРВЯК/

З оригіналом згідно: /ЗАХАРІН/

ДАЗО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1213, арк. 13

Н.К.О.У.С.Р.Р.
Сектор науки
Музей Дніпровського Будівництва
Октября 14 дня 1930 р.
№ 8/12

ЗАПОРОЖСКИЙ ГОРПАРТКОМ

Потребность широкого охвата по сбору экспонатного материала, накапливающегося в многочисленных местах Республики и Запорожского района, ставит остро вопрос о необходимости, в связи с развитием плана работ по музею, немедленного предоставления надлежащего помещения, гарантирующего сохранность экспонатов.

Невзирая на то, что этот вопрос неоднократно ставился нами и дебатировался во всех инстанциях, причем приняты были даже определенные попытки для его разрешения, все же помещение до сих пор не предоставлено, что ставит под угрозу срыва выполнения важнейших заданий музея, а, следовательно и самое существование последнего.

Между тем, согласно отношения ВСНХ СССР Управлению Днепростроя, а также по согласованию с ГИПРОВОДОМ, нам предоставляется право на получение для музея всех излишних, или пришедших в негодность, механизмов и инструментов, имеющих на Строительстве и представляющих интерес для музея, а также описи и копии чертежей и проектов шлюзования Днепра, хранящихся в архивах различных учреждений, каковые экспонаты уже заготавливаются для отсылки в распоряжение нашего музея.

Однако, указанный экспонатный материал предоставляют нам лишь при том условии, если у нас, будет соответствующее помещение, гарантирующее целость и сохранность последних.

Таким образом, отсутствие элементарного помещения лишает нас физической возможности не только объявить сбор экспонатов, но заставляет нас отказаться от прямых задач и функций музея по укомплектованию имеющегося уже ценного материала, каковое положение в дальнейшем совершенно нетерпимо.

Если же принять еще во внимание, что, по имеющимся сведениям, много ценных экспозиций попадает на различные выставки в Москве, Ленинграде и друг. городах, исчезая затем бесследно, а также и то обстоятельство, что накопившиеся до 900 экземпляров ископаемых по археологическим исследованиям в полосе предстоящего затопления территории Строительства не находят себе настоящего убежища, валяясь по сараям при Днепропетровском музее без достаточного обеспечения их сохранности, то вполне станет для нас очевидным, что всякая медлительность в разрешении этого вопроса была бы преступна.

Ввиду изложенного, ссылаясь на последнюю директиву Совнаркома УССР о немедленном предоставлении соответствующего помещения для музея, просим скорейшего разрешения этого наболевшего уже вопроса, в противном же случае настоящим снимаем с себя моральную ответственность за все вытекающие отсюда неблагоприятные последствия, ставящие ребром вопрос о существовании музея.

Директор Музея Днепростроя
Секретарь

/підпис/
/підпис/

ПУЗНЯК
ЗАХАРИН

ДАЗО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1213, арк. 17

ОТЧЕТ

инициативной группы по созданию научно-исторического музея Днепровского
Строительства за период с момента возникновения группы 15/1-28 г. по 24 октября 1930 г

Мысль о необходимости как закрепления практического опыта грандиозного Строительства, так и научного исследования территории его в полосе, подлежащей затоплению, — путем фиксирования важнейших моментов по исследовательной и экспонатной форме, как-то: в виде моделей, чертежей, художественных картин, фотоснимков и проч. — впервые зародилась в кругу любителей-художников и инженеров, работавших на Днепрострое, в конце 1927 г.

Инициатором этого дела явился слесарь Центральных Механических Мастерских, он же художник-самоучка, Пузняк И.А.

В указанную группу вошли:

1. ПУЗНЯК И.А. — слесарь-лекальщик с производственным стажем 30 лет.
2. РОТТЕРТ П.П. — Главный Инженер Днепровского Комбината.
3. ШРЕДЕР П.М. — Нач. Технического отд. Днепростроя.
4. СТЕПАНОВ Н.А. — Зав. фотолабораторией Днепростроя.
5. МИХАЙЛОВ — Инженер Геодезического отд. ТК Днепростроя.
6. АЛЕКСАНДРОВ В.Г. — Инженер для особых поручений при Гл. Инженере Днепростроя.
7. ЗАХАРИН Г.З. — служащий Управления Днепростроя.

Тов. Пузняк предпринимает первые шаги для организации музея и, в качестве уполномоченного от инициативной группы обращается в 1927 г. с письмом через Управление Днепростроя к академику Яворницкому в Днепропетровский музей, указывая на многократные случаи, когда грабари наталкиваются на остатки памятников древней культуры. В результате профессор Яворницкий откликнулся и начал производить археологические раскопки на территории Строительства и окружающих его сел, каковые работы производились по настоящее время.

В целях популяризации идеи и привлечения научных и художественных сил инициативная группа обращается с соответствующим циркулярным письмом к видным организациям УССР и СССР.

На первое же совещание группы были приглашены представители Райпаркома Днепростроя и Кичкасского Райсовета, с которыми были согласованы основные моменты по установке и плана организационных работ.

Учитывая условия реконструктивного периода, как социалистического переустройства нашей страны из аграрной в индустриально-промышленную, героически осуществляемого пролетариатом после испытаний голода и бедствий империалистической и гражданских войн в невиданных по скорости темпах пятилетки и самоотвержения масс, — инициативная группа, поэтому, и взяла соответствующую установку при формулировании задач, стоящих перед музеем и составления проекта схемы его здания, уделив наибольшее место V-му отделу, охватывающему Днепровское Строительство, в разрезе истории развития проблемы шлюзования Днепра и производственного процесса строительства, вместе с совещанием социально-бытовых его условий.

Означенный отдел быта впоследствии почти целиком включен, с незначительным коррективом, в предварительную ориентировочную схему музея, представленную Всероссийским Советом Народн. Хозяйства УССР Совнарком УССР.

Та же, в общем, структура V-го отдела, в другой лишь вариации, была принята Наркомпросом УССР при утверждении проекта плана работ и схемы музея.

Характеристика означенного отдела приведена в докладной записке ВСНХ УССР Совнаркому УССР, выражающаяся в следующем:

V-й раздел должен представить:

«Техническую характеристику»:

1. Плотины;
2. Электростанции;
3. Каналов и шлюзов;
4. Промкомбинатов;
5. Вспомогательных предприятий;
6. Мелиоративных учреждений;
7. Техническая характеристика всех прошлых попыток разрешить проблему Днепровских порогов.

В этом отделе должно быть обращено внимание на сравнение с выдающимися достижениями СССР и заграницы — Волховстрой, Ниагара и т.д.

В) Весь процесс Строительства:

1. Подготовительные земляные работы;
2. Перемычные и подводные работы;
3. Бетонировка и т.д.;
4. Строительство мостов, шлюзов и электростанции;
5. Строительство промкомбинатов и всех вспомогательных предприятий.

Особенное внимание должно быть уделено техническим и организационным достижениям строительства, а также моментам социального порядка — соцсоревнование, общественное содействие и проч».

Однако, для проведения в жизнь намеченных заданий необходимо было содействие центра и местных организаций и т. Пузняк ставит вопрос перед Райпаркомом, Рабочкомом, ОПК ОСПС Запорожья и Главэлектро — о моральной и материальной поддержке, но, к сожалению в ответ от последнего получены были лишь одни хорошие пожелания без конкретной финансовой помощи.

Инициативная группа, тем не менее, не унывает и выбирает т. Пузняка правомочным представителем для регулирования всех вопросов по музею в центре. т. Пузняк получает декретный 2-х недельный отпуск и испрашивает средства у главн. Инженера ВИНТЕРА на поездку в Москву для поднятия вопроса о музее в ВСНХ СССР.

Благодаря содействию Н.К. Крупской, явившейся по этому поводу к тов. Окуловой в ЦК ВКП(б), вопрос был сдвинут с мертвой точки и стал налаживаться.

Наконец, на ходатайство инициативной группы, обращенное на имя тов. Рыкова, последний ответил, что вопрос этот должен быть разрешен в республиканском масштабе и, поэтому, инициативной группе необходимо возбудить его перед Украинским Правительством, причем Правительство СССР со своей стороны даст соответствующие директивы.

По приезде из Москвы, тов. Пузняк стал буквально бомбардировать письмами ВСНХ и Наркомпрос УССР, в результате чего НТУ ВСНХ отношением за №-6/У сообщает т. Пузняку: «Будете в Харькове — заходите; поднятый Вами вопрос имеет весьма ценное значение, вышлите своего представителя».

Наркомпрос, отвечая на запрос инициативной группы, тоже выражает свое согласие и просит выслать представителя.

Тов. Пузняк вновь согласовывает свою поездку с Управлением Днепростроя, созывает в Харькове объединенное заседание представителей ВСНХ и Наркомпроса УССР 12 ноября 1929 г., на котором согласно протоколу №-2/15 выделена была тройка для выработки программы и плана работ. Последнее было оформлено, подписано и, казалось

бы, с этого момента можно было бы приступить к постепенному осуществлению очередных заданий музея, но и на этот раз все ограничилось обещанием на бумаге.

Не получая ответа из Харькова, тов. Пузняк снова заостряет вопрос перед инициативной группой, указывая на необходимость руководства и материальной поддержки, без чего одним кустарничеством нельзя достичь успехов.

15-го февраля 1930 г. т. Пузняк вновь едет в Харьков в четырехдневную командировку. Узнав, что НТУ ВСНХ и Наркомпрос ничего не предпринял по делу музея, т. Пузняк явился в ЦК КП (б)У к секретарю т. КОСИ[О]РУ и к т. ЛАВРЕНТЬЕВУ, указав, на ненормальное положение дела. Выслушав тов. Пузняка, они пригласили тов. ХВИЛЮ и предложили поставить вопрос о музее на Секретариате, после информации тов. Пузняка, выступил с возражениями Зам.Зав.Наркомпроса тов. Кузьменко.

Ссылаясь, однако, на имеющуюся уже выработанную программу и план работы, согласно объединенного заседания от 12-го ноября, тов. Пузняк указал, что дело о музее осталось без движения и ничего не предпринято было к осуществлению заданий, намеченных в программе в плане работ.

После поправок, внесенных т. Лаврентьевым и т. Косиором было принято единогласно постановление о том, чтобы поручить Совнаркому УССР выделить средства для организации музея. В завершение т. Пузняк получает от Наркомпроса УССР удостоверение о том, что он является уполномоченным по организации музея Днепростроя, а по приказу по ВСНХ УССР за №-239 от 5-го марта 1930 г. получает назначение директора с 1-го марта 1930 г. и соответствующее о том удостоверение (№-6/У-35 от 6/III-30 г.)

Возвратившись из Харькова, тов. Пузняк информирует о своем назначении инициативную группу и приступает к исполнению своих обязанностей.

Вслед за этим отношением от 14-го апреля 1930 г. ВСНХ УССР переводит в распоряжение музея десять тысяч рублей.

Видя, однако, дальнейшее нейтральное отношение Наркомпроса, т. Пузняк пишет 17 мая 1930 г. лично т. СКРИПНИКУ о необходимости высылки научных сил для исследовательских работ и спасения ценностей, обреченных на гибель после затопления территории.

Письмо это осталось без ответа, впоследствии же оказалось, что между ВСНХ и Наркомпросом УССР уже возникли междоуведомственные трения по вопросу о гегемонии в отношении руководства и финансирования музея, что служило причиной невысылки научных работников (историческими и любопытными документами, свидетельствующими об этих разногласиях, существующих между ВСНХ и Наркомпросом, сможет потом служить следующая курьезная переписка между ними: отношения ВСНХ УССР от 3 апреля 1930 г. за №-88/1-й и письмо Наркомпроса УССР от 6/VI-30 г.).

Но тем временем, как ВСНХ старался доказать, что Наркомпросу должно быть отведено одно лишь идеологическое руководство, а Наркомпрос оспаривал для себя полное и нераздельное шефство над музеем, последний фактически оставался без всякого руководства и средств и без научных работников, упуская летний сезон для научно-исследовательских работ.

Для устранения этого тормоза т. Пузняк вновь является в июле месяце в Харьков и получает справку от т. Чубаря о том, что вопрос о выделении средств передан подготовительной комиссии на рассмотрение для окончательного утверждения. Чтобы ускорить разрешения этого вопроса, т. Пузняк обращается к т. Генкину. Последний на Президиуме стал осведомляться, кто выплачивает содержание т. Пузняку, на что последний ответил, что он получает зарплату от ВСНХ УССР. Присутствующий при этом Зам.Зав.Упрнауки заметил, что т. Пузняк назначен директором Наркомпросом УССР и, следовательно, находится на иждивении Наркомпроса, а не ВСНХ.

После этого были, наконец отпущены средства в следующем порядке:

1. На имя Днепропетровского музея — от Наркомпроса 15000 рублей и от Совнаркома 16425 рублей (через Наркомпрос).
2. На имя Социального музея — от Наркомздрава 5000 рублей и от Наркомзема 15000 рублей (тоже через Наркомпрос).

На имя же музея Днепростроя были отпущены кредиты только лишь непосредственно от ВСНХ УССР в размере 19750 руб.

Тем временем т. Пузняк, получив назначение директора, приступил с 1-го мая 1930 г. к укомплектованию временного элементарного штата, необходимого для начальных организационных работ музея, каковой штат был согласован с ВСНХ НТУ, как в смысле персональном, так и в отношении определении размера окладов содержания. Причем, при выборе работников тов. Пузняк руководствовался следующим принципом:

- а) преданность работников интересам и преуспеванию музея;
- б) экономное использование работников по совместительству;
- в) избежание параллелизма в работе музея, близкая и постоянная связь и знакомство с ходом работ Строительства.

Все это достигнуто путем: во-первых — привлечение к работе членов инициативной группы, работающих не за страх, а за совесть; во-вторых — целесообразным использованием фотографа, работающего на Днепрострое, вместе с его готовой аппаратурой и назначением заместителя директора по научной части Нач-ка Технического Отдела Днепростроя инж. Шредера, что с одной стороны дало возможность значительно сократить расходы по оплате труда, а с другой стороны одновременно избежать параллелизма в работе.

Несмотря, однако, на то, что имелись уже небольшие средства и аппарат музея, работать без устава не представлялось возможным, вследствие чего тов. Пузняк выезжает в Харьков, и, после хождений по Наркоматам, 26-го Августа 1930 г. последовало утверждение Совнаркомом УССР устава Государственного Музея Днепровского Строительства.

Но главным и основным тормозом в разворачивании организационной работы служило отсутствие помещения. Инициативная группа, а за тем и Управление музея, на всем протяжении своей работы тщетно добивалась разрешения этого вопроса, но последний и до сих пор, как ни печально, остался открытым. Об этом может свидетельствовать следующая переписка:

1. Отношение Главэлектро от 22 мая 1929 г. о предоставлении временного помещения для музея, (наш №-4/10-24/У-29 г.)
2. Наше отношение управлению Днепростроя за №-4/16-21/У-30 с просьбой об исполнении отношения Главэлектро.
3. Протокол Кичкасского Райсовета за №-6 от 11/VI-30 г., пункт 6 — о предоставлении одного дома во временное пользование для музея.
4. Протокол №-19 Совнаркома УССР от 17/VI-30 г. об обеспечении музея соответствующим временным помещением для хранения экспонатов.
5. Последнее отношение Управления музея Коммунальн. отд. Строительства.

Попытка использовать здание синагоги, собора или финотдела в г. Запорожье для музея осталась также пока безрезультатной.

Однако, вопрос о постройке постоянного здания для музея стоял не менее остро, требуя немедленного своего разрешения накануне нового бюджетного года, в контрольные цифры которого необходимо было включить строительную смету здания.

Но так как открытие музея должно быть приурочено к торжественному открытию Гидростанции в 1932 г. и начало постройки здания возможно лишь только после утверж-

дения конкретного проекта последнего, то оставалось ограниченное время, вследствие чего несвоевременная подготовка конкурса и составление строительной сметы могло бы угрожать срывом основных задач музея.

Ввиду этого т. Пузняк экстренно созвал 3-го сентября 30 года заседание комиссии в составе представителя от бюро по проектированию Великого Запорожья инж. Малоze-мова, инж. Шредера и опытного музееведа профессора Филянского, которая выработала предварительные задания по подготовке эскизного проекта здания музея к конкурсу, площадь и кубатуру музея для строительной сметы.

Предварительно перед тем последовало выделение участка земли на острове Хортица в размере 8 гектаров, согласно протокола от 25/УП, пункта 3-го совещания при бюро по проектированию города Великого Запорожья по вопросу «О размещении объектов Строительства на территории Великого Запорожья», после будирования этого вопроса т. Пузняком и Наркомпросом.

25 сентября 30 г. т. Пузняк выезжает в Москву с готовым материалом для рассмотрения и утверждения строительной сметы в Совнаркоме, ВСНХ и Наркомземе СССР, разослав попутно копии материала для согласования Наркоматам УССР: Наркомпросу, ВСНХ, Наркомзему, Наркомздраву и Совнаркому, а так же местным организациям.

Во время пребывания в Москве т. Пузняк ставит вопрос на президиуме ВСНХ СССР относительно выдачи разрешения Музею на право безвозмездного получения всякого рода механизмов, пришедших в негодность, для использования их в качестве моделей для музея, также чертежей и проектов, касающихся Днепростроя и Комбината, как и негативных и позитивных фотоснимков, являющихся ценным историческим документом для музея. Президиум одобрил это предложение и дана была впоследствии соответствующая директива Управлению Днепростроя. Наряду с этим т. Пузняк посещает ГИПРОВОД, где ходатайствует лично у профессора Александрова Ивана Гавриловича о выдаче разрешения на получение проектов, начиная с 18-го века по настоящее время, хранящихся в учреждениях, а также всех документов, свидетельствующих о попытках разрешения проблемы Днепровских порогов, вплоть до 1805 года, как-то, например: труды авторов: инж. Фалеев, инж. Шипов, Митрофанов, Лелявский, Тимонов, Липин, Сулковский, Графтио, Максимов, Голиве, Шапюк, Бахметьева, Рундо, Юскевич, Розов, Юргевич, Маргуленко, профессор Николай В.А. и профессор Александров И.Г.

Профессор Александров одобрил предложение тов. Пузняка и в присутствии последнего дал распоряжение Архивному отделу об отборе указанного выше материала и отправке его в качестве экспонатов в распоряжение музея Днепростроя. По тому же вопросу тов. Пузняк достиг такое же соглашение с инженером Весниным в Управлении Днепростроя в Москве.

Следует так же упомянуть, что незадолго перед тем, после запроса Управления Музея Днепростроя, в Главном Управлении Речного Флота в Киеве обнаружен весьма ценный исторический материал по вопросу о шлюзовании Днепра, каковой забронирован за музеем и опись которого хранится в Управлении Музея Днепростроя. Кроме того, в Музее Днепростроя хранятся негативы в размере 280 шт., как исторический материал, на который чисто случайно наткнулся член инициативной группы т. Степанов, будучи в Москве и которой был приобретен для Музея по ходатайству инициативной группы через Управление Днепростроя. Такие же негативы хранятся в музее около 300 штук, приобретенные в Запорожском отд. ГПУ.

Тов. Пузняк посещает также в Москве проф. Бовина в ЦАГИ, который изъявляет согласие, чтобы по первому требованию Музею Днепростроя были предоставлены в распоряжение последнего все научные испытания и модели, касающиеся опытов по сооружению гидростанции и ПЛОТИНЫ.

Касаясь вопроса о приобретении экспонатов для музея, необходимо еще отметить о проделанной работе в этой области самим аппаратом музея Днепроostroя, которая выразилась в следующем:

Заснято фотографом и кинооператором в полосе предстоящего затопления территории Днепроostroя:

1. Приезд Правительства ВУЦИКа — митинг на перемычке.
2. Средний проток в нескольких моментах.
3. Археологические раскопки на площадке «А».
4. Историческая утварь, оружие, орудие производства каменного и бронзового века, украшения, обычаи похорон, места для жилья, пещеры, печи, места оседлого быта и т.д.
5. Крестьянские села, подлежащие затоплению: Балки, Федоровка, Канцеровка, Грушевка.
6. Чертова хата — древнее жилище.
7. Пороги: Вильный, Лишний, Волчье горло, Ненасытецкий и проч.
8. Старцы, жившие при крепостном праве.
9. Скала Перун и прочие.
10. Крестьянский быт.

Кроме того, ввиду предстоящего сноса Кичкаса, последний будет в первую очередь также заснят, каковой материал, вместе с перечисленными выше снимками, обнимает свыше 5000 метров киноплёнки.

Причем следует отметить, что весь указанный материал обойдется по себестоимости по приблизительному подсчету, в среднем, около 10 коп. за метр, в то время как по расценке ВУФКУ метр киноплёнки оплачивается в сумме около трех рублей.

К числу ценных экспонатов следует еще отнести археологические раскопки в количестве около 900 экземпляров, хранящиеся при Днепропетровском музее и забронированные за Музеем Днепроовского Строительства.

Что же касается фотоснимков, вообще, то последние производятся по мере надобности специально для музея, все же остальные фотоснимки, принадлежащие непосредственно Строительству, будут по окончании работ Днепроostroя переданы в распоряжение Музея Днепроовского Строительства, согласно постановления президиума ВСНХ СССР от 20/X-30 года за №-107174.

При этом все съемки производятся в таком порядке, чтобы избежать параллелизма в работе музея с работой Днепроostroя.

Для производства киносъемок музей был обеспечен киноплёнкой в количестве 1080 метров негативной и 1500 метров позитивной.

Для укомплектования библиотеки музея приобретены книги по всем отраслям и техническим вопросам, связанным с Строительством и выписаны газеты, брошюры, беллутени, информационные листки, периодическая печать, изящная литература и прочие издания, освещающие процесс Днепроовского Строительства.

Наряду с этим Управление музея обратилось несколько месяцев тому назад с циркулярным письмом к видным заграничным фирмам Германии, Америки и Швейцарии с просьбой выслать безвозмездно для музея каталоги, конспекты, чертежи и графики, касающиеся позднейших технических достижений в области строительства. Последние немедленно были высланы в щедром количестве и богатейших изданиях, каковыми библиотека музея Днепроostroя в настоящее время располагает на немецком, английском и русском языке.

В библиотеке имеется так же Большая Советская и техническая энциклопедии.

Управление музея обратилось также к обществу украинских художников имени Куинджи с просьбой популяризировать идею музея среди организации художников с целью

планомерного підбору художественних картин для організації виставки при музеї, яка буде приурочена до офіційного відкриття останньої, разом з торжественним відкриттям Гидростанції.

Картина художника Рєпіна «Письмо к султану», що має в двох оригіналах в Ермітажі та в Третьяковській галереї в Ленінграді та Москві, також будуть передані в розпорядження музею.

Крім того, на руках у німецьких колоністів є близько 1000 різних експонатів, а у колоніста т. Мартенса — любителя археологічних древностей, — ціла колекція, які останні погоджені надати в розпорядження музею за першим вимогам.

Незважаючи на всі ці сприятливі умови, питання про тимчасове приміщення для музею, що є по суті найголовнішим і найважливішим питанням, до сих пор залишається нерозв'язаним, ставлячи під загрозу організаційну роботу музею, а тим самим і його існування.

Тов. Пузняк неодноразово піднімав це питання на всіх інстанціях, є, нарешті, постановлення Совнаркома УСРС про негайне надання тимчасового приміщення музею, але «поки там».

Внаслідок такого положення не представляється можливим розпочати роботу по збиранню експонатів.

Намічені перспективи та завдання музею вимагають негайного вирішення питання про приміщення, адже з однієї сторони фізично неможливо розпочати роботу по збиранню експонатів, з іншої ж сторони не забезпечено цілісності та збереженості наявних уже експонатів, які зберігаються в недостатньо надійних місцях або, потрапляючи на виставки, зникають невідомо куди та безслідно.

Пред Инициативной Группы
(ПУЗНЯК)

Члены группы:

Михайлов

Александров

Захарин

Ще є два нерозбірливі підписи

/підпис/

/підпис/

/підпис/

/підпис/

24 Октября 1930 г. Кичкас

ДАЗО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1213, арк. 46 — 57

ДО ДНІПРЕЛЬСТАНІВСЬКОГО КОМІТЕТУ 18 Листопаду 1930 р.

Культпроп МПК просить висунути кандидатуру партійця-робітника на посаду Заст. Директора Музею /замість тов. Пузняка/, якого постановою НКО звільнено з роботи, з таким розрахунком, щоб через деякий час цей товариш міг би замінити Директора Музею Філянського.

Зав. Культпроп МПК

/Миколук/

ДАЗО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1213, арк. 9.

Копія

ДО СЕКТОРУ НАУКИ НКО — УСРР

В зв'язку з тим, що Державний Музей Дніпровського Будівництва не має постійного приміщення, де він міг би виявити у конкретній формі наслідки поточної роботи — адміністрація Музею має організувати у 1931 р. чотири періодичних виставки:

НА ДНІПРЕЛЬСТАНІ:

1. «Наслідки археологічних дослідів 1931 р.»

2. Виставка «Соціалістичні методи та більшовицькі темпи роботи на «Дніпрельстані».

3. Виставка «Санітарної Культури».

У ХАРКОВІ ТА НА ДНІПРЕЛЬСТАНІ:

4. Виставка «Всесоюзного конкурсу проектів на спорудження Музею».

Одне з завдань зазначених виставок — утворити зв'язок між організаторами Музею та широкими масами з метою втягнення їх до поточної роботи що до влаштування Музею. Матеріал виставок має популяризувати у широких колах ідею Музею та утворити експонатну базу для розгортання майбутніх відділів.

Державний Музей Дніпровського Будівництва просить затвердити план зазначених виставок, як одну із галузів політосвітньої роботи Музею.

Термін влаштування виставок: Жовтень — Листопад — Грудень 1931 р.

ДИРЕКТОР
СЕКРЕТАР

/М. ФІЛЯНСЬКИЙ/

ПРИМІТКА: Даний плян виставок затверджено до виконання Сектором Науки НКО від 11/ II — 31 року.

ДАЗО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1213, арк. 39.

Лист написаний не раніше 11/II 1931 року.

Власов О.Ю.

КАРТОСХЕМА ДНІПРОВСЬКИХ ПОРОГІВ

Дніпровське Надпоріжжя — один з тих регіонів України, які протягом ХХ століття у ході індустріалізації зазнали величезних змін. Цей регіон відзначався красою краєвидів, особливим багатством ономастики, геологічних об'єктів, пам'яток археології, історії, етнографії. Незважаючи на те, що вже більш як 70 років Дніпровські пороги знищені, інтерес до них зберігається не тільки в науковому середовищі, але й у широких колах громадськості. Разом з тим у літературі з відповідної тематики до теперішнього часу відсутні публікації докладної топографічної карти або картосхеми порожистої частини Дніпра. Пропонована публікація покликана деякою мірою заповнити цю прогалину.

У літературі в більшості випадків порожиста ділянка Дніпра окреслюється досить умовно. Крайніми пунктами при описі Дніпровських порогів у відповідних працях є: з півночі — м. Дніпропетровськ, з півдня — кол. Кічкас, о. Хортиця, або м. Запоріжжя [1, с. 53, 129; 2, с. 21, 36; 3, с. 13, 128; 4, с. 14, 25]. Більш точне визначення подає професор Д.О. Свіренко: «...Таким чином, порожистою частиною р. Дніпра слід вважати діляницю між верхнім Кодацьким і нижнім Вільним порогами... Інакше кажучи, довжина порожистої частини Дніпра становить близько 100 км...».

стої частини в нашому розумінні визначиться в 61 версту 50 сажнів, тобто коло 65,2 км» [5, с. 54]. Цілком поділяючи цю думку, ми, однак, вважали за необхідне включити до картосхеми Дніпровських порогів всю ділянку ріки, яка зазнала радикальних змін внаслідок будівництва Дніпрогесу. Отже, в картосхемі включено район сучасного Дніпровського водосховища між містами Дніпропетровськ і Запоріжжя (за винятком затоки в колишньому усті р. Самари).

Стрімке падіння русла на окресленій ділянці (30,89 м на 65,2 км) [5, с. 55 — 56] обумовлювало високу швидкість течії. На Вовнизькому порозі вона складала 5,03 м/сек. за високої витрати води, а у так званій Кічкаській ущелині (нижче останнього Вільного порога) сягала 6,78 м/сек. [6, с. 162]. Характерна риса порожистої частини Дніпра — наявність потужних гранітних виходів Українського кристалічного щита докембрійського віку (більше 2,5 млрд. років тому) [7, с. 31]. Ці виходи утворювали в руслі ріки пороги (скельні пасма, які цілком перегороджують течію ріки) та забори (пасма, які перегороджують течію ріки частково).

Кількість порогів у різний час визначалася по різному, однак остаточно утвердилася думка, згідно з якою порогів на Дніпрі було 9 [8, с. 799; 9, с. 537; 3, с. 13; 5, с. 56]. На початку ХХ століття до числа порогів іноді зараховувалася також заборя Явлена, розташована нижче Вільного порога [2, с. 31; 5, с. 54; 10].

Щодо кількості забор між Дніпропетровськом і Запоріжжям у різних авторів існують великі розбіжності. Зокрема, І.Г. Александров наводить цифру «не менше 24» (саме стільки їх позначено на «Плані порожистої частини ріки Дніпра») [6, с. 20; 10], Енциклопедія Брокгауза-Ефрона — понад 30 [8, с. 799], А.С. Іловайський — 37 [2, с. 21 — 31]. На схемі О.С. Девлада (документ під назвою «Шляхи Дніпровими порогами», складений у селі Лоцманська Кам'янка у липні 1929 року) позначено 47 забор (величезна подяка М.А. Остапенку за наданий матеріал) [11], Д.І. Яворницький від Архієрейської біля острова Монастирського у межах м. Катеринослав (Дніпропетровськ) до Бруневої біля Кічкаської переправи згадує 52 забори [12, с. 55 — 57], Географічна Енциклопедія України — понад 60 [13, с. 330]. Імовірно, у тому випадку, коли називається мала кількість забор, маються на увазі тільки ті з них, знання яких було необхідне лоцманам для сплаву суден. Розбіжності у великих цифрах можуть пояснюватися різним горизонтом води під час проведення підрахунків.

Однією з характерних рис порожистої частини Дніпра була велика кількість островів. Більшість авторів уникають уточнення їх числа. Причиною цьому може бути те, що багато з островів в різних джерелах мали різні назви, з часом під дією сильних повеней змінювали обриси, розділялися на частини, зникали, інші знов виникали шляхом наміву піску. Д.І. Яворницький, докладно зупиняючись на описі дніпровських островів, згадує на відтинку між островами Монастирським і Хортицею майже 90 островів [12, с. 68 — 85]. На «Плані порожистої частини ріки Дніпра» на тому ж відтинку позначено менше 70 островів [10].

Дніпро, в колишній порожистій частині, має декілька невеликих допливів. З правого боку це річка Сура, з лівого — річки Ворона, Осокорівка, Вільнянка [6, с. 20]. Крім того, з обох боків Дніпра, в нього впадають численні балки. У літературі немає даних щодо їх точної кількості, відсутня також однастайність щодо приблизних цифр. Зокрема, Д.І. Яворницький в переліку балок між Катеринославом і Кічкасом згадує їх біля 80 [12, с. 188 — 193]. І.Г. Александров наводить цифру «біля 40» [6, с. 20]. Цитуючи його, таку саму цифру повторює Д.О. Свіренко [5, с. 59]. У «Атласі Дніпродзержинського та Дніпровського водосховищ» між м. Дніпропетровськ (район навпроти колишнього о. Станового та устя р. Самари) і греблею Дніпрогесу позначено біля 70 балок, які впадають у Дніпро (якщо не рахувати численних вибалків розгалужених балкових систем)

[14, с. 32 – 42]. Розбіжність у визначенні навіть приблизного числа може пояснюватися тим, що певні автори не зараховували до переліку балок такі, що здавалися їм занадто незначними.

З найдавніших часів по Дніпру проходив важливий торговельний шлях, але пороги та забори надзвичайно утруднювали пересування суден. Останнє і зумовило неминуче знищення цих природних утворень у той час, коли індустріальна цивілізація досягла відповідного рівня розвитку. Проблему поліпшення судноплавства по Дніпру було піднято ще за правління російського царя Петра Першого в кінці 17 століття [2, с. 83]. Перші ж практичні кроки у цьому напрямку зроблені тільки 1785 року, коли на порогах почалася розчистка каналів [4, с. 9]. У 1854 році було завершено будівництво при кожному порозі каналів, огорожених дамбами (так званий «Новий хід»). Але істотного поліпшення судноплавства ці споруди не дали [15, с. 14]. У 1905 році інженерами С.П. Максимовим та Г.О. Графтіо був складений перший проект використання гідроенергії Дніпра. Цим проектом передбачалося будівництво електростанцій при водопідйомних греблях і створення водосховищ — тобто затоплення порогів [15, с. 18].

У 1920 році радянський уряд затвердив план Державної Електрифікації Росії, в якому гідроелектростанції на Дніпровських порогах відводилося особливо важливе місце. Тоді ж професор І.Г. Александров подав попередній варіант проекту Дніпровського гідровузла. Після детальної розробки окремих його частин, 1926 року було затверджено остаточний варіант проекту. Ним, зокрема, передбачалося зведення греблі між островом Хортицею та правобережною колонією Кічкас, у місці розташування острівців, які в технічній документації отримали назви «Малий» та «Великий» (автентичні назви останнього — Чорний, Федоришин). Бетонна гребля довжиною 760,5 м і висотою від основи 62 м мала підняти рівень води у Дніпрі на 37,5 м [15, с. 21; 16, с. 14, 109 – 110].

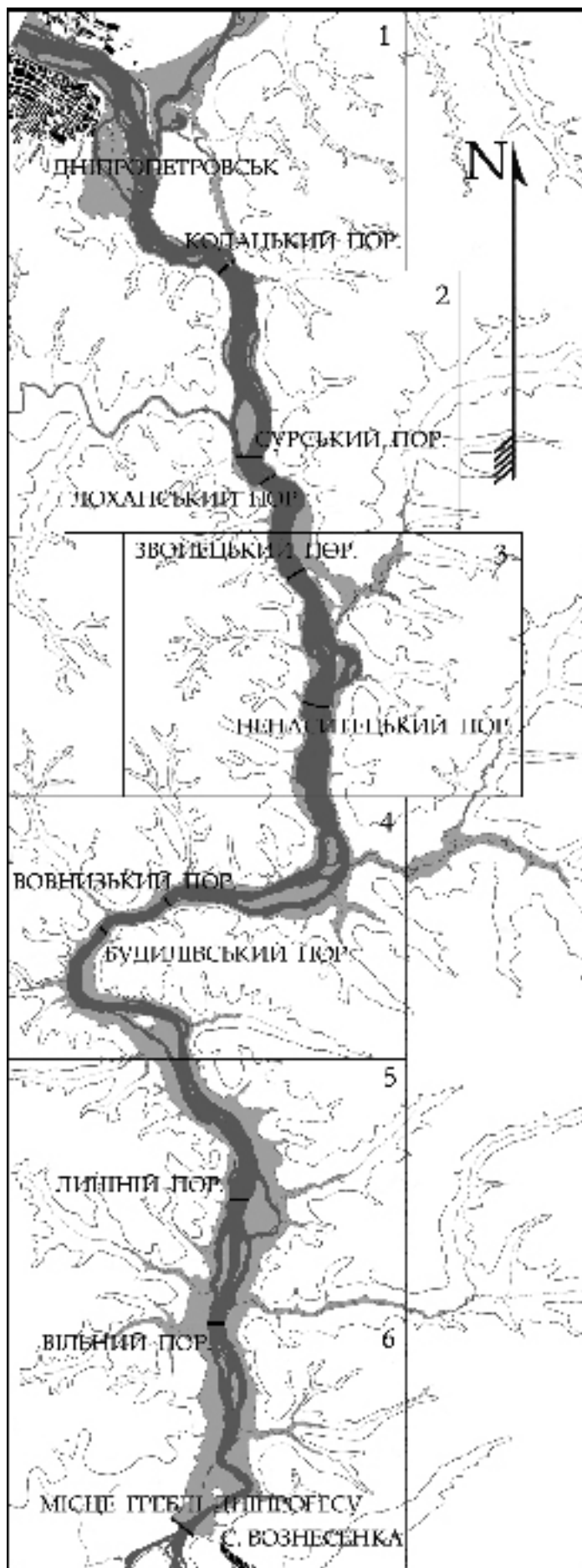
Утворене підняттям рівня води водосховище мало затопити всі пороги, забори і майже всі острови, перетворивши ріку на наскрізний водний шлях. Затопленню піддавалася ділянка Дніпра від Кічкасу до Верхньодніпровська на протязі 155,75 км, на площі біля 327,7 км² [6, с. 18]. При цьому в районі Дніпровських порогів повністю затоплювалися 22 села з 4 тисячами дворів. На правому березі затоплювалися: Кічкас, Володимирівка, Чернявська, Ново-Олександрівка, Аврамівка, Августинівка, Федорівка, Вовніги, Військове, Микільське, Волоське, Ямбург, Лоцманська Кам'янка. На лівому березі затоплювалися: Павло-Кічкас, Михайлівка, Андріївка, Петросвистунове, Олексіївка, Мар'ївка, Василівка, Вороне, Чаплі. Крім того, в 40 інших селах затоплювалося по декілька дворів [17 с. 13].

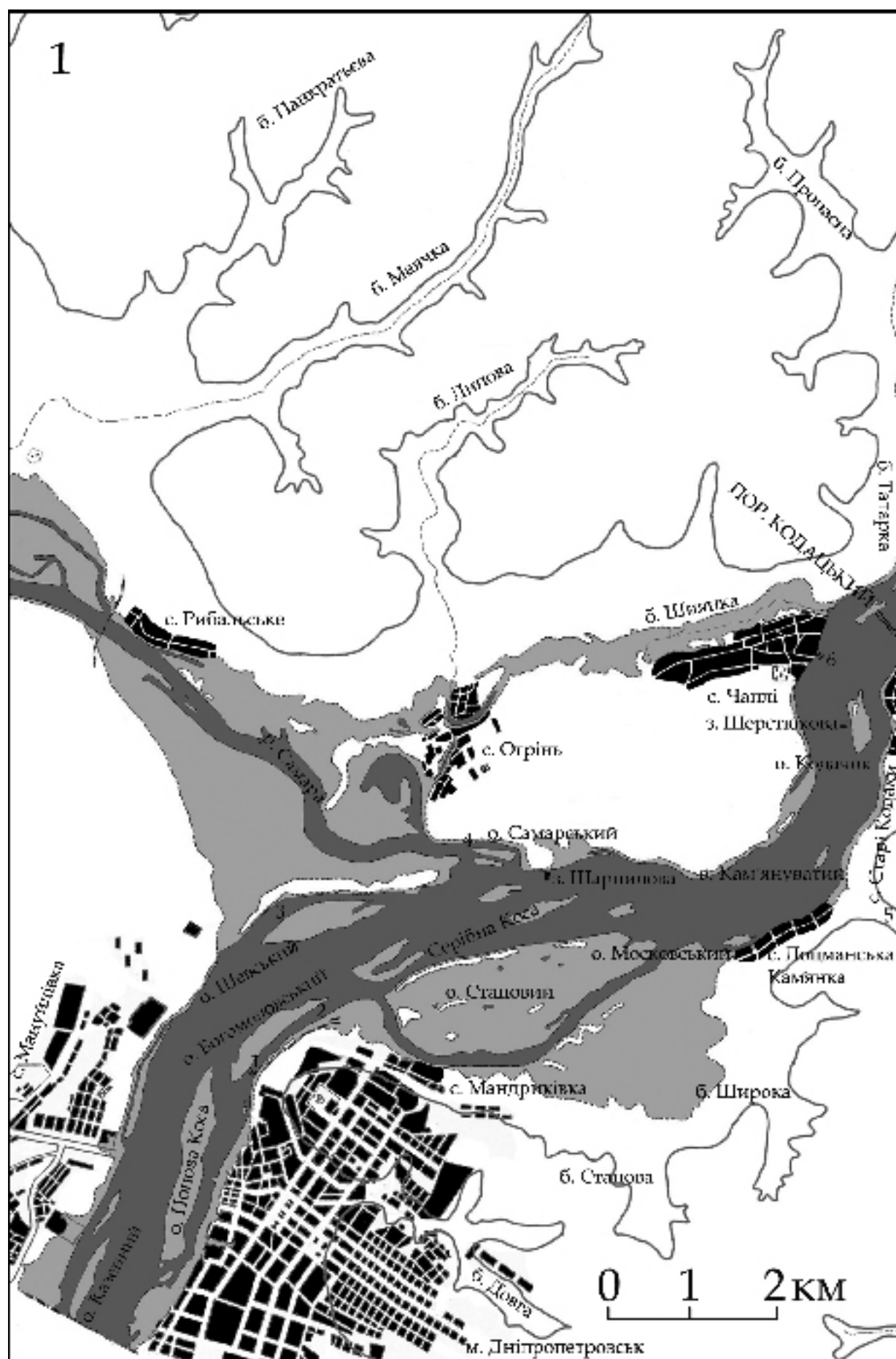
У березні 1927 року почалося Дніпровське Будівництво [16, с. 50]. До середини літа 1931 року були зведені до верха всі бички греблі Дніпрогесу. Після цього почалися роботи по закриттю гребінки греблі, які супроводжувалися одночасним підняттям рівня води у верхньому б'єфі [16, с. 75 – 76]. У другій половині літа 1931 року перша стадія затоплення чаші водосховища стала позначатися на Вільному порозі. Наприкінці 1931 року рівень води піднявся настільки, що пороги Вільний і Лишний були затоплені цілком [5, с. 113]. У 1932 році були затоплені Будилівський, Вовнизький, Ненаситецький і наполовину Лоханський пороги. У 1933 році зникли Лоханський і Сурський пороги, і наполовину було затоплено останній поріг — Кодацький [5, с. 115]. 1 травня 1933 року перші пароплави, вільно подолавши відстань від Дніпропетровська до Запоріжжя, пройшли щойно відкритим шлюзом [18, с. 18]. Нарешті, 1934 року вода у водосховищі піднялася до проектного рівня [5, с. 115].

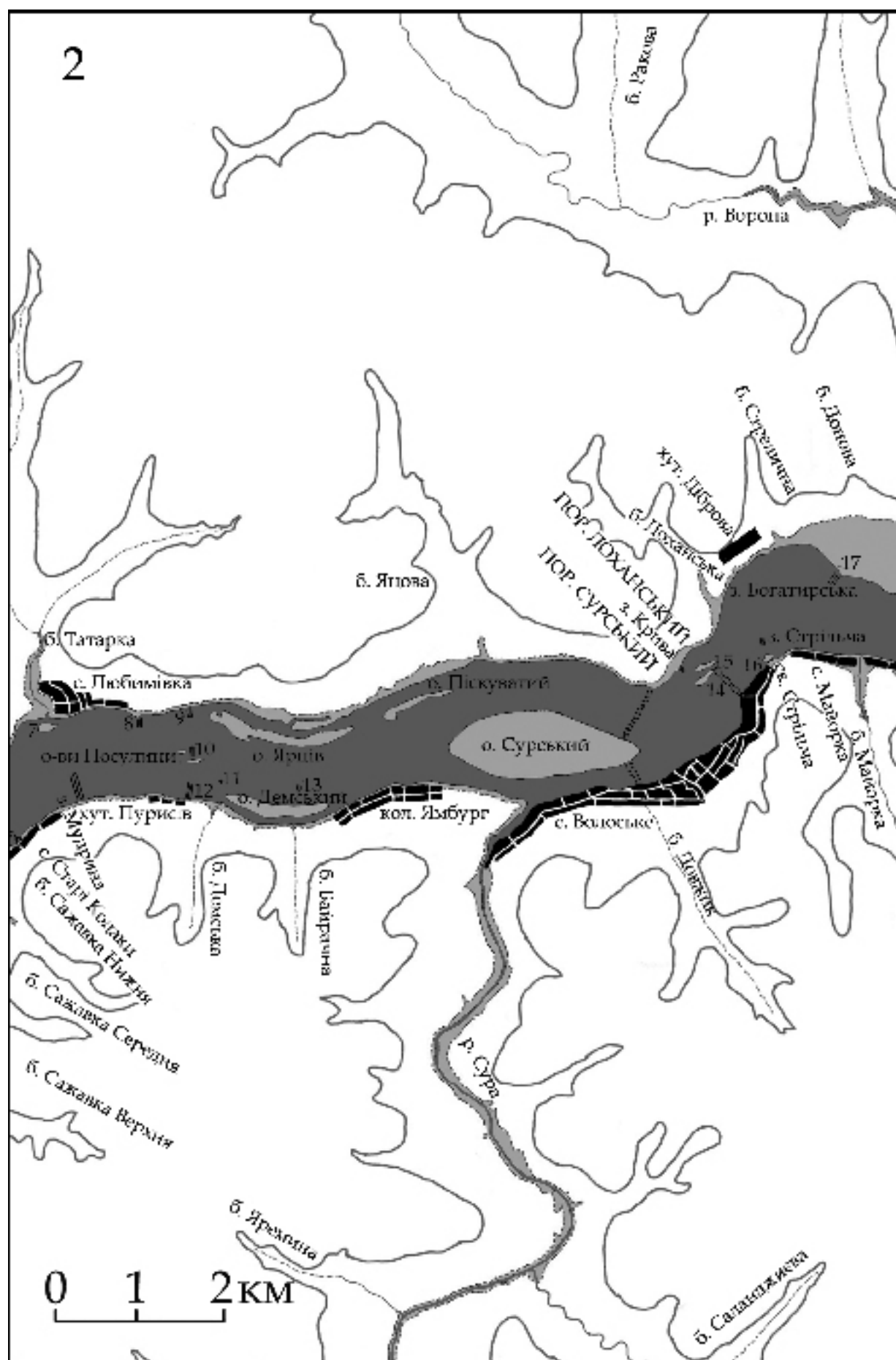
На місці порогів утворилося Дніпровське водосховище (озеро ім. Леніна) максимальною глибиною 53 м (без урахування глибини так званої «Кічкаської ями») [19, с. 86]. Найбільший поріг — Ненаситецький — опинився на глибині 20 м під водою. Біля Дніпро-

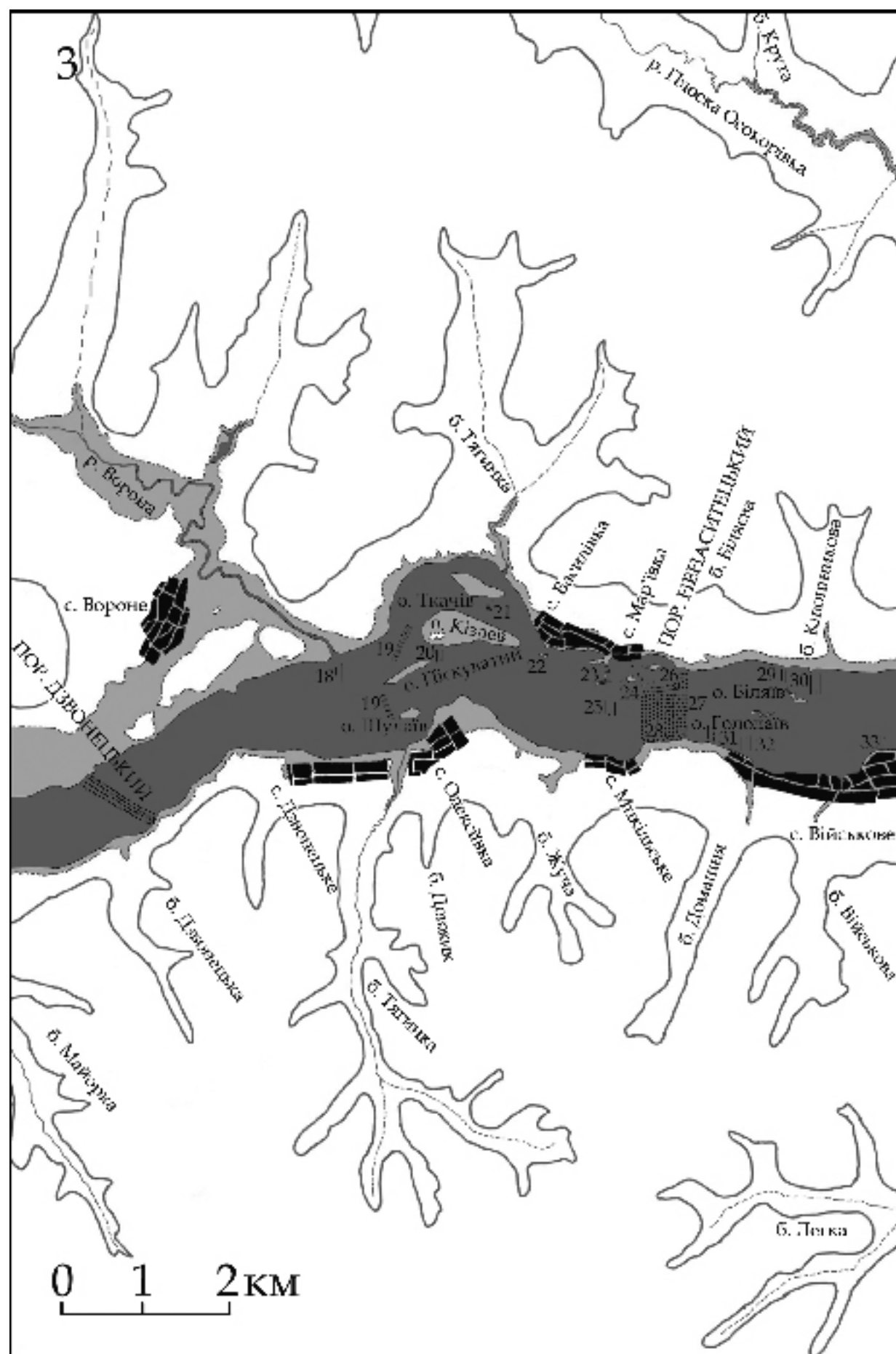
петровська рівень води піднявся на 2 м. З 6700 га площі додніпробудівської порожиистої частини Дніпра діляниця водосховища збільшилася до 16500 га (не рахуючи новоутвореної Самарської затоки і ділянки вище Дніпропетровська). В устях допливів Дніпра і балках утворилися численні довгі затоки. Найвужча ділянка водосховища — між колишніми Вовнизьким і Будилівським порогами (0,7 км). На ділянці між островом Таволжаним і колишнім порогом Вільним ширина водосховища сягає максимуму — біля 3,2 км [5, с. 80, 116 — 141].

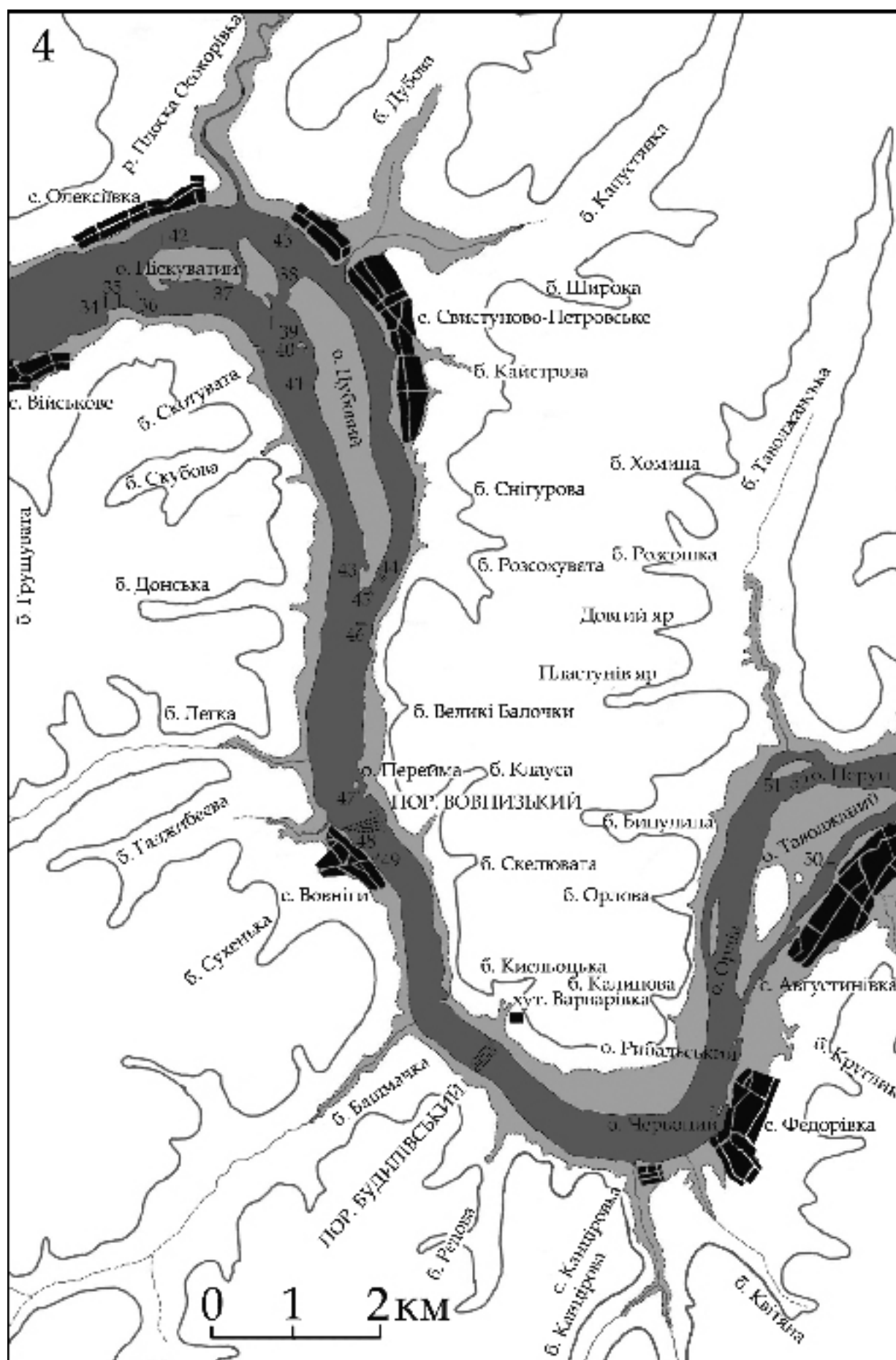
Нажаль, недостатність джерелознавчої бази наразі вимушує обмежитися публікацією картосхеми. Для складання повноцінної топографічної карти порожиистої частини Дніпра велике значення мають картографічні матеріали геодезичного підвідділу відділу досліджень Дніпробуду, які на даний момент залишилися нам недоступні. Означений підвідділ, контора якого розташовувалася в Кічкасі, у період 1922 — 1925 років провів зйомку та нівеліровку території Дніпробуду. Польові знімальні матеріали піддавалися обчислювальній обробці в Кічкасі, і там-таки по них склалися плани й профілі. Далі всі матеріали надходили в Москву, в геодезичний підвідділ технічного відділу московської контори Дніпробуду. Там відбувалося складання зведених планів і планів у дрібніших масштабах [6, с. 240]. Основним топографо-геодезичним матеріалом, складеним геодезичним підвідділом Дніпробуду, став детальний план в масштабі 1:2000 з горизонталями через 0,5 сажнів. Цей план складається з 90 великих аркушів рулонного ватману (розмір — 1 x 1,5 м) і 42 малих аркушів

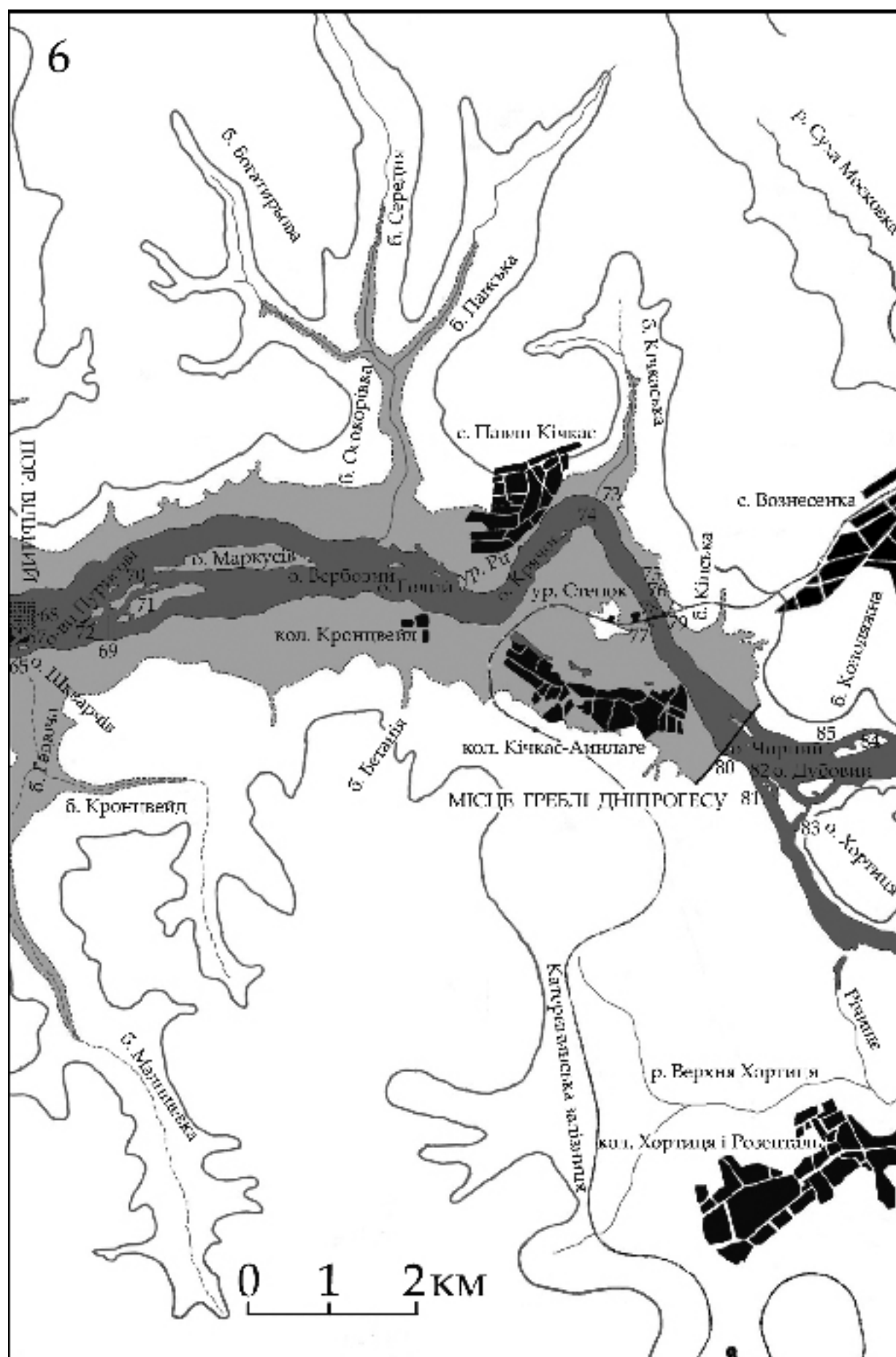

Умовні позначення:

- — р. Дніпро до затоплення
 — затоплена територія
 — межі затоплення
 — пороги
 — забори
 — населені пункти

Список скорочень:

б. — балка, з. — забора, кам. — камінь,
 кол. — колонія, м. — місто, о. —
 острів, печ. — печера, пор. — поріг,
 прот. — протока, р. — річка, с. — село,
 ск. — скеля, ур. — урочище

Цифрами на картосхемі позначені:

1 — з. Архіерейська;	38 — прот. Проріз;
2 — прот. Архіерейська;	39 — з. Данилеєва;
3 — прот. Шевська;	40 — о. Данилеєв;
4 — прот. Старуха;	41 — з. Скубова;
5 — б. Сажавка Верхня;	42 — з. Поздовжня;
6 — з. Пундикова;	43 — з. Глузина;
7 — о. Татарський;	44 — з. Коростява;
8 — з. Сінельникова;	45 — з. Свиняча;
9 — з. Волошинова;	46 — з. Крячина;
10 — з. Нисулина;	47 — ск. Полтавка;
11 — кам. Служби;	48 — ск. Гроза;
12 — з. Пурисова;	49 — з. Курчина;
13 — з. Німецька;	50 — з. Таволжана;
14 — о. Лоханський;	51 — печ. Змієва на о. Перун;
15 — о. Скелястий;	52 — кам. Ревун;
16 — печ. Змієва;	53 — о. Таволжаний;
17 — кам. Богатирі;	54 — ріг Бистрик;
18 — з. Глуха;	55 — о. Лозуватий;
19 — з. Тягинська;	56 — з. Самоловина;
20 — з. Чорна;	57 — з. Скляна;
21 — з. Ткачіва;	58 — річище Явтух;
22 — о. Дмитрів;	59 — о. Селевень;
23 — о-ви Жидівські;	60 — о. Середній;
24 — о-ви Ракові;	61 — о-ви Пурисові;
25 — з. Ракова;	62 — о. Похилий;
26 — о. Майстрів;	63 — з. Сіренька;
27 — вир Пекло;	64 — печ. Чортова Хата;
28 — ск. Монастирко;	65 — ск. Вовчок;
29 — з. Біляєва;	66 — о. Крячок і заб. Крячина;
30 — з. Лоски;	67 — прот. Вовче Горло;
31 — з. Бариня;	68 — ск. Корабель;
32 — з. Яма;	69 — з. Явлена;
33 — з. Сторубльова;	70 — о. Великий Дубовий;
34 — з. Воронова;	71 — о. Льовшинський;
35 — з. Гусина;	72 — о. Малий Дубовий;
36 — з. Крива;	73 — ск. Хмарина;
37 — з. Піскувата;	74 — поворот Школа;

75 — ск. Дзвіниця;
76 — печ. Школа;
77 — з. Сухойванова;
78 — Кічкаський міст;
79 — ск. Голуби;
80 — ск. Кохання;

81 — ск. Богатир;
82 — ск. Стовпи;
83 — печ. Змієва;
84 — ск. Дурна;
85 — ск. Середня;

(розмір — 0,5 х 0,75 м). На плані зображено балки, острови, каміння, угіддя, дороги, прибережні частини поселень, репери, магістральні й поперечні ходи, підписані висоти знятих та нівельованих точок [6, с. 235].

Основою для пропонованої нами картосхеми став «План порожистой части р. Днепра» (масштаб 1:50000) з додатків до проекту І.Г. Александрова [10]. Цей документ має вигляд схеми (без горизонталів) з позначенням берегової лінії Дніпра, островів, а також лінії затоплення майбутнім водосховищем. На плані подані назви порогів, допливів Дніпра, більшості населених пунктів, островів, забор, значних балок (причому балки і забори графічно не зображені). Схематичне зображення балкової мережі зроблено нами за допомогою топографічної карти Дніпропетровської області (масштаб 1:200000) [20]. Назви балок взято з Атласу Дніпродзержинського та Дніпровського водосховищ (масштаб 1:50000) [14], а також праць Д.І. Яворницького [12], О.В. Бодяньського, Д.Я. Телегіна [21] та Ю.П. Князькова [22]. Уточнення назв дніпровських островів та забор (а також розташування останніх) зроблено за допомогою праць А.С. Іловайського [2], Д.І. Яворницького [12] та схеми О.С. Девлада [11].

На картосхему вдалося нанести 296 топонімів — порогів, забор, островів, річок, балок, населених пунктів, «печер» тощо. Великий шар надпорозької мікротопоніміки — назви скель, «каменів» та «лав», з яких складаються пороги, — залишився в роботі майже не висвітленим. Це обумовлено складністю передачі означених об'єктів у масштабі нашої картосхеми.

Видання може бути використане в роботі спеціалістів з географії, історії, археології, викладачів навчальних закладів. Крім того, картосхема слугуватиме більш тісному знайомству широкої громадськості з унікальним природним утворенням, яким були Дніпровські пороги. Останнє на нашу думку має досить велике значення у важливій справі екологічного виховання. Визнаючи певні вади пропонованого видання, обумовлені недостатньою джерелознавчою базою, а також особливостями поліграфії, ми сподіваємося, що проблема пошуку та публікації докладної карти Дніпровських порогів, піднята нами, не залишиться без уваги.

Література

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Часть 1. Очерки Днепра. — С. — П., 1861. — 438 с.
2. Иловайский А.С. Днепровские пороги. — К., 1911. — 155 с.
3. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. — Дніпропетровськ.: Промінь, 1989. — 142 с.
4. Филянский Н. На Днепрострой. — Харьков, Государственное Издательство Украины, 1930. — 55 с.
5. Свіренко Д.О. Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження). Т. I // Наукові записки Дніпропетровського державного університету. — Дніпропетровськ, 1938. — Т. VII. — 210 с.
6. Александров И.Г. Проект. — М., ВСНХ СССР, Главэлектро, Государственное Днепропетровское Строительство, 1929. — Т. 1 (Исследования). — 280 с.

7. Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые. — К.: Наукова думка, 1986. — 184 с.
8. Белявский П.Е. Днепр // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауз — И.А. Ефрон. — Ярославль, Терра, 1991. — Т. 20. — С. 791 — 808.
9. Кубійович В. Дніпрові пороги й забори // Енциклопедія українознавства. — К.: Глобус, 1994. — Т. 2. — С. 537 — 538.
10. Александров И.Г. Проект План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных съёмок 1917 — 18 — 19 — 22 — 24 гг. (1: 50000). — М.: ВСНХ СССР, Главэлектро, Государственное Днепропетровское Строительство, 1929. — Т. 1 (Приложения: альбом карт и планов).
11. НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 163 (1929 р.).
12. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ: Січ, 2002. — 359 с.
13. Котенко Н.Є. Дніпровські пороги // Географічна Енциклопедія України. — К.: УРЕ, 1986. — Т. 1. — С. 330.
14. Атлас Днепродзержинского и Днепровского водохранилищ (1:50000). — К.: Киевская военно-картографическая фабрика, 2003. — 48 с.
15. Днепрострой. Рабочий проект гидротехнических сооружений и электротехнического оборудования. — Л. — М., Объединённое научно-техническое издательство НКТП СССР, 1937. — Т. 1. — 250 с.
16. Ковалевский А.А. Днепровская гидроэлектрическая станция. — М. — Л.: Госэнергоиздат, 1932. — 111 с.
17. Коломенський Д.В. та Александров В.Г. Дніпрельстан. — Харків, Державне Видавництво України, 1930. — 54 с.
18. Торжественный пропуск первых судов через шлюзы Днепростроя // Хроника Днепростроя. — Запорожье, издание Управления Государственного Днепровского Строительства, 1933. — № 33-34. — С. 18 — 20.
19. Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. — К.: Наукова думка, 1987. — 224 с.
20. Днепропетровская область. Топографическая карта (1:200000). — К.: Киевская военно-картографическая фабрика, 2003.
21. Телєгін Д.Я., Бодяньський О.В. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області). — К., 1990. — 48 с.
22. Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони). — Запоріжжя, Тандем — У, 2004. — Вип. I — 322 с.

Добрянський В.В.

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ АТРИБУЦІЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ І ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ ВІЛЬНЯНСЬКОГО МУЗЕЮ

Нещодавно в експозиції Вільнянського краєзнавчого музею з'явилося кілька нових цікавих експонатів, знайдених на території району, що належать до основних зразків зброї двох світових воєн і Української революції 1917 — 1920 років [1, с. 2].

У залі «Українська революція 1917 — 1920 рр.» представлена зброя, яка своєю різноманітністю цілком відповідає озброєнню «Партизанско-Повстанческой Украинской Армии» батька Махна (Нестора Міхненка). Як відомо, у 1918 році махновці на території Вільнянщини (поблизу Софіївки) мали зіткнення з австрійськими військами фельдмар-

шала барона Е. Бьом-Ермолі (а пізніше — генерала піхоти А. Крауса) [2, с. 27]. Отже, цілком ймовірно, що вони могли бути озброєні трофейними гвинтівками системи Манліхер. Але представлений в експозиції музею Манліхер, нажаль, не австрійський. Це видно з нехарактерної для п'ятизарядних австрійських Манліхерів М1895 форми затвору [3, с. 509]. Швидше за все, це голандський (нідерландський) Манліхер (зразка) 1895 р., скопійований з австрійських 8 мм Манліхерів. Проте, не виключено, що наш музейний експонат може бути і більш пізнім у часі, наприклад, угорським варіантом знаменитої системи Фердинанда Манліхера. Така невизначеність пояснюється поганим станом і фрагментарністю музейної рушниці, дерев'яні частини якої (ложе, приклад) зовсім відсутні, а дульна частина сильно деформована.

У сусідньому залі «Початок ХХ століття» теж сталися зміни: у розділі «Перша світова війна» додалася нова рушниця — російська трьохлінійна гвинтівка Мосіна зразка 1891/1910 рр [3, с. 525]. Ця п'ятизарядна рушниця калібру 7,62 мм була основним суперником австрійських Манліхерів та німецьких Маузерів на фронтах Першої світової війни (1914 — 1918). До речі, гвинтівка Мосіна так само, як і Манліхер М1895 та Маузер (М) 98 належить до класу так званих «магазинних» рушниць ручного перезарядження з подовжено-ковзаючим затвором і також протрималася на озброєнні до закінчення Другої світової війни (1939 — 1945) [4, с. 143]. Магазин музейної трьохлінійки, розрахований на п'ять рушничних патронів 7,62 x 54 зразка 1908 року, нажаль, не зберігся [5, с. 28]. Зате дуже добре збереглася головна особливість цієї моделі — прицільна рамка Коновалова, що з'явилася під час модифікації 1910 року. Люфа та затвор музейної трьохлінійки Мосіна знаходяться в цілому у задовільному стані.

А от фрагмент іншої рушниці з експозиції Вільнянського музею дуже важко атрибутивати, оскільки не збереглася навіть її казенна частина. Але з того, що лишилося від рушниці (частина затвору, приклад американського типу) можна зробити висновок, що даний зразок вогнепальної зброї колись, ймовірно, являв собою мисливську рушницю ричажної системи (хоча абсолютної впевненості у цьому немає) на кшталт Вінчестерів 1860-х років чи Мартіні-Генрі 1870-х — 1880-х рр. і був виготовлений швидше за все у США. Головною особливістю таких рушниць був ричаг (скоба), завдяки якому відбувався процес перезарядження рушниці. В Америці і сьогодні використовують мисливські рушниці такої системи. Вочевидь у цій досить консервативній країні і сьогодні діє принцип «Все нове, це добре забуте старе». Бо інакше дуже важко знайти пояснення до того, що в такий могутній індустріальний світовий державі і досі великим попитом користуються копії архаїчного пістолету Кольт М1911А1, котрий стояв на озброєнні флоту, авіації та армії США ще у 1920-х — 1980-х рр. [6, с. 514]. Але повернемося до нашої рушниці. На рубежі ХІХ — ХХ ст. багато мисливських рушниць фірми «Вінчестер», як ричажних, так і помпових закуповувалося мисливцями Російської імперії. Тож виявлення нашого експонату на території Вільнянського району зовсім не випадкове. Селянські маси, котрі складали ядро Махновської армії, не маючи на руках табельної військової зброї широко використовували мисливську зброю.

Цікавим і дуже рідкісним експонатом Вільнянського музею можна вважати знайдений підлітками на околиці міста (Вільнянська) револьвер першої половини ХХ ст. Це військовий шестизарядний револьвер системи «Сміт енд Вессон» — М1916 38 калібру (9 мм). Набої до нього являли собою патрони 9 x 29 і були розроблені американською фірмою «Сміт енд Вессон» ще у 1902 році. Патрон 9 x 29 і сьогодні дуже поширений, як основний боеприпас для компактних револьверів. Куля його вагою 10,74 г, має сферичної форми голівку, а гільза циліндрична латунна з проточкою і виступаючим фланцем біля дна по зовнішній поверхні [7, с. 62]. Щодо самого револьвера, то він має переломну рамку з автоматичним видаленням усіх стріляних гільз при допомозі екстрактора.

Револьвер М1916 під час Першої світової війни масово виготовляли іспанські фірми для потреб Італії, Великої Британії та Румунії.

Поруч із револьвером можна побачити фрагменти російського станкового кулемету Максим зразка 1910 року. Річ йде про ребристий кожух і захисний щиток. Кулемет Максим широко застосовувався як махновцями, так і червоноармійцями. Судячи з форми кожуху та з відсутності в його верхній центральній частині отвору для наповнення водою, можна припустити, що музейний кулемет був виготовлений, ще до модифікацій 1930-х — 1940-х років.

Свою назву кулемет Максим отримав від імені американського інженера Хайрема Максима, який став його творцем. На Заході прийнято вважати, що Хайрем Максим створив перший кулемет, котрий працював на віддачі порохових газів (1880-ті — 1890-ті роки). Кулемет Максим зразка 1910 року належав до категорії станкових кулеметів, оснащених кожухами з водяним охолодженням. Подача набоїв до кулемета відбувалася при допомозі гнучкої стрічки, розрахованої на 250 рушничних патронів 7,62 x 54. Скорострільність Максима була стандартною для кулеметів такого класу — 600 пострілів за хвилину.

Проте дуже суттєвим недоліком Максимів лишалося водяне охолодження. Відсутність води робила таку зброю неефективною. Через це Максим значно поступався кулеметам з повітряним охолодженням, котрі в міжвоєнний період фактично витіснили з ужитку кулемети з водяним охолодженням. Але незважаючи на це, кулемет Максим використовувався радянськими бійцями до кінця Другої світової війни.

До речі, Максим був одним з небагатьох справжніх «трудяг» — довгожителів, що протрималися на озброєнні пістоліття.

Щойно з'явився у залі «Велика Вітчизняна війна» німецький універсальний кулемет часів Другої світової війни МГ — 34 (Машинен Гевер — механічна рушниця). Цей кулемет, прийнятий на озброєння німецької армії в 1934 році, можна було використовувати як ручний, станковий, зенітний і танковий. Його створили інженери фірми «Рейнметал» під керівництвом Луїса Штанге. Для стрільби з МГ — 34 використовувалися рушничні патрони Маузера 7,92 x 57 з легкою, важкою та спеціальними кулями [8, с. 9]. Автоматика кулемета працювала за рахунок використання енергії віддачі люфи при короткому її ході. Спусковий механізм кулемета дозволяв вести одиночний та безперервний вогонь. Запобіжник від випадкових пострілів розташований з лівого боку руків'я управління вогнем. Набої подавалися завдяки гнучкій металевій стрічці на 50 і 250 патронів. Всього для потреб гітлерівського вермахту протягом 1934 — 1943 рр було випущено близько 150 тис. екземплярів кулемета МГ — 34. Незважаючи на високу пробивну та вбивчу дію кулі кулемета, МГ — 34, через свою велику вагу (із станком і кільцевим прицілом — 33 кг) і чуттєвість до забруднення, був у 1942 — 1943 рр замінений на удосконалений кулемет МГ — 42, що став прототипом для багатьох сучасних кулеметів армій країн Північно-Атлантичного альянсу. Щодо музейного МГ — 34, то він має деформоване дуло, приклад та центральна частина кожуха відсутні зовсім.

Є в експозиції також трофейна «ракетниця» — німецький 26 мм сигнальний пістолет Вальтер Льюйтпистоле 34 (зразка 1934 року), 1942 року випуску, у хорошому стані (якщо не брати до уваги трохи деформовану люфу). Для стрільби з такого Льюйтпистоле використовувалося 18 різноманітних видів освітлювальних, сигнальних, димових, звукових патронів. Освітлювальний патрон висвітлював ділянку місцевості радіусом не менше 100 метрів. В 1942 році на зміну Льюйтпистоле 34 прийшов новий 26 мм сигнальний пістолет Вальтера Льюйтпистоле 42 (Льюй. П. 42). Німецькі Льюйтпистоле (зразків 1928 і 1934 років) стали прототипами для радянського сигнального пістолету СПШ — 2, конструкції Г. Шпагіна — знаменитого творця автомату ППШ — 41.

До речі, фрагменти ППШ — 41 (пістолет-кулемет Шпагіна зразка 1941 р.) можна побачити в експозиції Вільнянського музею. Мова йде про кожух та частину дискового (бубнового) магазину, розрахованого на 71 пістолетний набій Токарева 7,62 x 25. Справа в тім, що автомат ППШ стріляв пістолетними набоями до пістолета Токарева ТТ зразків 1930 та 1933 років. Два таких патрона також є в експозиції музею.

Патрон Токарева створений на основі 7,63 мм патрону Маузера. Зберігаючи всю оригінальність маузерівського набою, калібр зменшили з 7,63 до 7,62 мм, капсуль замінили на револьверний (наганівський) і збільшили проточку на гільзі для зачіпу викидувача, що забезпечувало надійне виймання гільзи. Змінився і зовнішній вигляд кулі із свинцевим сердечником: головна її частина стала більш довгою у порівнянні із прототипом. Вага кулі патрону Токарева становила 5,52 г. Початкова швидкість кулі — 420 м/с — одна з найбільших серед револьверних та пістолетних швидкостей. Завдяки цьому куля токаревського набою пробивала німецьку солдатську каску навиліт [9, с. 5 — 7].

Крім вогнепальної зброї у Вільнянському музеї можна побачити і кілька зразків короткоклінкової холодної зброї. Насамперед, це рідкісний солдатський бойовий (окопний) ніж, виготовлений з французького багнету (М1886/1893/1916) до гвинтівки Лебеля. Річ у тім, що Перша світова війна на останніх своїх етапах була позиційною. Сутички між солдатами ворогуючих армій відбувалися під час вилазок, переважно в окопах. Під час таких сутичок, коли треба було швидко і тихо «зняти» ворожого вартового, бойовий ніж був незамінним супутником солдата [10, с. 30].

Наступний зразок холодної зброї — це деформований (з переточеним клинком і відсутніми щічками-плашками руків'я) багнет тесачного типу (М1884/1898) до німецької гвинтівки (карабіну) Маузер. Такі багнети застосовувалися у ближньому бою, як в примкнутому до люфи вигляді, так і окремо, у якості бойового ножа. Носили багнет на реміні у спеціальних піхвах. Інші музейні багнети то стандартні голчаті, 4-гранні багнети до «трюхлінійок» Мосіна модифікацій різних років.

Вогнепальна і холодна зброя — це невід'ємні і важливі складові нашої матеріальної культури, котрі відбивають не лише науково-технічний рівень держави, але й являють собою також цінне джерело для вивчення історії та культури українського народу.

Література

1. Добрянський В. Музейні відголоски історії // Дніпровські вогні — 2006. — № 80. — 4 с.
2. Дерябин А., Дзысь И. Гражданская война в России 1917 — 1922. Войска интервентов. — М.: АСТ, 1999. — 48 с., ил.
3. Жук А. Справочник по стрелковому оружию. — М.: Воениздат, 1993. — 735 с, ил.
4. Turecki St. Bron i amunicja strzelecka LWP. — Warszawa, 1985. — 316 s.
5. Федосеев С. История оружия. Снайперские винтовки. — М.: Астрель, 2003. — 189 с., ил.
6. Дорр Р. Армия США. — М.: Эксмо, 2004. — 572 с.
7. Бабак Ф. Пистолеты и револьверы мира. — М. — СПб.: Полигон, 2005. — 640 с.
8. Попенкер М. Штурмовые винтовки мира. — М. — СПб.: Полигон, 2004 — 298 с., ил.
9. Мураховский В., Федосеев С., Оружие пехоты. — М.: Арсенал, 1992. — 390 с.
10. Тарас А. Подготовка разведчика. — Минск: Харвест, 2004. — 608 с.

ОБОРОНА ЗАПОРОЖЬЯ В АВГУСТЕ – ОКТЯБРЕ 1941 ГОДА

Противник рвался к городу, к которому имел стратегический интерес. На город Запорожье в составе группы армий «Юг» наступали моторизованная дивизия СС «Адольф Гитлер» генерала Клейста, 17-я и 11-я немецкие армии и румынские дивизии.

В августе — октябре 1941 г. на территории Запорожской области и Запорожья войска Красной Армии отражали наступление немецко-фашистских войск. В обороне города и области принимали участие множество частей и подразделений, более или менее известных, которые по приказу или волею судеб оказались на этой территории. Часть из них дислоцировались или формировались в Запорожье, другие отступали по территории Запорожской области и уже в ходе обороны были привлечены к военным действиям.

В целом события разворачивались следующим образом. 18 августа 1941 г. гитлеровцы, бросив на прорыв танки и моторизованные войска с целью внезапного захвата Днепрогэса и плотины, по которой рассчитывали ворваться в город, прорвали оборону западнее Запорожья на узком участке фронта. По мосту через старое русло Днепра врагу удалось прорваться на Хортицу, приблизиться к Днепрогэсу и начать минометный обстрел ее защитников. Ценой огромных человеческих потерь нашим войскам и ополченцам удалось несколько суток держать оборону до подхода частей Красной Армии.

Активное участие в организации обороны принимали части ПВО под командованием Ф.Д. Ткаченко. «Одновременно с мероприятиями по защите с воздуха, согласно постановления областного комитета обороны, проводились большие работы по созданию рубежа обороны на правом берегу р. Днепр. В состав работ входило: устройство противотанкового рва, строительство окопов, блиндажей, дотов. Для выполнения этих важных мероприятий ежедневно направлялись в районы правого берега большое количество трудоспособного населения, формирования ПВО городов и сел, а также состав 31 ОИ ПХБ (отдельного инженерного противохимического батальона) НКВД, возглавляемого капитаном А. Шестаковым. Работы велись днем и ночью и успешно были закончены» [1, д. 2048, л. 18].

С прорывом фронта наших войск в направлении Белой Церкви население Запорожской области, мобилизованное областным комитетом партии, по заданию военного командования Южного фронта самоотверженно строило оборонительные рубежи с противотанковыми рвами от села Широкое Солонянского района до города Марганца Днепропетровской области. Этими оборонительными работами с 20 июля по 15 августа 1941 года руководил командир 2-го батальона 157 полка внутренних войск НКВД С.Е. Богачев. Оборонительные обводы на правом берегу Днепра у Запорожья (вокруг железнодорожных мостов, у Днепрогэса) строились под руководством капитана В. Паникаровского, зам. командира 157 полка НКВД. В Запорожском гарнизоне тогда войск было мало, и для вооружения рабочих отрядов не было оружия в достаточном количестве. Поэтому подготовленные участки обороны не были использованы нашими соединениями в период наступления фашистов на Запорожье [1, д. 2065, лл. 2, 3].

С 30 июля 1941 г. 20-й ОМБ (отдельный мостовой батальон) обслуживал направление Запорожье. В августе — сентябре 1941 года батальон дислоцировался на станции Лежино. 15 августа 1941 г. управление бригады приступило к составлению плана минирования и разрушения мостов № 1 и № 4 у Днепропетровска и № 2 и № 3 у Запорожья. 18 августа 1941 г. 28-я отдельная железнодорожная бригада (впоследствии — 1-я гвардейская железнодорожная), в которую входил 20-й ОМБ, получила приказ «ЗФ» Южного фронта № 951 от 17. 8. 1941 г. и «ЗА» Резервной Армии от 18. 8. 1941 г.,

согласно которым необходимо было подготовить к разрушению на Днепровских мостах пролетные строения и опоры и обязательно судоходные пролеты. В тот же день были составлены план и схема разрушения всех 4-х мостов. Приказ на проведение подготовительных работ по минированию и проведению разрушения мостов № 2 и № 3 (Запорожье) был отдан командиру 20-го ОМБ старшему лейтенанту А.И. Датиеву [1, д. 3024 (7), лл. 84, 85].

18 августа 1941 г. были начаты подготовительные работы по минированию. 22 августа цистерна с 9-ю тоннами ВВ (взрывчатые вещества) взорвалась, не доходя до моста через реку Новый Днепр, не причинив ему никаких повреждений. 25 августа была предпринята повторная попытка взорвать мост второй цистерной с 12-ю тоннами ВВ. Цистерна вместе с тендером вкатилась на мост, но взрыва не произошло. Паровоз свалился с клеток и тем самым, видимо, оборвал детонирующий шнур. Цистерна упала на проезжей части моста недалеко от стыка первого и второго пролетов. На следующий день, 26 августа, в 4 часа утра лейтенант В.В. Холодов с группой смельчаков обошли немецкую заставу, пробрались на мост, уложили возле цистерны несколько ящиков ВВ, протянули детонирующий и бикфордов шнуры, зажгли их и благополучно вернулись к своим, прорвавшись через вражескую охрану [1, д. 3024 (7), л. 86]. От взрыва цистерны произошло полное разрушение пролетного строения, перекрывающего два пролета общей протяженностью 140 м. Необходимость полного разрушения обострялась тем, что 22 – 25 августа противник пытался расчистить пути и создать переправу для танков под защитой бронированных огневых точек, установленных у въезда на мост.

28 сентября 1941 г. 20-й ОМБ по приказу Военного Совета 12-й армии начал уничтожение судов речного флота на р. Днепр. Последующие дни сентября подразделения 20-го ОМБ работали на эвакуации железнодорожных путей на заводах города Запорожья, железнодорожного узла Запорожье и на участке Софиевка – Запорожье, а также продолжали уничтожение судов Днепровской флотилии [1, д. 3024 (7), л. 87].

3 октября 1941 г. части бригады продолжали работы по заграждениям на своих участках. Бойцы 20-го ОМБ разрушили связь и ж. д. участок Славгород – Запорожье – Лежино со всеми искусственными сооружениями, узел Запорожье, мост через реку Новый Днепр и ж. д. участок Запорожье – Плавни. Во время выполнения работ по заграждениям на станцию Общая прорвались танки противника, вследствие этого некоторые подразделения 20-го ОМБ, находящиеся в Запорожье, оказались в окружении [1, д. 3024 (7), л. 87]. 4 октября противник обстрелял станцию Общая и на мосту 236 км зажег железнодорожный состав. Все составы с перегона были уведены, за исключением одного, паровоз которого провалился на мосту. В таком положении и был взорван мост. На участке Запорожье – Пологи разрушили связь и пути со всеми искусственными сооружениями до станции Пологи.

5 октября 1941 г. из подразделений 20-го ОМБ, попавших в окружение в г. Запорожье, не возвратились около 150 человек личного состава батальона, в том числе начальник службы заграждения батальона мл. лейтенант В.В. Холодов, орденосец воентехник 2-го ранга М.И. Шаповалов. Во время выполнения работ в г. Запорожье был тяжело ранен лейтенант В.А. Быковский, впоследствии умерший от ран [1, д. 3024 (7), л. 91].

За образцовое выполнение боевых заданий командования и проявленные при этом доблесть и мужество от имени Президиума ВС СССР Военный Совет Южного фронта приказами за № №: 07/Н от 7. 11. 1941 г., 012/Н от 12. 11. 1941 г., 037/Н от 25. 11. 1941 г. и 050/Н от 12. 12. 1941 г. наградил командира батальона ст. лейтенанта А.И. Датиева орденом Красного Знамени, военного комиссара батальона старшего политрука И.Л. Косенко орденом Красного Знамени, от секретариата партбюро старшего политрука М.З. Бочарова орденом Красной Звезды [1, д. 3024 (7), л. 89].

6-й АП (артиллерийский полк) 176-й стрелковой дивизии из-под Веселого был переброшен на оборону Запорожья сразу же после захвата фашистами о. Хортица (18 августа 1941 г.). 6-й АП занял оборону на северной окраине города, над Днпром. После захвата фашистами Днепропетровска (25 августа) 6-й АП был срочно переброшен в г. Синельниково [1, д. 3019 (1), л. 16].

328-й АП 9-й армии в сентябре 1941 г. вел оборонительные бои на территории Запорожской области (хутор Верхний Куркулак Новопокровского с/с Токмакского района) [1, д. 3019 (1), л. 17].

После тяжелых изнурительных боев на Правобережье в начале августа 1941 г. в Запорожье был передислоцирован 135 ОЗАД (отдельный зенитный артиллерийский дивизион) 169-й стрелковой дивизии. Командование дивизионом принял лейтенант Дьяченко, начальником штаба был П.П. Богодист. Весь командный состав 135-го ОЗАД, в том числе и командиры батарей, — выпускники Севастопольского училища зенитной артиллерии. Прибыв в Запорожье, дивизион получил приказ вести противовоздушную оборону Днепрогэса и железнодорожных мостов через Днепр. Огневые позиции на острове Хортица 2-я батарея под командованием лейтенанта Я.В. Виноградского заняла повзводно. Первый взвод и командный пункт батареи размещался на огневой позиции у железнодорожного моста через Новый Днепр. Второй огневой взвод занял позицию у моста через Старый Днепр. Зона ведения огня батареи была спланирована так, что огонь одного взвода мог прикрывать второй взвод. Накануне боя батарея получила неограниченные возможности в снарядах. Кроме осколочно — трассирующих бойцы получили и бронебойные снаряды для борьбы с танками. Из личного оружия каждый красноармеец и сержант имели карабины, по 6 гранат — «лимонок», патронов — сколько кто мог унести в подсумках и в вещевом мешке. Автомат был только у командира батареи и у командиров взводов. Их получили только на Хортице накануне боя. Батарея основательно готовилась к боям. Немецкая авиация в те дни постоянно «висела» над Запорожеством, особенно большую активность проявляла в ночное время. Плотность огня противовоздушной обороны была сильной, на подступах к городу круглосуточное патрулирование несли советские истребители и немецкие бомбардировки эффективности не имели. Запорожские металлургические предприятия продолжали работать до 18 августа 1941 г. Советские войска оставили Хортицу после взрыва Днепрогэса [1, д. 3024 (2), лл. 2, 3].

В середине августа через Хортицу потекли потоки беженцев. После 15 августа по шоссе через остров начали переводить тракторы, комбайны и другую сельскохозяйственную технику. Этот поток машин вскоре уничтожил шоссе, проложенное на песчаном грунте, и, остановившись в самом начале движения, к 17 августа представлял собой непреодолимую преграду для транспорта. «Весь путь через Хортицу был загромажден настолько, что невозможно было не только проехать по прямой, но и обойти стороной. Всякий, кто пытался это сделать, неминуемо сажал колесный трактор на ступицы в песок. А дальше обычная картина: слезал с сиденья, забирал узелок с пожитками и шагал к переправе» [1, д. 3024 (2), л. 4]. 16 августа около 17⁰⁰ разведка передового наблюдательного пункта 2-й батареи 135 ОЗАД доложила о движении по шоссе в сторону Запорожья колонны гитлеровцев на бронетранспортерах с отрядом мотоциклистов впереди. На пути движения к переправе через Днепр гитлеровцы были обстреляны батареями 135-го ОЗАД и 16-го ЗАП (зенитный артиллерийский полк) из 76 мм зенитных пушек и вынуждены были остановиться.

21 июля 1941 г. в военный городок 16 ЗАП ПВО и 31 ОИ ПХБ НКВД прибыли руководители городского штаба обороны — начальник Запорожского гарнизона подполковник В.А. Судец, первый секретарь горкома партии П.Н. Комаров и председатель горисполкома В.В. Скрыбин. На совещании командиров, комиссаров и начальников штабов они

объявили, что с 22 июля в Запорожье вводится военное положение и комендантский час с 18 до 6 часов утра. Перед войсками была поставлена главная задача — оборона города.

Первые бомбардировки с воздуха фашисты предприняли 22 июля 1941 г.

Воздушную оборону города в конце июля — августе 1941 г. осуществлял 16 ЗАП ПВО. Все боевые подразделения 16 ЗАП располагались на правом и левом берегах Днепра и вокруг Запорожья. Командный пункт 16 ЗАП находился на левом берегу у Стальмоста напротив о.Хортицы [1, д. 2268, л. 6]. «...зенитчикам приходилось в боях выполнять неизвестные ранее функции — вести борьбу с танками врага. Особенно отличился 16 ЗАП, который прикрывал Запорожье. Им было уничтожено 9 фашистских танков. Во время боя на Хортице личный состав 6-й батареи вступил в рукопашную схватку с врагом и весь погиб, но не оставил занимаемого рубежа обороны» [2].

31-й ОИ ПХБ НКВД базировался в Запорожье с апреля 1932г. в составе 3-х рот: двух инженерных и одной противохимической. Военные городки 31 ОИ ПХБ и 16 ЗАП ПВО располагались у железнодорожного моста, соединяющего левый берег с островом. В задачу 31-го ОИ ПХБ входило: 1. Заминировать ж/д мосты через Старый и Новый Днепр. Взрыв производить в зависимости от обстановки или по распоряжению командования 9-й и 12-й армий. 2. Извлекать, обезвреживать, вывозить за город и уничтожать неразорвавшиеся бомбы. 3. Засыпать воронки. 4. Производить дегазацию и дезактивацию на случай применения ОВ. 5. Создать и удерживать рубежи обороны: первый — на острове Хортица от ж/д моста, соединяющего остров с правым берегом до острова Байда; второй — на левом берегу Днепра от моста до плотины электростанции, включая казармы 16 ЗАП и здание горисполкома. Соседи по расположению: слева — народное ополчение под командованием Сурова и В.И. Леонова; справа — 157-й полк НКВД. Ответственным за минирование железнодорожных мостов через Старый и Новый Днепр был назначен командир инженерной роты капитан И.Ф. Снадчук [1, д. 2791, л. 2].

С 23 июля по 20 августа 1941 г. немецкая авиация сбросила над городом около 200 бомб. Из них не взорвались 14 бомб (в том числе 10 по 250 кг, 4 по 500 кг; из них 3 — немецкие и 11 — французские). Бойцы 31-го ОИ ПХБ извлекли, вывезли за город и взорвали подрывной машинкой ПМ-2 и саперным шнуром 11 бомб. Одну французскую 250 кг бомбу разрезали пополам и отправили в Москву в НКВД [1, д. 2791, л. 2].

«18 августа в 6⁰⁰ комбат (31-го ОИ ПХБ) капитан А. Шестаков отправил две трети личного состава батальона на рытье противотанкового рва между Старым Днепром и селом Бабуркой. Комиссар и командиры рот отправились проверить подготовку ж.д. моста ко взрыву. «...в 10³⁰ стала слышна оружейная стрельба от с. Верхней Хортицы. Начальник штаба 274-й СД майор Мозолин сообщил, что немцы наступают на Верхнюю Хортицу. Дивизия (274-я) еще не отобилизованная вступила в бой на кряже Верхней Хортицы. Штабы 157 полка НКВД и 16 ЗАП ПВО оказались в неведении» [1, д. 2791, л. 3].

«Командир батальона капитан А. Шестаков с саперами, работавшими на рытье противотанкового рва между селом Бабуркой и Днепром, имея на вооружении ручной пулемет и запасные диски патронов, винтовки у каждого бойца, в запасе по две обоймы патронов, вступил в неравный бой, как потом выяснилось, с полком пехоты немцев, артиллерией, саперным батальоном и танками. Силы были далеко неравными, наши бойцы не выдержали натиска фашистов и отступили в направлении села Нижняя Хортица, где комбат был тяжело ранен» [1, д. 2790, лл. 3, 6]. Далее группа оставшихся в живых бойцов 31-го ПХБ «отошли на Разумовку, форсировали Днепр и переправились на остров» [1, д. 2791, л. 8].

Группа бойцов с комиссаром батальона А. Олондарем, капитаном И.Ф. Снадчуком, а также бойцы 157-го полка НКВД, находившиеся в окопах, вступили в неравный бой с фашистами и задержали фашистов на несколько часов. Капитан И.Ф. Снадчук, коман-

дир инженерной роты 31-го ОИ ПХБ, ответственный за минирование ж/д мостов через Старый и Новый Днепр, для минирования использовал 2 бомбы по 250 кг, из тех неразорвавшихся, сброшенных на город. Из-за повреждения саперного провода взрыва не последовало, И.Ф. Снадчук побежал к опоре моста, чтобы зажигательной трубкой взорвать. Но был сражен пулеметной очередью из немецкого танка и упал в Днепр. Немецкие танки с саперами на борту стремительно помчались по мосту на остров к станции Сич [1, д. 2791, л. 5, 6]. С острова немецкие танки стали обстреливать военный городок 16-го ЗАП и 31-го ОИ ПХБ. Под постоянными бомбежками бойцы 31-го ОИ ПХБ под командованием капитана Н.В. Руденко доставили к плотине Днепрогэса ящики бутылок с горючей смесью на случай прорыва по плотине немецких танков. «...в это время раздался оглушительный взрыв. Это по приказу комбата А. Шестакова сапер ст. сержант А. Степанов поджег фитиль зажигательной трубки, подведенный к бомбе и взорвал пролет железнодорожного моста, соединяющего остров с городом» [1, д. 2790, л. 5]. Взрыв задержал вторжение немецких войск в город.

В августе 1941 г. на Хортице дрались воины 11-го моторизованного полка, который входил в состав 11-й танковой дивизии [2].

Огромную роль в защите города от вражеских бомбардировок играла авиация. 1-я Школьная авиадивизия в боевых действиях с 11 августа по 30 сентября 1941 г. Сформированная на базе Мелитопольской военной школы авиационных стрелков-бомбардиров в составе двух авиаполков, 1-я Школьная авиадивизия дислоцировалась в Домахе и Краснопавловке. Летали на старой и изношенной, много раз отремонтированной технике — самолетах типа Р-5 «ССС». На 30 августа 1941 г. в первом авиаполку исправными и готовыми к бою оставались три самолета и восемь поврежденных, во втором авиаполку — только четыре. Сорок шесть воздушных соколов погибли в воздухе на подступах к Запорожью [1, д. 3019 (1), л. 8].

210-й ББАП (ближне-бомбардировочный авиаполк) 45-й САД (смешанная авиадивизия, три таких авиадивизии входили в состав ВВС Южного фронта) 16 августа 1941 г. базировался на аэродроме Канцеровка на правом берегу Днепра. Когда фронт вплотную приблизился к Запорожью самолеты 210-го ББАП производили посадку на аэродроме Мокрая, на северо-восточной окраине города. Постепенно в течение августа — сентября аэродромы базирования перемещались на юго-восток, в Михайловский и Токмакский районы [1, д. 3019 (1), л. 15].

299-й ШАП (штурмовой авиаполк) 21-й САД в период с 17 августа по 23 августа 1941 г. дислоцировался на аэродроме «Мокрая», участвовал в оборонительных боях. На вооружении — самолеты типа И-153 (Чайка), в основном, и И-15 БИС [1, д. 3019 (1), л. 13].

22-я смешанная бомбардировочная авиадивизия дальнего действия 17 августа 1941 г. выполняла боевые задания по уничтожению мотомеханизированных частей противника в районе Пятихатки, Демурино, Кудряшовка, Верховцево [1, д. 3019 (1), л. 8].

Южнее Запорожья, непрерывно ведя бои, отступали части 169-й СД (стрелковой дивизии). Время переправы совпало со взрывом Днепрогэса. Это произошло, как известно, вечером 18 августа 1941 г. В журналах боевых действий 169-й СД находим следующее. «19. 08. 1941 г. с 12⁰⁰ 169-я СД производит переправу на левый берег Днепра в районе сел Новые Каиры, Горностаевка (Херсонской области). Отряд капитана Мильчевского осуществляет оборону на рубеже шоссейной дороги 2 км восточнее Новые Каиры. 20. 08. 1941 г. в 22⁰⁰ 169-я СД производит переправу через р. Днепр. Вследствие открытия шлюзов на Днепровской ГЭС уровень воды в Днепре поднялся. Начальник штаба 169-й СД майор Краснов в 1⁰⁰ 21. 08. 1941 г. отдал боевое распоряжение об ускорении переправы частей на восточный берег, в первую очередь — людского состава, боевой

части и боевого транспорта» [1, д. 3024 (7), л. 44]. «23 августа 1941 г. 169-я СД переходит в непосредственное подчинение командарма 18-й армии и следует по маршруту: Горностаевка, Рубановка, Покровка, М. Белозерка, Васильевка. К утру 23 августа дивизия должна сосредоточиться в районе Васильевка, Бурчак» [1, д. 3024 (7), л. 45].

В ходе отступления 169-я СД пополняла личный состав свежими силами. Для этого использовали запасные полки в населенных пунктах по пути следования. Из боевого приказа № 19 штаба 169-й СД, Покровка, 9⁰⁰, 25. 8. 41 г.: «На базе 556 сп (стрелкового полка) сформировать полк в составе 2-х стрелковых батальонов и штабных подразделений. В первом батальоне сосредоточить весь кадровый личный состав и вооружение и иметь его в постоянной боевой готовности. Во 2-м батальоне обучать прибывающее пополнение из запасных полков. Командиром полка назначить начштаба 556 сп капитана Хворостяна, комиссаром полка — инструктора пропаганды 556 сп — ст. политрука Турянского. На укомплектование 2 сб принять от 182 запасного полка (Михайловка) один стрелковый батальон в составе 1000 человек. На период формирования полк дислоцировать в населенном пункте Вишневский (25 км на северо-запад от Михайловки). Формирование закончить 30 августа 1941 г.» [1, д. 3024 (7), л. 46].

К утру 27 августа 169-я СД двумя отрядами занимает села Балки, Маячка и производит смену частей 96-й гвардейской стрелковой дивизии в этих пунктах (силами отряда № 1 Мальчевского) [1, д. 3024 (7), л. 46]. В течение 27 августа 169-я СД укомплектовывает стрелковые полки личным составом, приводит части в боевую готовность. Продолжает движение 28 — 29 августа по маршруту: Михайловка, Васильевка, Андреевка, Орехов, Преображенка, Заливное, Петровский, Выгодная, Павловка, Екатериновка, Елисаветовка, Павлоград, Карабиновка, Знаменка, Орловщина. 27 августа 1941 г. 169-я СД получила новое пополнение в количестве 4979 чел. (1903 — 1918 гг. рождения) в Михайловке (районный центр Запорожской области) [1, д. 3024 (7), л. 47]. 1 сентября 1941 г. в 14⁰⁰ штаб 169-й СД отдал боевой приказ частям дивизии о выдвигании автотранспортом по маршруту Знаменка, Песчанка, Новомосковск, Александрополь, Спасское в готовности к действию на Каменку (теперь Днепродзержинск), Нижнеднепровск [1, д. 3024 (7), л. 47].

Чтобы сдержать натиск врага, дать возможность вывезти на восток ценное оборудование крупного промышленного центра, по распоряжению Ставки Верховного Главнокомандования Предписанием Военного Совета Одесского Военного округа от 11 июля 1941 г. № 1107 в Запорожье началось формирование 274-й стрелковой дивизии [1, д. 2268, л. 13]. Командиром дивизии был назначен полковник П.И. Немерцалов, комиссаром — старший батальонный комиссар Н.И. Расников, начальником штаба дивизии — подполковник Мозолин. Средний командный состав был укомплектован выпускниками Житомирского пехотного училища [3]. В дивизию входили 3 стрелковых полка — 961 сп (командир капитан Я.Л. Коцюр), 963 сп (командир капитан Никитин), 965 сп (командир майор П.С. Отрищенко), 814 артполк (военный комиссар артуправления — ст. политрук Соболев), а также больше десятка других боевых и санитарных подразделений. Штаб 274 СД 18 — 19 августа находился на передней линии обороны, в подвальном помещении Дома общественных организаций.

961 сп с 25 июля по 16 августа 1941 г. формировался в с. Мокрое (Мокрянка). Согласно приказа командования 274 СД полк в ночь с 16 на 17 августа вышел и занял оборону в районе западной окраины 4-го поселка на правом берегу Днепра, где теперь проходит шоссейная дорога Запорожье — Днепропетровск. 961 сп имел относительно других полков 274 СД хорошее вооружение: противотанковые пушки 45 мм и 76 мм орудия, полковые минометы, ручные и станковые пулеметы, винтовки, ручные гранаты. 18 августа после тяжелого кровопролитного боя полк отступил по плотине и занял пози-

цию от Алюминиевой балки до Кривой бухты. В первом же бою 961 сп потерял до 50 % личного состава. Бывший командир стрелкового взвода 961 стрелкового полка лейтенант В. Киричек вспоминает: «...ранним утром 18 августа на позиции нашего полка, занимавшего оборону на западном берегу Днепра, у села Верхняя Хортица обрушился бронированный удар гитлеровцев. Восемь мощных атак мы отразили, но, потеряв около трети личного состава полка, вынуждены были отойти к рабочему поселку (4-й поселок), непосредственно примыкающему к Днепрогэсу. В моем взводе из 44 человек осталось лишь 18. Начальник штаба дивизии подполковник Мозолин поставил нам новую ответственную задачу — обеспечить отход остатков наших войск на левый берег Днепра через плотину Днепрогэса» [3].

963 сп формировался в с. Григорьевка. 15 августа полк занял оборону от села Бабурки до Верхней Хортицы. «Личный состав полка еще полностью не был вооружен. Около 50 % солдат получили винтовки и по 15 штук патронов. Для уничтожения немецких танков была получена горючая жидкость «КС» в бутылках. В боях с фашистами на правом берегу Днепра, и на острове Хортица, и на левом берегу 18 августа 1941 г. 963 сп потерял в основном свой личный состав. Воинская часть в августе — сентябре 1941 г. несколько раз пополнялась. В ходе боев прибывало пополнение из запаса, это необученная школьная молодежь. Присягу принимали на передовой, под артиллерийским и минометным огнем противника» [1, д. 2066, лл. 6, 10, 29]. После боя полк базировался в 8-м поселке, занимал территорию от порта им. Ленина до моста.

965 сп формировался в селах Кушугум и Канкриновка. 15 августа 1941 г. полк на баржах переправился на правый берег Днепра в район сел Разумовка, Марьевка, Поповка, Нижняя Хортица. 17 августа перебазиrowались в с. Бабурка. 18 августа заняли оборону вдоль железной дороги ближе к железнодорожному мосту, соединяющему правый берег с о. Хортица. Вечером после боя (18 августа) бойцы 965 сп оставили правый берег Днепра и переправились на левый, в плавни [4].

814 артполк занял позицию на главных направлениях наступления противника. Бойцы народного ополчения и истребительного батальона находились севернее плотины, в сторону Великого Луга. Два батальона 157 полка НКВД располагались на подступах к Днепрогэсу и у мостов через Днепр.

Частям Южного фронта, в том числе и 12-й армии, которая в августе 1941 г. обороняла г. Запорожье был дан приказ вождя «Ни одного немца не пропустить через Днепр!». Штаб артиллерии армии, исходя из общих задач, распределили артиллерию так, чтобы главнейшие направления и наиболее опасные участки на фронте были наиболее насыщены мощным артогнем. С этой целью в состав артиллерии 12-й армии вошли 268-й и 374-й корпусные артполки (кап) из состава 48 стрелкового корпуса. 268 кап качественно и количественно усилил артиллерию 274-й СД, имея основную группировку в районе Мокрая, Балабино, Степная. Оперативно ему был подчинен 1/522 ап БМ [1, д. 1737, л. 2].

«В августе 1941 г. на 274 СД, оборонявшую Запорожский плацдарм, противник обрушил мощный удар пехотных и танковых частей. Под натиском противника войска дивизии дрогнули и начали самовольный отход, быстро превратившийся в паническое бегство. Заместитель командующего Южным фронтом генерал-майор Ф.М. Харитонов и группа офицеров штаба и Политуправления фронта, прибыв к месту боевых действий, решительно задерживали бегущих, наскоро формировали из них подразделения, приводили в порядок, успокаивали, назначали из своей среды командиров и комиссаров, быстро восстанавливали боеспособность войск и части с повышенной стойкостью стали отражать атаки противника» [5, с. 55]. Об этом же говорится в донесении начальника политуправления Южного фронта Мамонтова на имя начальника Главного политуправления РККА:

«Утром 18 августа противник силой до пехотной дивизии с танками повел наступление на г. Запорожье. Оборонявшая Запорожский плацдарм 274 СД начала отход. Для восстановления порядка в дивизии Военным Советом был послан генерал-майор Харитонов, Политуправлением было послано 20 политработников.

I группа — под руководством батальонного комиссара помощника начальника Политуправления Южного фронта по комсомолу Б. Мельникова.

II группа — под руководством начальника отделения Политуправления батальонного комиссара Усова. 19, 20, 21 августа работники политуправления принимали активное участие в организации боя, снабжении дивизии боеприпасами и продовольствием, эвакуации раненых» [1, д. 2268, л. 16].

Закрепившись на острове, фашисты систематически обстреливали город, держали под непрерывным огнем промышленные предприятия, железнодорожные станции, главные улицы и площади. Чтобы выиграть время, необходимое для эвакуации промышленных объектов и населения, надо было избавить Запорожье от артиллерийского обстрела противника, выбить врага с острова. В начале сентября 1941 г. эту операцию успешно выполнили подразделения 12-й армии. 3 сентября 1941 г., рано утром, под прикрытием артиллерийского огня части 274 СД высадились на южной оконечности и в центре острова, захватили плацдарм и начали наступление. Для фашистов это стало полной неожиданностью, но они оказали упорное сопротивление. Несколько дней шли ожесточенные бои, советские воины предпринимали штыковые атаки, постоянно держали инициативу в своих руках. «7 сентября противник после упорного дневного боя, неся потери, отброшен с о. Хортицы на правый берег р. Днепр. Части 274 СД вышли

Фото 1

на западный берег о. Хортицы, ликвидируют оставшиеся группы противника, очищают остров. Общие потери в бою за о. Хортицу: ранено 525 чел.» [1, д. 1758, л. 1, 2].

Разгром войск противника и освобождение Хортицы наши войска, население города и области восприняли как большой боевой успех в обороне Запорожья. Командование и политотдел дивизии получили много поздравительных телеграмм и приветствий. Общественные организации, население прислали подарки для красноармейцев и командиров. О дружеской встрече запорожских комсомольцев с бойцами 274 СД свидетельствует фотография, хранящаяся в фондах ЗКМ (фото 1). Военный Совет и политотдел 12-й армии объявил «благодарность бойцам, командирам и политработникам за победу над врагом на о. Хортица» [6].

Ввиду создавшейся угрозы переправы противника в излучине р. Днепр в районе Августинка, Федоровка, Вовниги и на основании приказа Командующего Юго-Западным направлением Маршала Советского Союза тов. Буденного, 1/262 бап был направлен и оперативно подчинен командиру 374 кап с задачей прострела и уничтожения переправ по руслу р. Днепр в направлении Петро — Свистуново на Никольское и в направлении Петро — Свистуново на Вовниги. 31 августа артиллерия армии усилилась еще одним 810-м артполком 270-й СД, который к исходу дня занял боевые порядки в районе Грушевка, Ясиноватый» [1, д. 1737, лл. 2, 3].

24 июня 1941 г. Совнарком принял Постановление о создании в прифронтовых республиках и областях истребительных батальонов для борьбы с вражескими диверсантами-парашютистами [7, с. 100, 530]. Было организовано круглосуточное наблюдение за появлением вражеских самолетов, установлена сигнализация, которой предупреждали о появлении и высадке парашютистов. В истребительные батальоны Запорожья входило 3461 человек. «Личный состав истребительных батальонов области на 30 сентября насчитывал более 3460 бойцов и 189 человек в командном составе — всего 3649 человек». [8, с. 10]. Командовал истребительными батальонами начальник управления НКВД в Запорожской области В.И. Леонов.

«В июльские дни 1941 г. в городах и селах области были сформированы многочисленные отряды народного ополчения. В Запорожье в народном ополчении состояло около 45 тыс. чел. Всего в ополченских формированиях по области насчитывалось более 200 тыс. чел.» [9, с. 176 — 177]. Десятки тысяч жителей области строили оборонительные сооружения на правом берегу Днепра — от с. Лепетихи до границы с Днепропетровской областью.

После оставления острова Хортицы с 19 августа и до начала октября наши войска удерживали левый берег Днепра еще 45 дней. «С приближением фронта начались объемные и очень сложные работы по демонтажу и эвакуации заводского оборудования в районы далекого тыла. Ежедневно уходило на восток по 25 — 30 груженых железнодорожных составов. Вместе с оборудованием уезжали семьи рабочих предприятий и нетрудоспособное население городов. Началась эвакуация колхозов и совхозов». [1, д. 2048, л. 18]. Всего с 19 августа по 3 октября 1941 г. из Запорожья было вывезено 320 тыс. тонн грузов [10, с. 95].

В ночь 3 октября 1941 г. войска Красной Армии согласно приказа командования Южного фронта оставили остров Хортица и город Запорожье и начали отступление на восток.

Таким образом, оборона города от наступающих фашистских войск в августе 1941 года проходила в чрезвычайно сложных условиях. Отступающие с Правобережья части Красной Армии, потерявшие в тяжелых кровопролитных боях первых двух месяцев войны 40 — 60 % личного состава, переформировывались и пополнялись. Войска 274 СД, 169 СД, 270 СД, 16 ЗАП, 31 ОИ ПХБ, 20 ОМБ, 157 полка НКВД вместе с 12 армией

Южного фронта ценой огромных потерь смогли задержать немецкое наступление на полтора месяца. Огромный металлургический комплекс получил возможность эвакуировать ценнейшее оборудование, сырье и материалы.

Литература и источники.

1. Воспоминания участников обороны г. Запорожья // Архив ЗКМ.
2. Морозюк В. Из далекого 41-го. // Газета «Комсомолец Запоріжжя». — 3 вересня 1988 р.
3. Киричек В. В боях за Хортицу. // Газета «Красная Звезда». — 17 августа 1986 г.
4. Коцур Я., Решетилов Г. Это был подвиг. // Газета «Днепропетровский металлург». — 21 августа 1981 г.
5. Колесниченко И. О причинах, порождающих панику в войсках, и мерах ее предотвращения. // ВИЖ. — 1963. — № 1.
6. Обращение Военного Совета и политотдела 12-й армии к бойцам и офицерам, // ЗКМ. — б/н.
7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945 рр. — К., 1967. — т. 1. — 558 с.
8. Книга пам'яті України. Запорізька область: місто Запоріжжя. — Дніпропетровськ: Січ, 1994 — кн.1. — 488 с.
9. Очерки истории Запорожской областной партийной организации. — Днепропетровск: Промінь, 1981. — 326 с.
10. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. — К., 1981. — 726 с.

Шоповалов Г.І.

УКРАЇНСЬКА СИМВОЛІКА НА ПЕЧАТЯХ ЗАПОРІЖЖЯ У 1942 – 1943 РР.

Визнання 19 лютого 1992 р. тризуба державним гербом та конституційне затвердження 28 червня 1996 р. Верховною Радою України цього «Знаку Княжої Держави Володимира Великого» у якості головного елементу Великого державного гербу України [1] поставили питання вивчення історії цього українського національного символу у ряд найактуальніших проблем історії державотворення України.

Одним із важливих напрямків цього вивчення є дослідження процесів відродження та розвитку української національної символіки в різні періоди історії України. Останнім часом все більшу увагу дослідників привертає українська символіка періоду німецько-фашистської окупації під час Другої світової війни [2]. Зокрема варта підтримки розпочата львівським дослідником О. Дзюбаном серія публікацій про печатки окупаційного періоду як пам'ятки українського державотворення.

Відомо, що після проголошення у Львові 30 червня 1941 р. з ініціативи бандерівської ОУН Акту відновлення Української Держави та створення Українського Державного Правління починається створення української міліції та місцевих адміністративних органів управління. На думку Я. Дашкевича в цей час «на всіх звільнених українських землях, фактично на значній частині України встановлюється двовладдя, зокрема у прифронтовій військовій зоні, в якій вермахт досить прихильно ставився до встановлення української цивільної адміністрації, не перешкоджаючи запровадженню української символіки» [3, с. 1]. Поважний вчений вважає, що «Українська символіка 1941 р. заслуговує подальшого дослідження, позаяк вивчення потребують всі явища, пов'язані з переломними моментами в історії України. Значення такого аналізу виходить за межі

Рис. 1

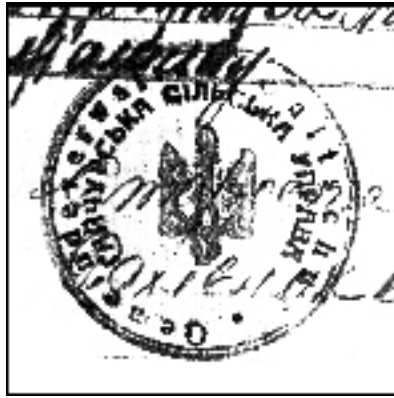

Рис. 2

Рис. 3

геральдики і прапорництва... Спалах національних почуттів, придушуваних окупантами, віддзеркалився в масовому поширенні національних атрибутів. Помітний великий вклад націоналістичного руху в розповсюдження символіки (зокрема, на сході України) та намагання перетворити національні емблеми в державні» [3, с. 4].

На території Запорізької області, як пише Ю. Щур, перші члени ОУН з'явилися у вересні 1941 р. Це була частина Південної Похідної групи у кількості 15-ти чоловік, яка мала завдання організувати обласний і районні адміністративні органи, а також народну міліцію [4, с. 134]. Відомо, що територія Запорізької області була поділена окупантами на 9 округів (крайзгебітів). Запорізький, Оріхівський, Кам'янський, Гельбштадтський (Великотокмацький), Пологівський і Бердянський округи увійшли до складу Дніпропетровського генерального округу (генералбецирку), а Мелітопольський, Нижньосірогозький і Генічеський округи — до складу генерального округу Таврія з центром у м. Мелітополі. Кожний округ у свою чергу ділився на 3 — 4 райони. Управління цими територіями здійснював німецький окупаційний апарат. Крім нього були створені органи української допоміжної адміністрації: міські, районні та сільські управи [5]. Створення цих органів місцевої української адміністрації спонукало до юридичного оформлення їх діяльності. Його, зокрема, забезпечували відповідні печатки. У Державному архіві Запорізької області зберігається значний комплекс документів окупаційного періоду довідкового та господарчо-статистичного характеру створених вищезгаданими органами місцевої влади і завірених їх печатками*. Дана публікація має на меті включення у науковий обіг відбитків окремих із виявлених печаток.

На рис. 1 зображена печатка, якою завірено «Посвідчення» видане Ново-Миколаївським райфінвідділом 29 червня 1942 р. діаметром 45 мм. В центрі печатки вміщено тризуб, а навкруги нього напис українською мовою: «НОВО-НІКОЛАІВСЬКА РАЙОННА УПРАВА*». Зовні цього напису вміщено його переклад німецькою мовою: «Rayon-Verwaltung Novo-Nikolajewka*» [6, спр. 1, арк. 20].

Доручення до оплати Гайчурської сільської управи того ж району від 30 липня 1942 р. завірене тризубою печаткою діаметром 43 мм, що зображена на рис. 2. По малому колу навкруги тризуба розміщено напис: «ГАЙЧУРСЬКА СІЛЬСЬКА УПРАВА*». Навкруги цього напису по краю печатки вміщено текст німецькою мовою: «Gemeindeverwaltung. Gaitschur*» [6, спр. 1, арк. 35].

«Статистичне повідомлення про число людності, що вибуло та прибуло в межі Миронівської гран-управи за 1942 рік» скріплено печаткою діаметром 40 мм із тризубом

*Автор висловлює щире подяку директору Державного архіву Запорізької області Олександрі Сергійовичу Тедееву за допомогу у пошуку матеріалів, що публікуються.

Рис. 4

Рис. 5

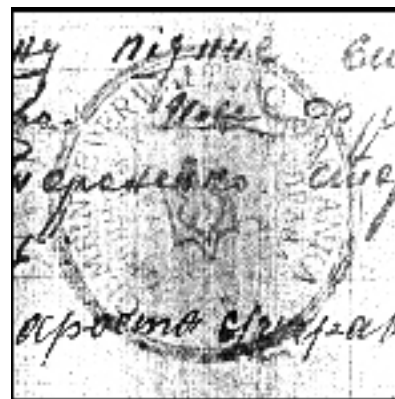

Рис. 6

у центрі (рис. 3). Навкруги тризуба вміщено напис «Миронівська Сільська Управа Н-Златопіл. р-ну*». Зовні цей напис оперезує німецький текст: «Gemeindeverwaltung. Mironovka Rayon Nowo-Slatopol*» [7, спр. 1, арк. 148].

Печатка, якою завірено «Список вибувших по Миронівській с/управі на 5-6-1943 року» виданий цією сільською управою Ново-Златопільського району має діаметр 40 мм (рис. 4). В її центрі також вміщено тризуб, навкруги якого зроблено напис українською мовою: «Миронівська Сільська Управа Н-Златопіл. р-ну*». Зовні цього напису вміщено легенду німецькою мовою: «Gemeindeverw. Mironovka Rayon Nowo-Slatopol*» [7, спр. 3, арк. 10].

Ідентичною є печатка, якою завірено підписи старости та писаря на сводці про «поворот евакуированих на родину по Святодуховській с/управі» Ново-Златопільського району станом на 1 червня 1943 р. діаметром 40 мм (рис. 5). В центрі печать має тризуб, навкруги якого зроблено напис українською мовою: «Святодухівська Сільська Управа Н-Златопіл. р-ну*». Зовні цього напису вміщено легенду німецькою мовою: «Gemeindeverw. Swjatoduchwka Rayon Nowo-Slatopol*» [7, спр. 1, арк. 24].

Довідка про роботу у громадському господарстві імені Франко Орлянської сільської управи Запорізької області від серпня 1943 р. затверджена печаттю з маленьким зображенням тризуба у центрі (рис. 6). Навкруги знаку тризуба вміщено напис «ОРЛЯНСЬКА СІЛЬСЬКА УПРАВА*». Легенда німецькою мовою виконана трохи більшими літерами «GEMEINDEVERWALTUNG. ORLIANKA*» вміщена по краю печаті. Діаметр цієї печаті складає 39 мм [8, спр. 62, арк. 22].

Печаткою із тризубом у центрі завірено і лист від Гуляйпільського міського голови до Пологівського Промкомбінату датований 12 серпня 1943 р. Вона має діаметр 43 мм і напис по колу: «ГУЛЯЙПІЛЬСЬКА МІСЬКА УПРАВА*». «Burgermeistere Gulaipole*» [9, спр. 9, арк. 112].

Описані печатки є важливими сфрагістичними пам'ятками не лише історії Запорізького краю і його територій, а й унікальним джерелом для вивчення історії герба держави України. Саме тому на часі є завдання виявлення, збереження та включення у науковий обіг подібних пам'яток, а особливо самих печаток у архівах, музеях та приватних колекціях.

Література

1. Кучерук О. Державний герб України (фрагменти стенограми засідання Верховної Ради України) // Пам'ять століть. — 2001. — №2 (28). — Березень — квітень. — С. 90 — 103; Конституція України. — К.: Вид-во А.С.К., 2003. — С. 8.

2. Верба І. Діяльність комісії з української емблематики в окупованому Києві (літо 1942 р.) // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4 – 5 листопада 1993 року. Збірник тез повідомлень та доповідей). – Львів, 1993. – С. 20 – 22; Дзюбан О. Печатки політичних, громадських та інших установ і організацій міста Львова початкового періоду німецької окупації // Знак. – 1998 (Березень). – Число 15. – С. 4 – 5; Дзюбан О. Львівські печатки 1941 року як пам'ятки українського державотворення // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – №1 – 2. – С. 155 – 160; Дзюбан О. Спроба зміни Українського герба в 1941 – 42 рр. // Знак. – 2001 (Грудень). – Число 28. – С. 8; Дашкевич Я. Українська символка 1941 року // Знак. – 2002 (Червень). – Число 26. – С. 2 – 4.

3. Дашкевич Я. Українська символка 1941 року // Знак. – 2002 (Червень). – Число 26. – С. 2 – 4.

4. Щур Ю.І. Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації // Музейний вісник. – 2005. – № 5. – С. 133 – 139.

5. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 90 – 101.

6. ДАЗО, ф. Р-1483, оп. 1.

7. ДАЗО, ф. Р-1613, оп. 1.

8. ДАЗО, ф. П-102, оп. 30 а.

9. ДАЗО, ф. Р-1453, оп. 1.

Щур Ю.І.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІЙНА НА ТЕРИТОРІЇ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ: СТВОРЕННЯ Й ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Пропонованою публікацією продовжуємо тему, підняту у попередньому випуску «Музейного вісника». Наразі спробуємо висвітлити створення й основні напрямки діяльності підпілля ОУН-революційної (популярна назва – «бандерівці», від прізвища Голови Проводу ОУН-р С. Бандери) на території сучасного Мелітопольського району під час німецької окупації 1941 – 1943 років.

Історіографічний огляд піднятої проблеми було зроблено у статті, присвяченій націоналістичному підпіллю у Запорізькій області в цілому, тому тут на цьому не зупиняємося. Відмітимо лише, що протягом 2005 року вийшли друком збірки документів, де зустрічаємо дані про ОУН на Мелітопольщині. Це, зокрема, «Запорізький архів. Народна війна. 1941 – 1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області» [1, с. 336 – 339] та «Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955» В. Сергійчука [2].

На початку листопада 1941 року у Запоріжжі було утворено Обласний Провід ОУН-р на чолі з В. Пастушенком – «Д. Ясенком». Одночасно було вирішено створити Окружний Провід в Мелітополі. Згідно із Організаційними вимогами, до Округи повинні були увійти щонайменше три районні організації, до районної – дві підрайонні, які, в свою чергу, повинні були охопити шість сіл (2 – 3 сільські ланки) [3, спр. 107, арк. 158].

Те, що Мелітопольщина займала особливе місце в планах ОУН не викликає подиву. Після приходу німецької цивільної влади Мелітополь перетворився в адміністративний центр Генерального Комісаріату Криму і Таврії, будучи в цьому плані важливим стратегічним пунктом [4, с. 155 – 156]. Тому не дивно, що учасники Похідних груп ОУН одразу ж намагалися закріпитися в окрузі. Так, відомо, що одразу ж після окупації німецькими

військами м. Мелітополь шостого жовтня 1941 року [5, с. 425] на стінах будинків, перехрестях вулиць й інших видних місцях, поруч з офіційними німецькими відозвами, з'явилися листівки та звернення до українського народу з інформацією про відновлення у Львові Української Держави і створення Державного Правління (уряду) на чолі із Ярославом Стецьком (у документах, де знаходимо дане свідчення, вказаний Бандера як голова уряду. Очевидно, у листівці йшла мова про те, що ініціатором проголошення державності була бандерівська ОУН, тому й закралася помилка) та закликом розбудовувати незалежну та самостійну Українську державу [6, спр. 527, арк. 22].

Дослідник із західної української діаспори Л. Шанковський, посилаючись на звіти націоналістичного підпілля, стверджував, що саме на Мелітопольщині, ще на початку німецької окупації, розпочалися перші репресії проти запорозьких націоналістів. Згідно з його інформацією, поблизу міста, невдовзі після згаданої акції, було розстріляно групу членів ОУН [7, с. 160]. Можемо зробити припущення, що екзекуція відбулася у сумнозвісному «Константинівському яру».

Наприкінці жовтня — на початку листопада 1941 року на Мелітопольщину прибула наступна група оунівців на чолі із М. Вінтонівим. До групи входили Микола Сливка — «Буревій», Іван Молодій — «Сошенко» та «Володимир». Маючи рекомендації від голови Михайлівської районної ОУН Івана Гребенюка, Вінтонів та Молодій виїхали з Мелітополя до с. Вознесенки на зустріч із Іларіоном Курило-Кримчаком [3, спр. 107, арк. 153]. Наслідком цієї зустрічі була легалізація підпільників шляхом влаштування на роботу до різних адміністративних установ [6, спр. 527, арк. 24].

Протягом осені 1941 — літа 1942 рр. було створено мережу ОУН. Зокрема, в квітні 1942 року на нараді, де був присутній Голова Обласного Проводу «Ясенко», було створено Мелітопольський Міський Провід на чолі із Вінтонівим, який до того часу керував усім підпільним націоналістичним рухом краю. До Проводу увійшли: М. Сливка, І. Курило-Кримчак та Афанасій Ніколаєнко [3, спр. 107, арк. 165 — 166].

Приблизно в цей же час було утворено і Окружний Провід, який очолив інженер Леонід Фоменко — «Кривоніс», що працював на Мелітопольському горілчаному заводі. До проводу увійшли і члени керівництва міського підпілля Вінтонів, Курило-Кримчак та Сливка [3, спр. 107, арк. 159]. Варто зауважити, що керівництво місцевого комуністичного підпілля вважало головою Окружного Проводу Іларіона Курило-Кримчака [8, спр. 103, арк. 20].

Оунівцям вдалося створити підрайонний провід у с. Новомиколаївка на чолі з Молодієм — «Сошенком». До складу цього підрайону входило два сільських осередки: у с. Костянтинівка (на чолі з агрономом О. Шевченком) та у с. Новомиколаївка (на чолі із І. Ротанчуком) [3, спр. 107, арк. 160].

Проаналізувавши діяльність Мелітопольського націоналістичного підпілля, можемо виокремити такі основні напрямки: культурницько-пропагандистський, політично-організаційний, мобілізаційний та терористично-бойовий.

Культурницько-пропагандистський напрямок.

З перших днів перебування на Мелітопольщині, члени ОУН розгорнули активну просвітницьку діяльність. Зокрема, у листопаді 1941 року І. Курило-Кримчаком було організовано зустріч учнів 10 класу СШ с. Вознесенка із Вінтонівим, під час якої обговорювалися питання організованої боротьби за незалежність України [6, спр. 527, арк. 26].

В кінці грудня того ж року, за ініціати́ви згаданого Курило-Кримчака, у Вознесенківській школі було організовано семінар для вчителів Мелітопольщини. Основним питанням таких заходів (а загалом їх проведено три) була реорганізація роботи шкіл, переведення їх на національну базу [3, спр. 107, арк. 66 — 67]. Також семінари намагалися використати для залучення нових кадрів до Організації [6, спр. 527, арк. 29].

Паралельно з цим, у с. Вознесенка було створено хоровий гурток, до репертуару якого входили українські народні та патріотичні пісні, а також національний гімн «Ще не вмерла Україна». У 1942 році відбулося два виступи згаданого гуртка у тому ж селі в приміщенні школи (100 — 150 глядачів). В кінці того ж року хоровий гурток було реформовано, після чого він перейшов до церковного хору [3, арк. 200 — 201].

Після одного з семінарів для вчителів було засновано драматичний гурток під керівництвом Сергія Гармаша у с. Семенівка. Гурток ставив п'єси за творами українських класиків, зокрема Шевченка, Кропивницького, Грінченка та Квітки-Основ'яненка [3, спр. 107, арк. 71, 81].

Однією з прерогатив діяльності культурницько-пропагандистського напрямку було поширення літератури. Зокрема, відомо, що на Мелітопольщині оунівці поширювали такі книги: «Славні побратими», «Хто ворог українського народу», «Малий Робінзон» [3, спр. 107, арк. 176], «Наші традиції» Д. Донцова, «Христос Воскрес» та «Пролом» [6, спр. 527, арк. 25, 31].

Політично-організаційний напрямок.

Враховуючи, що Мелітопольське підпілля ОУН не розгорнуло свою діяльність до бажаних меж, даний напрямок не був реалізований в повній мірі.

Одна з перших акцій, проведених членами ОУН у Мелітополі, висвітлена вище. Даних про масові заходи під егідою Організації на сьогоднішній день не виявлено.

Є дані про нелегальне поширення листівок двох видів в 1942 році, ймовірно, надрукованих Проводом ОУН Центральноукраїнських земель, з інформацією про загибель у Києві Провідника ЦУЗ Дмитра Мирона — «Орлика» та закликом до боротьби на два фронти: з німецьким націонал-соціалізмом та російським більшовизмом [3, спр. 107, арк. 78].

Більш предметною була акція проти примусового вивозу молоді до Німеччини. В рамках цієї акції було поширено звернення до українського народу усіма можливими засобами не допустити до вивозу молоді. Інше звернення було адресоване до працівників поліції, яким пропонувалося сприяти молоді уникати вивезення до Німеччини [9, спр. 103, арк. 3 — 32].

Окремо стоїть питання виконання мелітопольськими підпільниками настанов ОУН щодо організації органів самоуправління. Найбільшого успіху в цьому плані вони досягли по с. Вознесенка та м. Мелітополь. Так, старостою згаданого села з 6-го жовтня 1941 р. по 15 березня 1943 р. був член Окружного і Міського проводу Курило-Кримчак, який з 15 березня по 13 серпня 1943 р. був бургомістром (міським головою) Мелітополя [6, спр. 527, арк. 17 — 18].

У міській поліції перекладачем працював Володимир Хабалик — «Володимир», член мельниківської фракції ОУН, який приєднався до бандерівців у Мелітополі. Інші учасники Похідної групи влаштувалися на роботу в такі установи: М. Сливка був директором міського театру [9, спр. 8729, арк. 617], І. Молодій — начальником поліції с. Новомиколаївка [3, спр. 107, арк. 160], М. Вінтонів — перекладачем Мелітопольського лісництва «Бердянська лісодача» [6, спр. 527, арк. 25]. Керівник Окружного Проводу Л. Фоменко працював в дирекції горілчаного заводу м. Мелітополя [3, спр. 107, арк. 159].

Бачимо, що деякі члени Мелітопольської ОУН займали доволі ключові посади в адміністративних й господарських установах краю і, як буде показано нижче, це сприяло їм у питанні залучення членства до Організації.

Тут же, на думку автора, варто простежити як відбувався зв'язок мелітопольського підпілля з іншими структурами ОУН. Куратором роботи Мелітопольського Окружного Проводу від Запорізького Обласного був Б. Мовчан. Маємо дані, що він принаймні одного разу відвідав Мелітополь, де провів інспекційну перевірку роботи Міського

Проводу [9, спр. 8729, арк. 62]. У січні 1942 року з подібним завданням у с. Вознесенку приїхав помічник Мовчана Б. Крицан [6, спр. 527, арк. 37].

Загалом же, у Запорізькій області діяло дві підпільні зв'язкові лінії, створені членом Обласного Проводу І. Климом: «Запоріжжя — Донецьк» та «Запоріжжя — Маріуполь» [7, с. 161]. Вважаємо, що зв'язок із Мелітопольським підпіллям здійснювався через функціонування лінії № 2. Що стосується зв'язку з іншими обласними організаціями, то відомо про прибуття до Мелітополя кур'єрів із Полтави та Рівного [4, с. 156].

Мобілізаційний напрям.

Залучення (мобілізація) кадрів до ОУН на теренах Наддніпрянщини тема загалом цікава і актуальна. Попередні дослідження автора [10, с. 48 — 53] вказують, що у кожній області даний процес відбувався по-різному, зважаючи на регіональну специфіку й особливості. Спробуємо простежити як відбувалося залучення членства до ОУН на Мелітопольщині.

Аналіз наявного матеріалу вказує, що ключовою фігурою в питанні мобілізації став Курило-Кримчак. Будучи старостою сільуправи у Вознесенці, він був одним з організаторів семінарів для вчителів, які окрім питання реорганізації роботи шкіл, мали на меті залучення інтелігенції до ОУН [3, спр. 107, арк. 157].

Вище згадувалося, що члени ОУН займали відповідальні посади в адміністративних і господарських установах. Ця обставина широко використовувалася ними для залучення нового членства. Причому, варто зауважити, що при залученні нових кадрів використовувався поширений в ОУН принцип «трійок», коли із трьох оунівців лише один знає вищестоящу над ним людину [9, с. 62]. Як вказує аналіз карних справ на членів Мелітопольського підпілля ОУН, завдяки цьому принципу націоналістичне підпілля не було повністю викрито органами НКВС після закінчення Другої світової війни.

Окремо стояло питання залучення до Організації молоді. В Мелітополі задля цього було створено молодіжний культурницько-просвітницький гурток «Козаки», який видавав рукописний журнал «Український колос», редагований Г. Передерієм — «Ф. Лютим» [6, спр. 527, арк. 37].

Загалом, можемо говорити, що мобілізаційна робота мелітопольських підпільників не була успішною в повній мірі. Не зважаючи на доволі розгалужене середовище ОУН (хоровий та драматичний гуртки, «Козаки» тощо), створити потужну підпільну організацію із значною кількістю членства їм не вдалося.

Терористично — бойовий напрям.

Одним із пріоритетних напрямків діяльності ОУН була збройна боротьба із окупантами. На Західній та Центральній Україні наприкінці 1942 року відбувся перехід від індивідуального терору до створення регулярної Української Повстанської Армії. На Мелітопольщині, краї степовому, діяльність великими озброєними відділами була неможлива.

При Проводі ОУН Південноукраїнських земель функціонував терористично-бойовий загін Івана Білика — «Костя». До функцій загону входив індивідуальний терор проти представників окупантської адміністрації, каральних органів та провокаторів. Діяльність цього загону поширилася і на Мелітопольщину. Так відомо, що у 1943 році бойовики Білика звільнили в'язнів з концтабору у Мелітополі [10, с. 56], серед яких були місцеві підпільники та ті, хто ухилявся від виїзду в Німеччину [6, спр. 527, арк. 32].

Іларіон Курило-Кримчак на нараді Березнеговатського проводу на Миколаївщині у грудні 1943 року зазначав, що протягом 1941 — 1943 років у Мелітополі функціонувала власна терористично-бойова група на чолі із «Володимиром» [10, с. 35 — 36]. Підтвердження чи спростування даної інформації на сьогоднішній день не знайдено.

Діяльність мелітопольського націоналістичного підпілля не залишилась непомітною для німецької окупаційної влади. На початку квітня 1943 року у перестрілці з СД загинув Голова Мелітопольського Міського Проводу ОУН Вінтонів, а член Проводу М. Сливка був заарештований [6, спр. 527, арк. 27]. Під постійним наглядом німецьких карних органів перебував Курило-Кримчак [6, спр. 527, арк. 26].

Але в повній мірі питанням ліквідації Мелітопольської ОУН зайнялися вже органи НКВС після звільнення краю у 1943 році. Первинний матеріал про діяльність націоналістичного підпілля радянським карним органам було надано керівниками більшовицького підпілля [8, спр. 103 арк. 21]. Внаслідок оперативної розробки протягом 1943 — 1948 років було заарештовано майже усіх керівників місцевої ОУН, зокрема Л. Фоменка, І. Молодія, А. Ніколаєнко та І. Курило-Кримчака. Також було розкрито усі гуртки, які діяли під патронатом ОУН, зокрема і «Козаки». Зробити точні підрахунки заарештованих підпільників на сьогоднішній день ще неможливо, оскільки не всі справи на мелітопольських підпільників розсекречені.

Таким чином, резюмуючи вищевикладений матеріал, можемо зробити висновок, що під час німецької окупації на території Мелітопольщини діяло підпілля Організації Українських Націоналістів, яке не розгорнуло своєї діяльності до бажаних меж, але було доволі помітним суб'єктом антинацистського руху Опору. Варто зауважити, що помилки в організації діяльності та створення підпільної мережі, які ми спостерігаємо на Мелітопольщині, були характерні загалом для Південно-Східних ланок ОУН.

Література

1. Запорізький архів. Народна війна. 1941 — 1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області // Збірник документів і матеріалів: Наук. — довід. вид. / Авт.-упоряд.: В.О. Бондар, О.Г. Величко, І.В. Козлова. — Запоріжжя: Прем'єр, 2005. — 560 с.
2. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 — 1955. — К.: УВС, 2005. — 836 с.
3. ДАЗО. — ф. Р-5747. — оп. 3
4. Мороко В. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни // Наукові праці історичного факультету. — Дніпропетровськ: Промінь, 1997. — Вип. 2. — С. 152 — 164.
5. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. — К.: Институт истории Академии Наук УССР, 1981. — 726 с.
6. Архів МКМ.
7. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причини до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941 — 1943 рр. — Мюнхен: Український самостійник, 1958. — 360 с.
8. ДАЗО. — ф. П-3. — оп. 1.

Шевченко Т.К.

Д. ЯВОРНИЦЬКИЙ І ХОРТИЦЯ

(ДО 150 — РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО)

Нещодавно громадськість України відзначила 150 — річчя з дня народження Дмитра Івановича Яворницького (1855 — 1940 рр.) — українського історика, академіка НАН України. Д. Яворницький — одна з найсвоєрідніших постатей в історії України. Це був вчений і діяч з широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф,

письменник, прозаїк, пробував свої сили і у віршуванні. Але в центрі його наукових зацікавлень завжди була історія Запорожжя, в яку він був все життя просто по-юнацькому закоханий. Дбайливо зібраний і систематизований фактичний матеріал по історії запорізького козацтва має і сьогодні велику вартість і сприяє правильному розумінню його прогресивної ролі в історії України. Катеринославський (нині Дніпропетровський його імені) історико-археологічний музей, яким керував Дмитро Іванович протягом багатьох років був його улюбленою дитиною, становив предмет особливих гордощів і поле невсипущої праці Вченого.

Народився Д. Яворницький в с. Соснівці (тепер с. Борисівка Харківського району Харківської області) в сім'ї псаломщика. У 1881 р. закінчив історико — філологічний факультет Харківського університету. З 1897 р. — приват-доцент Московського університету (викладав історію та археологію). З 1902 по 1933 рр. завідував музеєм старожитностей у м. Катеринославі.

Дмитро Яворницький був різносторонньою людиною. Він мав дружні стосунки і цікаві зустрічі з дуже багатьма відомими постатями. Досить назвати серед них Іллю Рєпіна, Льва Толстого, Марка Кропивницького, Марію Заньковецьку, братів Тобілевичів, Миколу Лисенка, Опанаса Сластіона, Миколу Струннікова, Якова Новицького. Це були не випадкові знайомства, а тривалі творчі стосунки [1, с. 404 — 408, с. 251 — 252]. Одночасно, Дмитро Іванович природний демократ, під час своїх археологічних, фольклористичних, етнографічних експедицій охоче і дуже просто зближався з людьми з трудового народу — хліборобами, рибалками, лоцманами, кобзарями, бандуристами. Він був істориком, але з тих, які завжди відчують нерозривний зв'язок минулого з сучасним, які не відривають науки від життя, а саме в їх тісній дружбі бачать запоруку її розвитку та поліпшення життя.

Д. Яворницький крім того, що був автором цілого ряду відомих праць, мав ще й педагогічні здібності. Він виховав чи сприяв вихованню цілої плеяди науковців — археолога В. Грінченка, історика П. Матвієвського, історика та етнографа К. Гуслистоного та багатьох інших. Він фактично створив дніпропетровську школу істориків, до якої можна віднести Володимира Білого (1894 — 1937 рр.), Григорія Гербильського (1904 — 1991 рр.), Павла Козара (1894 — 1944 рр.), Феодосія Камінського (1888 — 1978 рр.), майбутнього археолога і краєзнавця запорізького краю незабутнього Олександра Всеволодовича Бодяньського (1916 — 1992 рр.).

В наші часи справу Дмитра Яворницького по вихованню молодих вчених продовжив професор Дніпропетровського держуніверситету (тепер професор Острозької академії) Микола Петрович Ковальський. Серед його учнів знані на Україні вчені історики: Г. Швидько, Ю. Мицик, С. Плохій, А. Бойко, І. Стороженко та багато інших, які продовжують справу своїх попередників з подальшим вивченням історії України, запорізького козацтва.

Серед багатьох напрямків наукової роботи вченого привернула увагу історія острова Хортиці та визначення її місця в історії України. Дмитро Іванович не один раз бував на Хортиці, обійшов всі її визначні місця і залишив чудовий історичний нарис — «Остров Хортица на реке Днепре», який уперше був опублікований в журналі «Киевская Старина» за 1886 рік. Він називає Хортицю найбільшим, найкрасивішим і найбагатшим з островів Дніпра, і що взагалі в історії України мабуть не знайти ще такого клептика землі, який би за силою історичної ролі, глибиною подій, героїзмом людей був би так оспіваний народом і його геніальним поетом Тарасом Шевченком [2, с. 2, 5 — 9]. Розповідаючи про пам'ятні місця, пов'язані з перебуванням запорожців на острові та на прилеглих до нього островах, Д. Яворницький описує розповіді дніпровських лоцманів про Запорозьку миску на скелі Середній Стіг, урочище Сагайдачного, Дурну Скелю, Думну, Савутину Скелю та

ін. Дмитро Іванович називає Хортицю «центральною місцем» першого поселення запорожців, виходячи з того, що С. Мишецький, який був на Січі під час російсько-турецької війни 1735 — 1739 років і не раз вів розмову з козаками кошового отамана Малашевича, залишив запис про те, що на Хортиці «издревле була Запорожская Сечь...» [3, с. 31]. В першому томі «Истории запорожских козаков» Д. Яворницький пов'язує «городок» Д. Вишневецького з праобразом Запорозької Січі. Яворницький склав карту Хортиці з нанесенням на ній пам'яток козацтва. У другому виданні «Истории запорожских козаков» [4, с. 16] Д. Яворницький писав, що в архіві Міністерства закордонних справ Росії зберігаються два рукописні плани XVIII ст. за №№ 17 і 18. Там позначено розташування Малої Хортиці в акваторії Старого Дніпра за 200 м від Великої Хортиці, приблизно за кілометр від північної частини острова. В тих же планах наведені уточнення, що Мала Хортиця і Вирва одне і теж. Після зруйнування Запорізької Січі меноніти назвали Малу Хортицю Канцерним або Канцерівським островом.

Продовження вивчення історії Хортиці пов'язане з будівництвом Дніпровської гідроелектростанції. У 1927 році влітку для обстеження території Дніпрельстану прибула історико-археологічна експедиція на чолі з Дмитром Івановичем Яворницьким. Це була найбільша наукова експедиція того часу. До її складу входили археологи М. Рудинський, О. Федоровський, А. Добровольський, фотографи — Є. Федорович та М. Залізник. Останній в 70-х рр. XX ст. передав до фондів державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця фотографії та негативи з багатьох археологічних пам'яток, що були на порогах, лівому і правому берегах Дніпра. В ході роботи експедиції було відкрито більш як 3 тис. археологічних пам'яток на правому і лівому берегах Дніпра, о. Хортиці, на прилеглих до нього островах — скелях (Середній Стіг, Дурній, Дубовому) від неоліту V — III тис. до н. е. до середньовіччя XII — XIII ст.

З проголошенням острова Хортиці державним історико-культурним заповідником Запорізького козацтва у 1965 р., створилися нові умови для подальшого його вивчення. При допомозі Олександра Всеволодовича Бодяньського — видатного археолога-краєзнавця, Хортицькою археологічною експедицією на чолі з директором заповідника А. Сокульським та зав. відділом Т. Шевченко протягом 1976 — 1980 рр. досліджувалося бродницьке поселення «Протовче» в південній частині о. Хортиці, яке згадувалося в давньоруському літописі «Повість временних літ» за 1103, 1190, 1223 роки, і яке за попередніми висновками являлося предтечею майбутньої Запорозької Січі. На початку 1990-х рр. на о. Мала Хортиця, в північній її частині, було виявлено і частково досліджено В. Іллінським, А. Козловським та С. Пустоваловим багатощарову пам'ятку. Культурний шар XVI ст. пов'язаний з одним з перших козацьких укріплень — «замком» Д. Вишневецького, про який в свій час написав Дмитро Іванович Яворницький [5; с. 106 — 111]. Протягом 1990 — 2004 рр. археологи заповідника досліджують пам'ятки о. Хортиці: поселення, культові святилища епохи бронзи, зимівники, поховання. Постійно, починаючи з 1970 р., проводяться гідроархеологічні дослідження акваторії Старого русла Дніпра. Так, у 1971 р. гідроархеологічна експедиція на чолі з Є. Спіновим та Г. Шаповаловим — нині д.і.н., професор, директор Запорізького обласного краєзнавчого музею, за 20 м від берегової лінії гирла балок Громушиної та Наумової піднято рештки добре збереженого судна часів російсько-турецької війни 1735 — 1739 рр. Пройшло більше 30 років як дослідники Дніпра знайшли ще одне судно цього періоду.

Як бачимо, фундамент, який заклав у свій час Дмитро Іванович Яворницький по вивченню історії острова Хортиці, зберігся, і на його основі нові покоління дослідників продовжують важливу справу видатного вченого.

Література

1. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Листи вчених до Д.І. Яворницького // Упорядники С.В. Абрасимова, Л.І. Перкова та інші. — Дніпропетровськ.: Гамалія, 1997. — Вип. 1. — 888 с.; Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Листи діячів культури до Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абрасимова, Н.Є. Василенко та інші. — Дніпропетровськ.: Гамалія, 1999. — Вип. 2. — 460 с.
2. Эварницкий Д.И. Остров Хортица на реке Днепре. // Киевская старина. — 1886. — Т. XIV. — кн. 1. — С. 41 — 90.
3. Мишецкий С. История о казаках запорожских. — М., 1847. — 42 с.
4. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1991. — Т. 2. — 389 с.
5. Козловський А. Результати досліджень останніх років на о. Байда. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 106 — 115.

ПРИРОДА

Черноморец В.С.

К ВОПРОСУ ОБ ОЗЕЛЕНЕНИИ Г. ЗАПОРОЖЬЯ

Зеленое строительство — сложная и многогранная область народного хозяйства, тесно связанная с архитектурой и инженерным делом, санитарией и гигиеной, биологией, агротехникой и географией растений, а также ландшафтознанием. Умелое сочетание зеленых насаждений с природным и техногенным компонентами культурного ландшафта современного города повышает их экологические функции и художественную выразительность застройки [1, с. 17].

Зеленые насаждения улучшают микроклимат города. Они улавливают пыль, копоть, дым и различные вредные газы, снижают скорость ветра и уменьшают уровень городского шума. Деревья ослабляют зимний холод и летний зной. В процессе фотосинтеза листва поглощает углекислоту и выделяет кислород, очищая и освежая воздух. Поэтому озеленением можно решить часть экологических проблем такого промышленного города как наш: уменьшить шум и воздействие вредных веществ от автотранспорта и производственных источников.

Но решить эти задачи можно высаживанием не произвольно выбранных растений, а лишь тех, которые смогут обеспечить быстрый декоративный эффект в сочетании с высокой устойчивостью к неблагоприятным условиям среды и долговечностью. Озеленение в степной зоне, где преобладают летом зной и суховеи, всегда было делом сложным. Но даже много лет тому назад, когда в городе не было многочисленных автомобилей и промышленных предприятий, учитывали приживаемость, долговечность и засухоустойчивость посадочного материала. Так в документе «Такса на посадочный материал, имеющийся в отпуску из казенных питомников Запорожской губернии осенью 1922 года», значились растения: тополь, клен, акация белая, липа, сосна, шелковица, гледичия и др [2, д. 40, л. 2].

Создание промышленного комплекса в городе Запорожье в 30-е годы привело к тому, что при господствующих здесь юго-восточных ветрах, происходит постоянная задымленность жилых районов. Поэтому озеленение города было первоочередной задачей. До 1941 года площадь зеленых насаждений — садов, парков и скверов, включая уличные посадки, составляла 129,9 га, с посадкой на них 18127 деревьев [3, д. 64, л. 1]. А в 1949 году после восстановления города общая площадь зеленых массивов без «бордюрных посадок» составляла 136,8 га с количеством деревьев 26573 штуки [3, д. 64, л. 1].

В 50-е годы научно обоснованные методы работы были заменены «массовым озеленением», когда все сводилось к заполнению свободных от застройки мест произвольно выбранными деревьями и кустарниками [1, с. 15]. В конце 50-х и в 60-х годах началось планомерное озеленение территорий промышленных предприятий. Создавались лесозащитные санитарные зоны, для которых подбирались газоустойчивые породы деревьев

и кустарников. Выполнение этих работ контролировали городские власти. Об этом свидетельствует решение исполкома Запорожского городского Совета депутатов трудящихся № 427 от 21 октября 1965 года. Руководителям предприятий: «Запорожстали» — Юпко Л.Д., «Коксохима» — Куликову Л.Я., «ДАЗа» — Стольченко И.М. и др. было указано на то, что они уделяют крайне недостаточное внимание озеленению территорий прилегающих к заводам. Главного врача городской санитарно-эпидемической станции обязали «установить постоянный контроль за созданием лесозащитной зоны в границах промышленных предприятий» [3, д. 321, л. 1]. В 60-е годы контроль за озеленением в республике был возложен на министерство жилищно-коммунального хозяйства и Госстрой. Многие посадки тех лет до сих пор защищают город от воздействия вредных выбросов предприятий.

В последние годы дела в этой области обстоят намного хуже. Нынешние хозяева заводов не хотят вкладывать средства в массовое научное озеленение, хотя по государственным строительным нормам «В городах, где размещаются промышленные предприятия I и II класса вредности, приведенные нормы общегородских озелененных территорий общего пользования следует увеличивать на 18 — 20 %» [4, д. 3165].

При подборе ассортимента растений, высаживаемых вокруг промышленных предприятий, необходимо учитывать устойчивость к влиянию газов, интенсивность роста, засухоустойчивость. Несколько лет назад Городской Совет заказал ЗГУ научное исследование по проблемам озеленения города. Возглавила эту работу заведующая кафедрой биологии Фендюр Л.М. Ученые определили породы флоры для двух районов, провели химические исследования и составили списки растений для промплощадки с высоким уровнем загрязнения. Но где «осели» эти документы определить не удалось.

«Запорожзеленхоз» теоретически в своей работе руководствуется общеукраинскими требованиями 80-х годов [4, д. 3163]. Проанализировав многие рекомендации об озеленении промышленных городов юга Украины, можно разделить породы деревьев и кустарников по зонам. Для зоны с высоким уровнем загрязнения пригодны: белая акация (*Robinia pseudoacacia* L.), лох узколистный (*Elaeagnus angustifolia* L.), шелковица белая (*Morus alba* L.), клен ясенolistный (*Acer negundo* L.), тополь черный, осокорь (*Populus nigra* L.), тополь канадский (*Populus deltoides* Marsh), ива белая (*Salix alba* L.).

Все перечисленные растения, плюс приведенные ниже, используются в зонах эпизодическим высоким загрязнением: тополь белый (*Populus alba* L.), тополь Белле, туркестанский (*Populus bolleana* Lauche), виноград (*Vitis* L.), смородина золотистая (*Ribes aureum* Pursh), абрикос обыкновенный (*Armeniaca vulgaris* Lam.), берест перистовистый, вяз (*Ulmus pinnato-ramosa* Dieck.), вишня магалебская (*Cerasus tomentosa* Wall.), аморфа кустарниковая (*Amorpha fruticosa* L.), сирень обыкновенная (*Ligustrum vulgare* L.), биота восточная, туя (*Platycladus orientalis* L.).

Для зон среднего загрязнения: айлант высочайший (*Ailanthus altissima* Mill.), дуб черешчатый (*Quercus robur* L.), клен татарский (*Acer tataricum* L.), клен серебристый (*Acer saccharicum* L.), боярышник обыкновенный (*Crataegus oxyacantha* L.), спирея Вангутта (*Spiraea vanhouttei* (Briot) Zab.), жимолость татарская (*Lonicera angustifolia* L.), можжевельник казацкий (*Juniperus Sabina* L.), пteleя (*Ptelea* L.), вяз листоватый (*Ulmus foliaceae* Gilib).

Для зон с низким загрязнением: софора японская (*Sophora japonica* L.), каркас западный (*Celtis occidentalis* L.), магония поддуболистная (*Mahonia aquifolium* Nott.), вяз гладкий (*Ulmus laevis* Pall.), можжевельник обыкновенный (*Juniperus communis* L.), клен, явор (*Acer pseudoplatanus* L.), липа крупнолистная (*Tulipa platyphyllos* Scop.), желтая акация (*Caragana arborescens* Lam.), ель колючая (*Picea pungens* Engelni), сосна обыкновенная (*Pinus silvestris* L.), платан западный (*Platanus occidentalis* L.), орех

черный (*Juglans communis* L.), орех грецкий (*Juglans regia* L.) [5, с. 182; 6, сс. 25 – 26; 7, сс. 7 – 719].

Одним из самых значительных источников загрязнения крупных городов является автотранспорт. В выхлопных газах содержится большое количество окиси углерода, окислов азота, углеводорода, оксидантов и соединений свинца, которые способны поражать генетическую программу человека [8, с. 109]. Некоторые растения, поглощая из воздуха газообразные примеси, выполняют роль биологического фильтра. Это: рябина обыкновенная (*Sorbus aucuparia* L.), тополь бальзамический (*Populus lasamifera* L.), вяз мелколистный (*Ulmus parvifolia* Laeq.), лох узколистный (*Elaeagnus angustifolia* L.), шелковица белая [*Morus alba* L.], акация белая (*Robinia pseudoacacia* L.). Живая изгородь высотой до 1 м и шириной 0,75 м, произрастающая вдоль автомагистралей, по которым проходит до 12 тысяч автомобилей в день, поглощает около 50 % выхлопных газов [8, с. 112]. Такие нормативы выдерживаются на крупных трассах, таких как «Харьков – Симферополь».

В Запорожье в послевоенные годы вдоль городских автомагистралей размещали «уличные бордюрные посадки» [3, д. 64, л. 1]. Эти «изгороди» отделяли тротуар от автотранспорта и защищали, в первую очередь, детей от прямого воздействия выхлопных газов. В бордюрных посадках использовали кустарники: самшит вечнозеленый (*Buxus sempervirens* L.), карагану деревовидную (*Caragana arborescens* Lam.), тамарикс (*Tamarix* L.). Они выдерживали высокую загазованность и являлись очистителями воздуха от токсичных газов [6, с. 25]. Сейчас эти растения можно встретить только на аллеях зеленых зон.

В 80 – 90-е годы их массово уничтожали, мотивируя эти действия тем, что якобы растения уменьшают обзор для водителей автотранспорта. В нормативных документах по градостроительству в 1993 году было записано: «Высота кустарников при их размещении от края проезжей части на расстоянии от 1 м до 5 м не должна превышать 50 см» [4, д. 3165]. Зеленые насаждения уничтожают, а мы дополнительно получаем токсичные газы и свинец. Об этом свидетельствуют исследования: содержание свинца в крови жителя города составляет 0,20 мг, а жителя села – 0,14 мг на 100 г [8, с. 110].

Разрабатывать методы защиты воздушного бассейна города, совершенствуя транспортные средства и улучшая качество бензина, будут еще не один год. Поэтому основной задачей должно стать эффективное использование биологических особенностей зеленых насаждений [8, с. 111].

В таких городах как наш существует еще один фактор, негативно влияющий на здоровье человека. Это шум. Его уровень достигает 85 – 90 дБ, то есть допустимые нормы превышаются на 35 – 40 дБ. 80 % шумов создает автотранспорт, поэтому жилые дома нуждаются в создании зеленой зоны вокруг них. При этом необходимо учитывать требования существующих норм: «Деревья, высаженные у зданий, не должны препятствовать инсоляции и освещенности жилых и общественных помещений, а также проезду пожарных машин» [4, д. 3165].

Немало шума создают и промышленные предприятия, поэтому рядом с ними создавались защитно-декоративные зоны, способные снизить уровень шума в 2 – 3 раза. В 1965 году завод п/я 18 высаживал акацию белую, берест, клен серебристый, а также кустарники – акацию желтую, жимолость, бирючину, тамарикс [3, д. 149, л. 152].

В городах очень большая плотность застройки, поэтому тяжело создать идеальные декоративные зоны, способные значительно снизить шум. Решать проблему необходимо путем правильного подбора высаживаемых растений. Наиболее приемлемыми являются орех черный (*Juglans nigra* L.), орех грецкий (*Juglans regia* L.), груша обыкновенная (*Pyrus communis* L.) и др. Для достижения наибольшего эффекта требуется ликви-

ровать «подкроновый коридор». С этой целью под деревьями высаживают кустарники: барбарис обыкновенный (*Barbaris vulgaris* L.), спирею Вангутта (*Spirea vanhouttaei* Biot Zabel), смородину золотистую (*Ribes aureum* Purach.), бирючину обыкновенную (*Ligustrum vulgare* L.) [9, с. 42].

Сегодня научные рекомендации мало учитываются при озеленении города. По проспекту высаживают липы, каштаны, не устойчивые к газам, слабо устойчивые к соли, которой зимой посыпают дороги и тротуары. В скверах высаживаются низкорослые «карлики» — шелковица, ива, рябина, которые не защищают ни от шума, ни от пыли из-за малой емкости и низкорослости кроны. Вновь создаваемые парки и скверы города далеки от требований, видеоэкологии — науки о красоте окружающего пейзажа. По данным «Запорожзеленхоза» на одного жителя города приходится 22,9 кв. м зеленых посадок общего пользования [4, д. 3164]. Но если учитывать массовую санитарную вырубку, да еще под застройку, то вряд ли эта цифра соответствует действительности. По площади — может быть, а вот по массе зеленых листьев кроны, вряд ли. Нигде в мире не ведется тотальная санитарная вырубка, ее проводят выборочно.

Сажают у нас много, но ведь молодые деревья требуют надлежащего ухода — постоянного полива, подкормки почвы, борьбы с вредителями. А ведь последние 10 — 15 лет эти работы ведутся не регулярно или не ведутся вообще. Стоимость саженцев очень велика: липа — 480 гр., каштан — 360 гр., береза — 180 — 360 гр. Эти деревья высаживали на проспекте Ленина, в районе вокзала «Запорожье — I». При недостаточном уходе через несколько лет они попадают под санитарную порубку [4, д. 3162].

В городе ощущается явная нехватка специалистов, неумение и нежелание договориться тех, кто сажает деревья с теми, кто оплачивает эти работы. Поэтому экологическая ситуация ухудшается. Ведь при научной организации этого дела городские зеленые насаждения площадью 1 га за вегетационный период способны поглотить около 1 тонны вредных газов, осадить на листьях 40 — 60 тонн пыли и значительно снизить уровень шума [6, с. 36].

Только при правильном подборе растений для озеленения, использовании ряда агротехнических приемов, которые обеспечат их устойчивость и долголетие, можно добиться неизменных условий оздоровления городской среды и охраны здоровья человека.

Литература и источники

1. Лаптев А.А. Некоторые вопросы культурного ландшафта современного города. // Интродукция и акклиматизация растений. — К., 1988. — Вып. 10. — С. 4 — 16.
2. ГАЗО, ф. 1280, оп. 1.
3. ГАЗО, ф. 1119, оп. 2.
4. Архив ЗКМ.
5. Добровольский И.А. Ассортимент древесных растений для озеленения техногенных ландшафтов. // Газоустойчивость растений. — Новосибирск: Наука, 1980. — 298 с.
6. Ількун Г.М. Зелені захисники повітря. — К.: Вища школа, 1975. — 36 с.
7. Деревья и кустарники, культивируемые в Украинской ССР. — К.: Наукова думка, 1986. — 719 с.
8. Левен Ф.М. Актуальные вопросы озеленения городских транспортных автомагистралей. // Интродукция древесных растений и озеленение городов Украины. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 109 — 114.
9. Бакланов О.В. Захисні насадження поблизу стаціонарних джерел шуму. // Інтродукція та акліматизація рослин на Україні. — К., 1983. — Вип. 23. — С. 41 — 42.

**ВІДСЛОНЕННЯ АРХЕЙСЬКИХ ГРАНІТІВ ЗАПОРІЖЖЯ – ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЕКСКЛЮЗИВ
(ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ, О. ХОРТИЦЯ)**

Всім відомі місця в Запоріжжі о Хортиця, Дніпровські пороги, скелі над Дніпром – популярні для туризму і відпочинку. Та, на превеликий жаль, маршрути з геологічної тематики для них не розроблені. Це пов'язане з тим, що інформації щодо цього в популярній літературі явно бракує. Автором статті висвітлений науковий матеріал з історії геологічного розвитку і геологічної будови невеликої, але визначної ділянки континенту – від греблі Дніпрогесу до мостів Преображенського. Це допоможе всім зацікавленим громадянам наповнити похід в природу знаннями і гордістю за свій край, зорієнтуватися в сучасних досягненнях геологічної науки в цьому напрямку.

Щоб дістатися нашого об'єкту від вул. Тюленіна в бік Бабурки по мосту Преображенського ми перетинаємо Новий Дніпро і в'їжджаємо на славетний і найбільший на Дніпрі острів Хортицю. Його довжина 12 км, ширина – 2,5 км. Тут розташований історико-культурний Національний заповідник «Хортиця» загальною площею 2386,86 га. На його території нараховується близько 70 пам'яток історії і археології, що охоплюють період історії людства від доби мезоліту до ХХ ст. і державний геологічний заказник «Дніпровські пороги». Це вказує на те, що острів здавна приваблював людей як природно захищена і зручна територія. З точки зору геології – це одне з небагатьох місць, де на денну поверхню виходять одні з найдавніших на Землі гранітів. В них застигла геологічна історія Європейського континенту і стався прорив Дніпра – третьої за величиною ріки Європи.

Перетинаємо острів по шосе або понад берегом річки в напрямку до музею. Біля центрального входу виходимо на оглядовий майданчик. Перед нами постає велична і вражаюча панорама. Над широкою течією сивого Дніпра височить архітектурно довершена дуга Дніпрогесу. Неначе серп між синню неба і води. В його нижньому б'єфі жовтіють і біліють скелясті острови – залишки колись грізних Дніпровських порогів. Немов великий корабель, острів Хортиця розрізає Дніпро на два рукави: вузький стрімкий Старий Дніпро зліва та широкий повільний Новий Дніпро справа. Це – ексклюзив і символ Запоріжжя. Тут буревії б'ють в найдавніші в світі скелі, де розгорталася їх прадавня історія!

Щоб зрозуміти в чому полягає ця ексклюзивність, необхідно зробити побіжний огляд головних етапів розвитку основних геологічних структур України.

В структурно-тектонічному відношенні переважна частина України розташована на півдні Східно-Європейської платформи або кратону – величезної давньої докембрійської жорсткої ділянки континентальної земної кори, на якій розташована сучасна східна Європа від півдня України до схилу Скандинавського півострова. Давні докембрійські платформи відрізняються двох'ярусною будовою: з кристалічним фундаментом і осадовим чохлам, а також стабільністю впродовж всього фанерозою. Найбільшим і центральним структурним елементом в Україні є Український кристалічний щит, який належить до провідних докембрійських регіонів світу. Це високо піднятий (до 200 м, а іноді до 320 м над рівнем моря) кристалічний масив, границі якого йдуть по зонах глибинних розломів. В його межах фундамент Східно-Європейської платформи (СЄП) виходить на поверхню в західно-південній частині. Вчені вважають, що в межах Українського щита, а очевидно й усієї Східно-Європейської платформи, початковим центром утворення материкової кори було Середнє Придніпров'я [1, с. 38]. Район Середнього Придніпров'я має всі ознаки граніт-зеленокам'яних областей більшості давніх платформ. До нього відноситься територія від Дніпропетровська до Запоріжжя. Результати

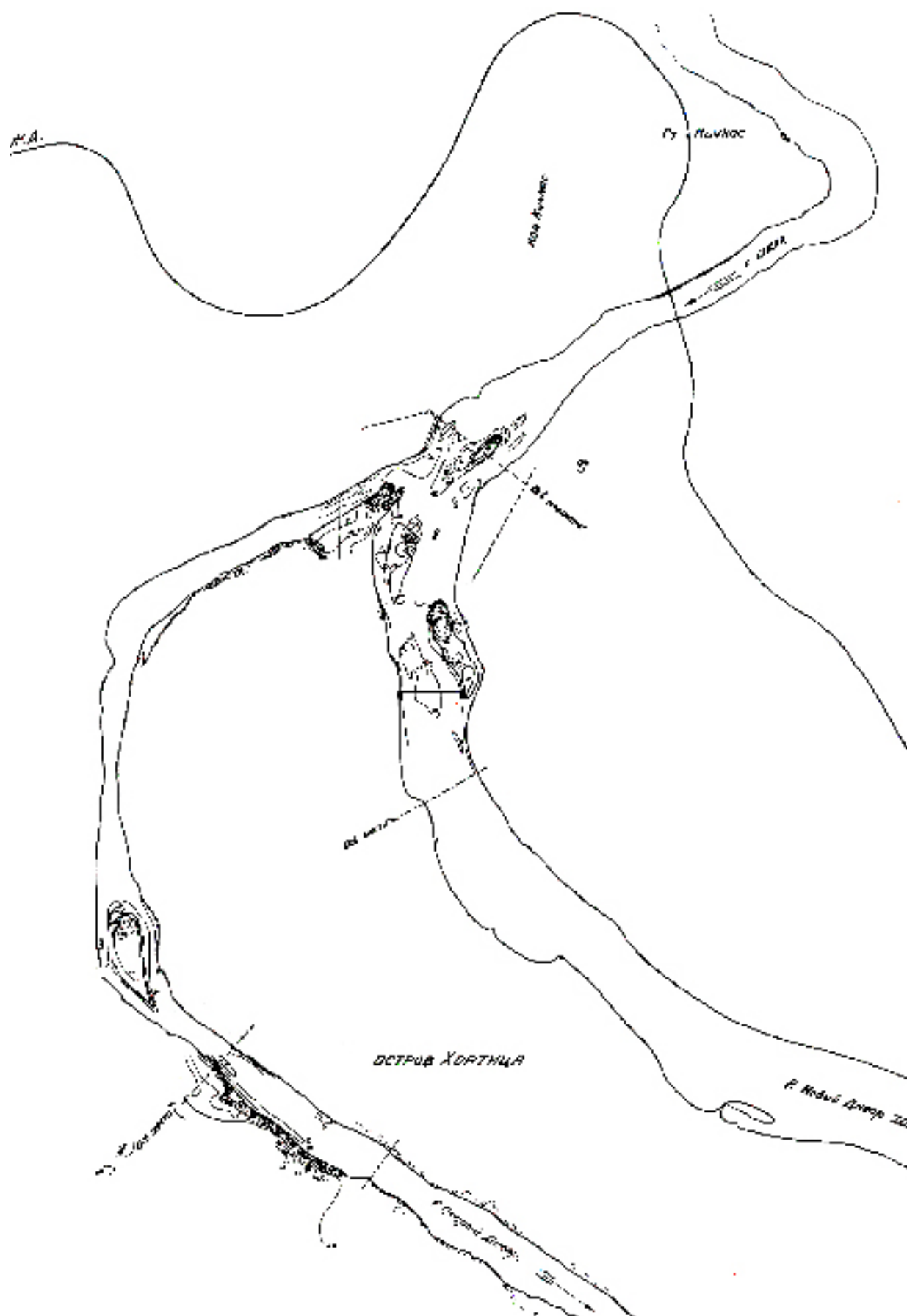

Схема району дослідження

радіохронологічного вивчення свідчать про те, що цей мегаблок стабілізувався в архей в вигляді жорсткої споруди. Йому був властивий постійний режим підняття. Як найбільш збережений сегмент давнього кратону, цей район є важливим для вивчення формування архейської континентальної кори. Широкий розвиток різноманітних гранітів зберігає інформацію процесів, пов'язаних з різними етапами докембрійського тектогенезу [2, с. 3].

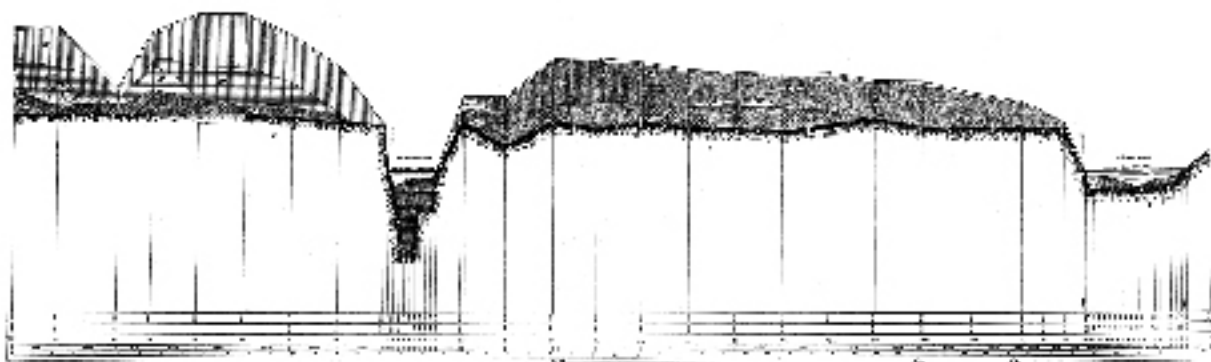
Цікавою видається історія геологічного розвитку Українського щита і Придніпровського блоку в його складі в докембрії та палеозої з урахуванням аналізу палеомагнітних даних. Вченими державного наукового центру радіогеохімії навколишнього середовища НАН України Є.Б. Глеваським та Г.І. Каляєвим з позиції концепції тектоніки плит були розроблені реконструкції геодинамічних умов раннього докембрію і показані нові уявлення про історію формування СЄП і Українського щита [3, с. 77]. Фундамент СЄП складається з 3-х мікроконтинентів: Сарматії (до якої входить Український щит), Феноскандії і Волго-Уралії, які з'єдналися воедино близько 1,85 млрд. років тому. В інтервалі 2 – 1,8 млрд. років тому Український щит в складі Сарматії дрейфував в низькі широти, а 1,7 млрд. років тому знаходився на екваторі. Далі в складі СЄП 1,3 – 1 млрд. років тому він знаходився коло південного полюсу, а потім, в палеозої, поступово рухався на північ, в приекваторіальні області, де платформа перебувала 500 – 300 млн. років тому [3, с. 89]. В близьких до сучасних контурів Український щит формувалася у середньому палеозої (девон), що пов'язано з розпадом Сарматського щита [4, с. 88].

Докембрійський етап геологічного розвитку території супроводжувався гороутворенням і близько 1,7 млрд. років тому Придніпровський мегаблок являв собою велику гірську країну. Пізніше гірські споруди були зруйновані в процесі денудації, а палеозойські і мезозойські відклади змиті. Починаючи з другої половини тріасу і на початку юрського періоду, аж до кінця мезозою, відбувалися опускання території України. Опускання посилювалося у верхньокрейдову епоху. На початку палеогенового періоду нагромаджувалися континентальні піщано-глинисті осади. У другій половині палеогенового періоду переважали низхідні коливальні рухи земної кори і море не раз покривало майже всю територію України.

В неогеновий період висхідні коливання змінювалися низхідними. Море знову декілька разів покривало майже всю територію України. В четвертинну епоху на сучасному Євразійському континенті відбувалося материкове зледеніння, що охопило і північну Україну. В цю епоху сформувався покрив лесів і суглинків. В час найпотужнішого Дніпровського зледеніння льодовик дійшов Дніпропетровська. У післяльодовикову епоху фізико-географічні і кліматичні умови поступово набувають сучасного характеру, формується мережа сучасних річкових долин, набувають сучасних обрисів моря. В цих умовах формується покрив четвертинних континентальних піщано-глинистих відкладів.

Зараз вчені виходять з уявлення про роль розломно-блокової тектоніки в формуванні земної кори [5, с. 16]. При більш детальних дослідженнях з'ясувалося, що блокова будова підкреслюється особливостями глибинної будови земної кори [4, с. 51]. Системи розломів меридіонального, широтного, діагонального напрямків поділяють земну кору на мегаблоки і блоки різних порядків. В будові Українського щита виділяють 6 мегаблоків, з яких найбільш давнім є Придніпровський. Головними розломними структурами є системи давніх субмеридіональних і субширотних розломів. Геоструктурні карти свідчать про те, що розломи різних типів належать до єдиної динамічної системи пов'язаних між собою порушень земної кори [5, с. 162]. Головною особливістю еволюції сітки розломів є періодичність, яка зумовлена зміною сил розтягування (скиди і розсуви) і стиску (підкиди і зкиди) [5, с. 19]. Всі структури фундаменту мають складну і тривалу історію розвитку [4, с. 51].

Ряд карт в районі м. Запоріжжя виділяють Запорізький масив площею біля 50 км². Г.І. Каляєв поряд з іншими купольними структурами фундаменту виділяє і Запорізьке купольне підняття. На думку інших вчених синклінальні граніт-мігматитові ареали являються тектонічними підняттями або виступами фундаменту. Такий виступ в середній частині Придніпровського мегаблоку виділив Н.П. Семененко під назвою Запорізького середнього масиву [2, с. 13]. Вчені звертають увагу на різну будову блоково-купольних структур, наприклад Дніпропетровського і Запорізького блоків і пов'язують це з складною історією їх розвитку. За характеристикою доктора геолого-мінералогічних наук Дніпропетровського національного університету В.В. Манюка о. Хортиця являє собою чудовий за відслоненістю фрагмент великого Хортицького гранітного масиву, який має виражену в південно-східному напрямку лінійно витягнуту форму довжиною 75 км та шириною від 3 – 6 до 14 км. Масив об'єднує поля розвитку плагіогранітів на околиці м. Запоріжжя, ділянки в районі південно-західного борту Кінської зеленокам'яної структури і до півдня від Щербаківського масиву гранітів. За складом переважають біотитові плагіограніти з підлеглими амфібол-біотитовими, які в зоні Хортицького розлому інтенсивно розгнейсовані, катаклазовані та мілонітизовані з характерними епідотизацією, хлоритизацією та мікроклінізацією. Генезис плагіогранітів паліогенно-анатектичний. Поодинокі визначення радіогенного віку цирконів плагіогранітів острова Хортиця становлять 2970 млн. років.

Геологічний розріз по мостових переходах та о. Хортиці

І.Г. Александров в 1929 році ще не маючи сучасної техніки досліджень відмічав: «Хортица — часть общего плато, подвергаясь разновременно особенно сильным эрозионным влияниям и ныне окруженная со всех сторон течением двух протоков р. Днепра.

История каждого из протоков, без сомнения, различна, как различны характеры их котловин.

Отдельные скалы, омываемые в настоящее время Днепром, ряд островов в Старом Днепре представляют отторженцы от массива нынешнего о. Хортицы» [6, с. 63].

Надалі вчені були однастайні в тому, що прорив Дніпра через кристалічні породи в меридіональному напрямку від Дніпропетровська до Запоріжжя обумовлений тектонічними порушеннями [7, с. 241]. Розломи викликали тріщинуватість порід, що полегшило їх розмив. Прорив виник в пліоцені, більш ніж 2 млн. років тому [8, с. 358]. По даним інженерно-геологічних вишукувань для будівництва нового мосту через о. Хортицю, місце робіт представляє собою масив гранітоїдів, розбитий на численні блоки тектонічними розломами та перекритий чохлом осадових порід незначної потужності (від 0 до 5 м). Абсолютні відмітки поверхні землі коливаються в межах судоходного русла від 5,7 до 16,5 м, на берегових схилах від 16,5 до 22 м [9, с. 6].

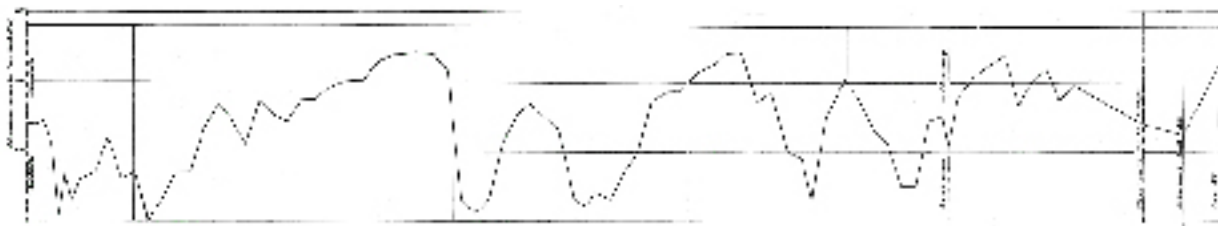
Зважаючи на складність інженерно-геологічних умов перед виконанням бурових робіт під будівництво нового мосту через р. Дніпро був проведений комплекс

геофізичних досліджень різними методами. Зібрані матеріали магнітних зйомок, побудовані зведені матриці магнітних і гравітаційних полів, складені карти магнітних і гравітаційних полів та їх аномалій та карта структурно-тектонічної будови району в масштабі 1:25000. В результаті вивчення геоморфологічних і неотектонічних умов території отримані дані про морфоструктуру і неотектонічні диференціації території, неотектонічно активні розломи і вузли їх перетинання, наявність слабо активних тектонічних блоків, складені карти неотектонічних деформацій і активних розломів. В результаті сейсмоакустичних досліджень на акваторії рр. Дніпро і Старий Дніпро отримані розрізи, що характеризують особливості рельєфу дна річки і стан покрівлі кристалічних порід [9, с. 32]. З метою виявлення найбільш стійких у неогеодинамічному відношенні ділянок району вишукувань, необхідно було:

- виявити реперні рівні для розрахунку сумарних амплітуд і градієнтів швидкостей неотектонічних рухів земної кори, проаналізувати гіпсометричне положення міоценових і пліоценової поверхонь вирівнювання, терас Дніпра;
- проаналізувати літолого-фаціальний склад і потужності неогенових і четвертинних відкладень;
- провести аналіз аерокосмічних і аерофотоматеріалів для виявлення лінійних зон неотектонічної активізації і вузлів їхнього перетинання;
- обґрунтувати ознаки і кількісні неогеодинамічні параметри виділення найбільш стійких блокових структур [9, с. 33].

Сейсмічна небезпечність району вишукувань пов'язана з землетрусами, що проходять в Карпатському та Кримському сейсмоактивних районах. Розрахунковий проектний землетрус з періодом повторення 1000 років складає 5 балів, для періоду в 10000 років — 6 балів.

У зв'язку з тим, що майбутня автотранспортна магістраль буде розташована близько до водосховища Запорізької ГЕС, була виконана оцінка можливого виникнення землетрусів, пов'язаних з заповненням водосховища і роботою ГЕС. Додатково проведено порівняння світових спостережень за наведеною сейсмічністю, пов'язаною з природними і техногенними причинами. На підставі аналізу всіх матеріалів були отримані розрахункові величини коливань для ділянок проєктованої автомагістралі через р. Дніпро в м. Запоріжжі. За даними сейсмічного мікрорайонування визначене збільшення сейсмічної бальності на кожній з ділянок і складена їх карта.

Продольний профіль по Старому Дніпру від греблі до мосту (1924 – 1925 рр.)

Результати дешифрування космічних та аерознімків, підтверджені геофізичними дослідженнями, показали, що даний район є дуже складним у тектонічному відношенні — регіональні тектонічні розломи, по яких течуть рр. Дніпро та Старий Дніпро, ускладнені численними оперяючими лівніями північно-східного, північно-західного та субширотного напрямків. Глибина вивітрювання в зонах цих розломів сягає 15 — 100 м. Найбільш небезпечними, з точки зору новітніх тектонічних порушень, є розломи субширотного напрямку, самими давніми є розломи північно-західного напрямку.

Аналіз неотектонічних досліджень, проведений інститутом географії НАН України, виявив, що за останні 6 – 8 млн. років різні блоки на території м. Запоріжжя піднялись від 50 до 92 м.

Тектонічні розломи, зони дроблення, особливо точки перетину розломів є найбільш несприятливими для прокладання траси, особливо для розташування фундаменту штучних споруд. Одним з головним завдань геофізичних та неотектонічних досліджень на стадії проекту було виявлення тектонічних порушень поперек ріки, вздовж осі мостів, які є найбільш молодими та небезпечними. Пороги, які вказують на наявність таких розломів, проходять в 200 – 300 м нижче створу мосту через Дніпро [9, с. 45].

З геоморфологічної точки зору, район відноситься до Придніпровської височини і являє собою хвилясту рівнину, розчленовану долинами рік Дніпра, Конки, Мокрої Московки і густою мережею балок. Основними геоморфологічними елементами району є вододільна рівнина, місцями не зачеплена денудацією, надзаплавні тераси, заплави річок і днищ балок, схили долин, річок і балок. Вододільна рівнина являє собою пологісту, злегка хвилясту поверхню, слабо розчленовану балками, суцільно розорану і засіяну сільськогосподарськими культурами. Абсолютні відмітки коливаються в межах 90 – 125 м над рівнем моря. Потужність четвертинного покриву на рівнині досягає 35 – 40, іноді 60 метрів, зменшуючись на схилах до 5 – 15 м. У долині Дніпра виділяється 5 надзаплавних терас. Перша і друга з них розмиті і в сучасному рельєфі не виражені [9, с. 23].

Геологічний розріз району до розвіданої глибини 53,5 м представлений піщано-глинистими породами палеоген-четвертинного віку, загальною потужністю 1 – 40 м, які залягають на розмитій поверхні докембрійських гранітоїдів. На вододільній рівнині та її схилах, терасах і на о. Хортиця розповсюджені лесові та лесовидні суглинки та супіски микулінського та лихвінського горизонтів (поховані ґрунти), потужністю 1 – 39,5 м, для яких властива просідність.

Підстилаються неоген-четвертинні відклади корою вивітрювання гранітів, представленою первинними каолінами, жорствяно-щебенистим ґрунтом з пилювато-глинистим заповнювачем та щебенисто-бриловим ґрунтом, загальною потужністю 0,3 – 34,2 м. Місцями кора вивітрювання розмита і четвертинні відклади залягають безпосередньо на докембрійських породах. На берегах р. Старий Дніпро та лівому березі р. Дніпро граніти виходять на денну поверхню. Відмітки покрівлі гранітів коливаються від + 45,3 м до – 40 м.

Системою тріщин шириною 0,1 – 5 см, інколи 10 – 30 см, гранітний масив розбитий на матрацовидні структури розміром 3 – 10 м. В масиві кристалічних відкладів, з поверхні донизу виділено три зони:

- а) зона інтенсивного вивітрювання потужністю 1 – 9 м. В цій зоні породи сильнотріщинуваті вивітрілі, часто до стану щебенисто-брилового ґрунту;
- б) зона підвищеної тріщинуватості потужністю 20 – 25 м, що представлена слабовивітрилими тріщинуватими гранітами середньої міцності та міцними;
- в) зона затихаючої тріщинуватості починається приблизно з глиби 30 – 35 м і характеризується переважною розповсюдженістю закритих тріщин в міцних та дуже міцних гранітах. Загальна потужність тріщинуватої зони з активною циркуляцією води складає 35 – 45 м.

Підводні археологічні роботи виявили, що більша частина дна річок Дніпро та Старий Дніпро вкрита глинами та валунами гранітоїдів розміром від 0,5 до 7 м. Цей факт підтвердило буріння на акваторії річок [9, с. 43].

При підході до Кічкасу русло Дніпра звужується до 171 м шириною і досягає значної глибини [6, с. 20]. Нижче Кічкасу Дніпро прорізається двома островами, які стали основою греблі, а далі розбивається Хортицею на Новий і Старий Дніпро. Ф.А. Саваренський

відмічає цікавий факт дуже глибокого залягання корінних порід в Старому Дніпрі — до 40 м нижче рівня води, до 26,5 м нижче рівня моря. Тут знаходяться найнижчі відмітки по Дніпру і Запорізькій області. Цілком імовірно це місцевий розмив в зоні тектонічного порушення і сильного руйнування. На карті рельєфу кристалічних порід, складений Є.К. Яковлевим (1929 р.), видно, що в руслі Старого Дніпра відмітки скелі рівняються 0 — 10 м. В руслі Нового Дніпра покрівля кристалічних порід лежить на відмітках мінус 5 м. Рельєф гранітів в руслі річки відрізняється надзвичайною строкатістю — бугристі місця змінюються западинами і ритвинами [8, с. 360].

Від м. Дніпропетровська до м. Запоріжжя р. Дніпро прорізає суцільний гранітний масив. Мільйони років на відрізу 73 км. він каскадами скидав свої води через гранітні гряди, утворивши до декілька десятків забор і 9 порогів. Це завжди було нездоланною перешкодою для судноплавства. Багато життів забрали клекочущі води в тих, хто наважився перетнути цю перепону. Намагання зробити судноплавним Дніпро на всьому шляху існувало ще з часів Петра I. Гідрологічні вишукування по Дніпру ведуться з 1877 р. Роботи по проектуванню гідропоруди починались з 1905 р. Але всі їх результати були загублені під час I Світової та Громадянської воєн. Ідея одної греблі з'явилася в 1913 р. в проекті інженера Б.П. Моргуєнкова. Всі проекти до XX ст. мали одну ціль — безперервного водного шляху по Дніпру. Автори проектів XX ст. додали до неї використання енергії падаючої води порожиистої частини Дніпра. Всього з кінця XVIII ст. і до 1917 р. російськими і іноземними інженерами на розгляд царському уряду було представлено біля 20 проектів, однак жоден з них не був доведений до кінця. І тільки в кінці 1920 р. державна комісія по електрифікації Росії (ГОЕЛРО) прийняла рішення будувати гідроелектричну установку в порожиистій частині Дніпра по схемі проф. І.Г. Александрова, яка одночасно вирішувала енергетичну, судноплавну, меліоративну проблеми. 31 січня 1921 р вийшло рішення Колегії Головного Комітету Державних Споруд про створення нової проектної організації Дніпробуд. Їй був присвоєний ударний статус. Вона була поставлена в ряд з організаціями першого ступеня державного значення. Головним інженером по розробці проекту був поставлений автор проекту — проф. І.Г. Александров. Він зовсім інакше вирішував завдання, ніж його попередники, яким довелося викреслити раніше зроблену роботу і розробляти її в протилежному напрямку [6, с. 270]. 16 березня 1926 р на Ленінградській нараді представників Бюро З'їздів Держплану І.Г. Александров відмічав: «Для характеристики предполагаемой работы следует отметить, что она является в своем роде беспримерной как по характеру комплексного исследования, с применением одновременно и согласованно всей совокупности новейших геофизических методов исследований на общей геологической базе, так и по масштабу и темпу работы, охватывающей минералогическую площадь в 30 тыс. кв. км» [6, с. 28]. Дніпровський проект став самою величною гідропорудою Європейської частини СРСР свого часу. Для Дніпровської гідроелектростанції ім. В.І. Леніна і Каховської ГЕС були утворені озеро ім. Леніна та Каховське водосховище.

Геологічні роботи Дніпробуду почалися в грудні 1923 р. Вперше тут були проведені такі широкомасштабні і науково обґрунтовані роботи. Геологічними обстеженнями і буровими роботами була вивчена величезна територія русла і вододілів Дніпра. Вивчались залягання, будова і властивість порід, детальне вивчення русла і берегів Дніпра, водний режим підпору, кліматичні умови, будівельні і мінеральні ресурси району. Було використано багато геодезичного матеріалу, одержаного в результаті вишукувань різними установами з 1877 р. Проект спорудження греблі передбачав затоплення берегів на протязі майже 158 км, площею біля 328 кв. км, на висоті 51 м біля Кічкасу. Таким чином, гідроелектростанція використовує енергію падіння води, а система шлюзів створює безперервний водний шлях по Дніпру.

Все більшим попитом в нашій країні користується екологічний туризм, як одна з форм активного відпочинку. Все частіше постає необхідність робити його комплексним, наповнювати рекреаційними, пізнавальними можливостями. При цьому необхідно враховувати захист довкілля й заходи по відновленню природних ресурсів. Як один з тематичних напрямків можна виділити геологічний туризм. Це до деякої міри може вирішити проблему вивчення та охорони геологічних пам'яток на які, як завжди, бракує фінансів. Туристичні подорожі по геологічним пам'яткам об'єднують в собі різні напрямки: учбові, науково-популярні, тематичні, пригодницькі. Орієнтовані на недопущення та мінімізацію шкоди, вони спрямовані на масову екологічну освіту та виховання культури поведінки населення в природному середовищі, шанобливого ставлення до інтересів місцевого населення і охорони природи, інвестування в охорону та раціонального використання природних ресурсів. Розробка екологічних стежин та екологічних турів є одним з варіантів охорони і раціонального використання геологічних пам'яток. Одним з науково-тематичних має бути новий маршрут «Дніпровські пороги» Україна приєдналась до Європейської Асоціації з охорони геологічної спадщини – проект геосайти (ПроГео). У 1995 р. міжнародний союз геологічних наук доручив Британському інституту геологічної консервації розробити світовий перелік геологічних пам'яток. Активісти української групи, серед яких доцент кафедри геології Дніпропетровського національного університету Манюк В.В. (розробляв перелік геологічних пам'яток Запорізької області), склали каталог геологічних пам'яток України. Ці каталоги будуть внесені до Європейського реєстру та Світового переліку геологічної спадщини. До цих каталогів внесений і геологічний заказник загальнодержавного значення «Дніпровські пороги». Затверджений Постановою Ради Міністрів України від 28. 10. 1974 р. № 500 він займає площу 1383 га. До нього ввійшли о. Байда, скелі в нижньому б'єфі Дніпрогесу, та скелясті виступи на о. Хортиця [11, с. 13].

Можливість відвідувати о. Хортицю самостійно – більшість території доступна, дає змогу проводити тут науково-пізнавальні екскурсії, впроваджувати внутрішній і міжнародний туризм.

На підставі рішення бюро Національного стратиграфічного комітету України від 13 червня 2003 р. була прийнята кореляційна хроностратиграфічна схема раннього докембрію Українського щита [12, с. 8]. Вона дозволяє на сучасному рівні орієнтуватися в геологічному часі.

Література

1. Бондарчук В.Г. О тектонических движениях и структуре тектоносферы. // Связь поверхностных структур земной коры с глубинными. – К.: Наукова думка, 1971. – 372 с.
2. Орса В.И. Гранитообразование в докембрии среднеприднепровской гранит-зеленокаменной области. – К.: Наукова думка, 1988. – 202 с.
3. Глевасский Е.Б., Каляев Г.И. Тектоника докембрия Украинского щита // Минералогический журнал. – 2000. – № 2/3. – С. 77 – 91.
4. Атлас. Геологія і корисні копалини України. Масштаб 1:5 000 000 / Національна Академія Наук України, Міністерство екології та природних ресурсів України – К., 2001. – 168 с.
5. Чебаненко И.И., Довгаль Ю.М., Знаменская Т.А. и др. // Тектоника Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1988. – 164 с.
6. Александров И.Г. Днепрострой. Проект. – М., 1929. – Т. I. – 280 с.
7. Бондарчук В.Г. Геологія України. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 832 с.
8. Горецкий Г.И. Аллювиальная летопись великого ПраДнепра. – М.: Наука, 1970. – 491 с.

9. Автотранспортна магістраль через р. Дніпро в м. Запоріжжя. // Технічний звіт за результатами інженерно-геологічних вишукувань на стадії проекту. — К., 2003. — Т.1.

10. Нікітіна А.О. Геологічний туризм як один з напрямків екологічного туризму. // Сучасні напрямки української геологічної науки / Збірник наукових праць УГН НАН України. — К., 2006. — С. 35 — 38.

11. Список территорий и объектов природно-заповедного фонда республиканского значения области, организованных Советом Министров УССР // Приложение №1 к решению облисполкома от 25 сентября 1984 г. № 315.

12. Кореляційна хроостратиграфічна схема раннього докембрію Українського щита (пояснювальна записка) / Національний стратиграфічний комітет України. — К: УкрДГРІ, 2004. — С. 6 — 21.

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ЗАТОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ляшко С.М.

ПЕТРО САВОВИЧ ЄФИМЕНКО

«Сильный ум, неисчерпаемая энергия и трудолюбие, настойчивость и горячая преданность общественному делу, искренняя любовь и серьезное уважение к интересам своей родины – вот выдающиеся черты Петра Саввича Ефименко».

В.И. Касперов

Єфименко Петро Савович [псевд. П. Одинець; 2 (14). 09. 1835, сл. Великий Токмак Мелітопольського пов. Таврійської губ., тепер м. Токмак Запорізької обл. [1] – 7 (20). 05. 1908, Петербург, Росія] – російський і український етнограф.

Навчався у Харківському і Московському університетах. За участь у студентському революційному русі на початку 1858 р. був виключений з Харківського університету і продовжив навчання в Московському університеті. На початку 60-х рр. XIX ст. брав участь у підпільних гуртках, листувався з О.І. Герценом, був відомий за прізвиськом «Царедавленко». 1. 02. 1860 р. заарештований в Києві по звинуваченню у належності до таємного товариства і заточений в Алексеевському равеліні Петропавловської фортеці.

З середини 1860 р. знаходився на засланні у Пермській, потім, по звинуваченню в розповсюдженні антиурядових творів, – в Архангельській губерніях. В той же час в Архангельську на засланні знаходився ще один українець, відомий етнограф П.П. Чубинський (1839 – 1884 рр.), який обіймав посаду секретаря статистичного комітету, а також виконував обов'язки чиновника з особливих доручень при губернаторі. Разом з П.С. Єфименком та кращими представниками місцевої і засланої інтелігенції вони займалися статистичною діяльністю, збиранням етнографічних відомостей тощо. Підсумком перебування П.С. Єфименка на засланні стали 115 статей про історію, етнографію, звичаєве право та економіку півночі, історичне дослідження «Заволжская чудь» (1869 р.), збірки «Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии» (1869 р.), «Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии» (ч. 1 – 2, М., 1877 – 1878) та ін. В останню збірку увійшли матеріали щодо усної народної творчості (билини, пісні), близько 200 текстів замовлянь тощо. В Північному краї П.С. Єфименко став членом Російського Географічного товариства, Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Російського археологічного товариства та інших наукових товариств.

Стаття П.С. Єфименка «Калнышевский, последний кошевой Запорожской сечи» в «Русской старине» (листопад, 1875 р.) сприяла поверненню із забуття імені Петра Івановича Калнишевського, останнього кошового отамана Запорозької Січі. Влітку 1862 р., перебуваючи на засланні, П. Єфименко почув від місцевих поморських селян про П. Калнишевського. В наступному році він знайшов в архіві Архангельської канцелярії «Дело о

сообщении государственной Военной коллегии конторы об отправке в Соловецкий монастырь кошевого Петра Калнышевского, июня 11 дня 1776 года». Опрацьований матеріал ліг в основу згаданої статті. Серед творчого доробку П.С. Єфименка — низка статей з історії козацтва та його достойників [2].

Після одруження в 1870 р. з Олександрою Яківною Ставровською [3], отримав дозвіл на переїзд в більш теплу кліматичну зону. Родина проживала у Воронежі, Самарі, Саратові, Чернігові, а з 1879 р. — у Харкові. Разом з дружиною він досліджував історію промислів, звичаєвого права, вірувань, статистики народів російської Півночі, а також побут, економічне становище населення Чернігівщини та Харківщини. Він є автором праць про кустарні та сільські промисли на Сумщині, рудні — на Сіверщині. В Харкові займав посади секретаря Статистичного комітету та завідувача статистичним відділенням при Харківському повітовому земському статистичному бюро. Склавав систематичне зведення постанов повітового земства з 1865 р. по 1884 р. та зведення про рух товарів по Курсько — Київської залізниці. У 1906 р. під псевдонімом Петро Одинець опублікував статтю «До питання про українське народництво». У 1884 — 1887 рр. керував (дійсний член-секретар) виданням «Харківського календаря» та науково-літературного додатку до нього — «Харьковского сборника», на сторінках якого багато уваги приділялося краєзнавчо-етнографічним та економічним питанням губернії. На цій посаді він доказав, «что он не только талантливый ученый, исследователь, но и даровитый организатор живого дела, в которое он способен вложить всю душу свою» [4]. Серед авторів збірника — харківські професора Д.І. Багалій, Ф.О. Павловський, М.Ф. Сумцов, Г.М. Цехановський, О.О. Потебня, О.О. Фортунатов та ін.

П.С. Єфименко є автором низки етнографічних та народознавчих програм [5, с. 11, 15, 17, 18], серед яких: «Программа для собирания сведений о народных суевериях и повериях в Южной России» (1866 р.), «Программа для собирания сведений об общинном землевладении» (1878 р.), «Программа для описания быта сельского населения Харьковской губернии» (1891 р.). У 1886 р. П.С. Єфименко, знайомий, очевидно, з діяльністю Київської і Харківської громад, запропонував програму підготовки біографічного словника південноросійських діячів, яку виклав на сторінках часопису «Киевская старина» у статті «Потребность в биографическом словаре южно-русских деятелей и несколько слов о его программе» [6]. За своєю суттю, вона є першим в українській історіографії документом, — в якому викладені концепція українського біографічного словника та методичні підходи щодо відбору персоналій до нього.

Представники російсько-української родини Єфименків — Петра Савовича [7], Олександри Яківни [8], їхнього сина Петра Петровича [9] та дочки Тетяни Петрівни [10] досить відомі на теренах Російської імперії та в Радянському Союзі, перш за все, своїми історичними дослідженнями та літературними працями. Щодо біографічних відомостей про П.С. Єфименка, то короткі довідки про нього розміщені на сторінках російських та українських довідників [11] та втілені в нечисленних розвідках [7]. Цікаво, що в радянських довідниках ім'я П.С. Єфименка з'являється вперше в 2-му виданні «Большой Советской Энциклопедии» (1952, т. 15, с. 566), а в українських — у 2-му виданні «Української Радянської Енциклопедії» (1980, т. 3, с. 533). До недавнього часу була невідома точна дата народження П.С. Єфименка. Завдяки пошукам Запорізького дослідника В.М. Саєнка, в Державному архіві Запорізької області було виявлено документ з датою народження Петра Савовича [12, с. 88].

Оцінку діяльності та праць П.С. Єфименка російського періоду зробив на сторінках I-го та II-го томів «История русской этнографии» (1890 — 1892 рр.) відомий російський історик літератури О. Пипін. На жаль, ґрунтовні дослідження про життя і діяльність українського періоду П.С. Єфименка поки ще відсутні. Поза увагою дослідників залишається

вивчення історичної і етнографічної спадщини, особливо в тій частині, яка пов'язана з українськими дослідженнями вченого.

Одним з авторитетних джерел біографічних досліджень і реконструкцій є автобіографічні матеріали. Відомі автобіографія П.С. Єфименка, прижиттєва біографічна довідка, складена В.І. Касперовим та автобіографія його дружини — О.Я. Єфименко [13]. Біографічні відомості про П.С. Єфименка були записані під диктовку його дружиною [14, с. 95]. В 1887 р. вони були доповнені наступним секретарем Харківського статистичного комітету — В.І. Касперовим і опубліковані в часопису «Харьковский календарь на 1888 г.». (літературно-науковий додаток, вип. 2). Про це повідомляє О.Я. Єфименко в листі до Семена Афанасійовича Венгерова від 7 січня 1894 р. [14, с. 95; 15, с. 402].

Автобіографічні замітки Петра Савовича і Олександри Яківни Єфименків зберігаються в Рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) Російської академії наук у спеціальному фонді відомого російського бібліографа і історика російської літератури С.А. Венгерова [16]. Але у виданому С.А. Венгеровим «Критико-биографическом словаре русских писателей и ученых» (т. 1 — 6, СПб., 1897 — 1904), біографії П.С. і О.Я. Єфименків відсутні. Публікацію автобіографічних заміток П.С. і О.Я. Єфименків із зібрання С.А. Венгерова здійснила у 1978 р. російська дослідниця В.Н. Іл'їнська [14].

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ) зберігаються автобіографічні замітки Петра Савовича Єфименка [17]. Рукопис не має дати і підпису. Виходячи з тексту заміток та списку друкованих праць, можливо прийти до висновку, що ці записки з'явилися не раніше 1889 р. Значні за обсягом записки мають деякі несуттєві розбіжності з опублікованим В.Н. Іл'їнською автобіографічним текстом, але, загалом, не змінюють змістовної частини біографії цієї людини. Водночас, записки, які зберігаються в ІР НБУВ, містять посилання на більш поширену бібліографію, що дозволяє більш докладніше прослідити процес формування наукових та політичних поглядів П.С. Єфименка. Нижче наводиться текст «Автобіографічних записок». В сукупності з опублікованими, вони можуть стати предметом порівняного аналізу істориків і біографістів та скласти основу для наукової біографії П.С. Єфименка.

Примітки і бібліографія

1. Довідка про народження П.С. Єфименка розшукана В.М. Саєнком в Державному архіві Запорізької області: ДАЗО, ф. 246, оп. 1, спр.33.

2. Єфименко П. Последний писарь Войска Запорожского Глоба // Русская старина. — 1882. — Кн. 7. — С. 308 — 371.

3. Олександра Яківна Єфименко (1848 — 1918 рр.) — історик народницького напрямку, дослідник політичної історії та соціального устрою України давньої, литовської та козацької доби, народної творчості, перша в дореволюційній Росії жінка, удостоєна ступеня почесного доктора історії Харківського університету.

4. Касперов В.И. От редакции // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарь за 1888 год». — Харьков, 1888. — Вып. 2.

5. Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII — XX ст.) / Укл. О. Боряк. — К.: Українознавство, 1994. — 121 с.

6. Єфименко П.С. Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе // Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — С. 805 — 809.

7. Виноградов Н.П. П.С. Ефименко. // Живая старина. — 1908. — Вып. 2; Разумова А.П. Из истории русской фольклористики. П.С. Ефименко и П.Н. Рыбников. — М. — Л., 1954. — С.20 — 42; 75 — 129.

8. Марков П.Г. А.Я. Ефименко — историк Украины. — К., 1966 [библиогр. с. 116 — 123]; Скакун О.Ф. Историчні погляди О.Я. Єфименко // УІЖ. — 1967. — № 1; Смолий В.А. Єфименко: Очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История Украинского народа. — К., 1990; Шумрикова-Карагодіна Л.П. Историчні погляди Олександри Яківни Єфименко на минуле українського суспільства (кін. XIX — поч. XX ст. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Дніпропетровськ: ДУ, 2003. — С. 166 — 175.

9. Абрамова З.А. П.П. Ефименко и вопросы социологии первобытного общества // КСИА. — 1972. — Вып. 131. — С. 5 — 10; Бибиков С.Н. Петр Петрович Ефименко // СА. — 1984. — № 4. — С. 287 — 290; Синицин А.А. П.П. Ефименко и современное палеолитоведение // КСИА. — 1992. — Вып. 206. — С. 6 — 11; Археологія України. Бібліографічний покажчик. 1981 — 1990 / Уклад. І.Г. Шовкопляс. — К., 1999. — С. 31; Формозов А.А. О Петре Петровиче Ефименко (материалы к биографии) // Очерки по истории отечественной археологии. — М., 2002. — Вып. 3. — С. 73 — 127; Кухарчук Ю.В. П.П. Єфименко (до 120-річчя від дня народження) // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 135 — 140.

10. Соловей Е.С. Єфименко Т.П. // УЛЕ. — К.: «Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 1990. — Т. 1. — С. 190.

11. Єфименко // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — СПб., 1894. — Т. XI. — С. 691; Єфименко П.С. // БСЭ. — 3-е изд. — М., 1972. — Т. 9. — С. 108, Куницький О.С. Єфименко П.С. // РЕІУ. — К.: Головна ред. УРЕ, 1970. — Т. 2. — С. 134 та ін.

12. Саєнко В.М. Токмацькі витоки родини Єфименків (до 170-літньої річниці від народження П.С. Єфименка) // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2004. — Вип. 4. — С. 88 — 92.

13. ИРЛИ, ф. 377 (С.А. Венгерова), 1-е собрание биографий, № 1199 — 1200 (надруковане: Автобиографии П.С. и А.Я. Ефименко (публикация В.Н. Ильинской) // Из истории русской фольклористики. — Л.: Наука, 1978. — С. 93 — 106); Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю на 1888 год». — Харьков, 1888. — Вып. 2.

14. Автобиографии П.С. и А.Я. Ефименко (публикация В.Н. Ильинской) // Из истории русской фольклористики. — Л.: Наука, 1978. — С. 93 — 106.

15. Русская интеллигенция. Автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С.А. Венгерова: Аннотированный указатель / Под ред. В.А. Мыслякова: В 2-х т. — СПб.: Наука, 2001. — Т. 1. — 639 с.

16. ИРЛИ, ф. 377 (С.А. Венгерова), 1-е собрание биографий, № 1199 — 1200.

17. Автобіографія П.С. Єфименка // ІР НБУВ, ф. І, № 302 (6376). арк. 1 — 6. Рукопис.

Петр Саввич Ефименко (Автобиографические заметки).

Родился 1835 г. в Таврической губернии Бердянского уезда в одном из хуторов слободы Большого Токмака. Родители местного крестьянского происхождения. Отец мой добровольно пошел за брата в солдаты, проявил храбрость в компании 1812 г., под Бородином был ранен пулей навывлет, участвовал во взятии Парижа, обучился грамоте настолько, что по выходе за ранами в отставку мог поступить на службу в полицию, сначала писцом, потом становым приставом, заседателем земского суда и, наконец, городничим г. Ногай-ска. Был в свое время очень известен в Таврической губернии по неутомимой энергии и суровости, с какой он преследовал степных разбойников и духоборческий самосуд,

обуславливавший тайные убийства. Мать моя — женщина очень добрая и тихая, крайне противоположная отцу, была неграмотна. Детство мое прошло на хуторе, приобретенном отцом около г. Мелитополя. Несмотря на зажиточность, выдвигавшую нашу семью на панское полюдь, я рос на уединенном хуторе под теми же исключительно воспитательными влияниями, под какими живут крестьянские дети: впечатления природы и хуторской свободы, народные песни и сказки, общество пастухов и батраков. Я не знал другого языка, кроме родного языка моей матери и всех окружающих, т. е. украинского, так что по приближении школьного возраста, я стал чаще и чаще слышать от матери «Треба тобі, синку, вчитись балакати по панському». Лет семи я был отведен в сельскую школу в слоб[оду] Большой Токмак. Затем в г. Симферополе приготовился к поступлению в Екатеринославскую гимназию. Здесь прекращается моя связь с деревней, туда я приезжал теперь только на летние каникулы и мои старые приятели пастухи уже говорили мне теперь «Мы не тямимо (не понимаем), що вы кажете». Таким образом, гимназия разорвала мои связи с родной почвой и ничего не дала взамен в смысле почвенного воспитания. Лишь в 6-м классе попала мне случайно в руки книга, которая произвела на меня потрясающее впечатление, отразившееся на всей моей дальнейшей жизни. Эта книга — Кобзарь Шевченка, над которым я пролил потоки слез и отлетела от меня проза жизни и почувствовал я себя на седьмом небе. Единственно под влиянием этой книги я начал при первом же приезде домой на каникулы записывать народные песни, пословицы, заклинания и проч[ее]. Таким образом вышел из меня самодельный украинский народник и этнограф. Я стал ревностно читать книги по истории, литературному описанию Малороссии. Эти мои, так сказать, интенсивные симпатии начали осмысливаться к поступлению в Харьковский университет в 1855 г.

При вступительном экзамене из русской словесности я познакомился с профес[сором] А.Л. Метлинским, украинским поэтом и этнографом, который посоветовал мне собирать этнографический материал и очень обрадовался, когда я признал, что я это уже сам делаю. На направление же моей так сказать общественной мысли отразился сильно такой факт: мне случилось прожить несколько зимних месяцев в 1855 г. в г. Мелитополе, в то время, как через этот город возвращались остатки нашей разбитой армии. В нашем доме останавливались офицеры, крайне недовольные, раздраженные, которые распространяли вокруг себя отрицательное отношение к отечественным порядкам, и мысль о необходимости крупных реформ. Я с жадностью воспринимал их нигилистические взгляды. С этих пор я стал отыскивать в университете товарищей, солидарных со мной по взглядам и настроениям. Сначала я натолкнулся на украинский кружок, во главе которого стоял медик В.М. Нельговский, но кружок этот скоро распался, оставив мне в наследство свою украинскую библиотеку. Этот кружок, как сообщил мне потом А.А. Потебня, занимался собиранием этнографических и исторических материалов и оставил для печати (литературный сборник, в который, между прочим, вошли переводы Нельговского повестей Гоголя). Затем в 1856 г. я сошелся со студентом Я.Н. Бекманом и с ним образовал новый кружок, но уже общерусского направления. Бекман стоял *au courant* тогдашнего общественного брожения, как оно выразилось после Крымской компании. Через него я познакомился с Письмом Белинского к Гоголю и с находившейся тогда в зачаточном состоянии потребной литературой, в которой не последнее место занимали стихи молодого тогда Л.Н. Толстого:

Как 8-го сентября
Мы за веру, за царя
От француз ушли.

Наш кружок, которому еще так новы были тайны бытия, счел необходимым дать себе организацию: она была описана одним из наших товарищей в своем дневнике.

Через три года, когда мы уже все были в разброде и забыли и думать о кружке, случайным образом попался в руки начальства этот дневник, из-за которого я и пострадал, в числе 10 человек. В этот промежуток времени я вынужден был оставить г. Харьков, вследствие участия в студенческих беспорядках, происходящих по поводу оскорбления одного студента попечителем Катакози и окончившихся увольнением Катакози от должности. После этого я учился год в Москве, где посещал известный тогда кружок П.[Н.] Рыбникова (будущего собирателя былин в Олонецкой губернии). К нам, молодежи, приходили все известные тогда московские славянофилы для дебатов. Из них на меня особенное впечатление производил своим энтузиазмом К.С. Аксаков. Хотя кружок собирался исключительно с целью выяснить свои общественные воззрения, но Рыбников впоследствии поплатился за свои субботы ссылкой в Петрозаводск. После Москвы я больше года странствовал по Малороссии для знакомства с краем, собирая этнографические и исторические материалы, которые помещал в Черниговских губ[ернских] Ведомостях с 1858 года.

Между прочим жил (с августа 1859 г.) и в г. Киеве, где снова выдвинулись на сцену мои украинские симпатии, которые здесь приводились ярче к сознанию от их столкновений с враждебными космополитическими и национальными элементами. Там я проживал в студенческой квартире, которая известна была между товарищами под именем «Малороссия». Между прочим, с нами жил тогда студент Антоний Свидницкий, получивший впоследствии известность своей повестью «Люборацкие». Отец его состоятельный священник лишил его всяких средств к существованию за поступление в университет. Кружка у нас не было, но к нам приходила молодежь патриотически настроенная. Я помню студентом Малашенка, украинского поэта, дальнейшая судьба которого мне неизвестна, В.[Б.] Антоновича и Ф.[Т.] Рыльского, которые тогда еще признавали себя за поляков и обращались к нам с воззванием до братьев-русинов [...] П.П. Чубинского, посетившего нас мимоездом из Петербурга, где он был студентом.

В конце 1859 г. здесь же в Киеве я был нежданно-негадано арестован по Харьковскому делу, отвезен в Петербург, а оттуда через полгода пребывания в Петропавловке, отправлен в ссылку сначала в Пермскую губернию, а через год в Архангельскую губернию, с определением на государственную службу. В Архангельскую губ[ернию] я переведен был потому, что в Перми принимал живое участие в организации местных элементов, приведенных в брожение подъемом общественной волны, шедшей из центров.

В Архангельске, куда я прибыл в половине 1861 года, я был очень любезно встречен местным губернатором [М.К.] Арандаренком (автором Историко-этнографического описания Полтавской губ[ернии]), который обещал хлопотать о моем освобождении и советовал тем временем в глуши заниматься изучением народной жизни. Я был определен канцелярским служителем сначала в Онегу, а затем переведен в г. Холмогоры, где служил писцом при полиции, а потом дворянским заседателем в уездном суде.

По закрытии Холмогорского У[ездного] Суда я существовал на казенный паек, отпускаемый ссыльным. Хотя существовать было холодно, но не так уж скучно, потому что в Холмогорах пребывало всегда значительное количество административно сосланных лиц сначала поляков, заподозренных в сочувствии к польскому восстанию, потом русских, причастных к разным политическим процессам. Последние жили надеждой на скорое освобождение, но во мне остыли всякие упования. Местные губернаторы не раз вызывали меня в Архангельск для отправления обязанностей секретаря «Губернского статистического комитета», но вынуждены были по несогласию жандармов возвращать меня назад в Холмогоры. Там прожил я до 1873 года.

Все продолжительное мое пребывание на Севере я занимался изучением народной жизни, не специализируясь на какой-либо отдельной ее стороне, а интересуясь всей

совокупностью ее явлений, поскольку они были мне доступны. Таким образом, в круг моих собраний входили материалы и этнографические, и филологические, и исторические, обычно-правовые, экономические. В своих занятиях я находил большую поддержку в П.П. Чубинском, моем киевском знакомом, который тогда вынужден был проживать в Архангельске, но успел там занять авторитетное положение при губернской администрации, в качестве секретаря Статистического Комитета, и в редакторе Губернских Ведомостей Н.А. Альбертини, тогда известном писателе, сосланном в Архангельск. Труды мои я печатал в местных изданиях: в Архангельских Губернских ведомостях с 1865 по 1871 год много помещено (всего 115 разнородных статей о Севере), в Памятной книжке Архангельской губ[ернии] на 1864 г. и в трудах Арх[ивного] Статистического Комитета за 1865 г. (9 статей этнографического характера). Кроме того Статистич[еским] Комитетом изданы отдельно в 1869 г.: «Заволжская Чудь», (историко-этнографическое исследование) и в 1869 же году: «Сборник народно-юридических обычаев Архангельской губернии». Московское общество Любителей Естествознания, Антропологии и этнографии издало 2 больших тома моих материалов по этнографии русского населения Архангельской губернии (Москва — 1877 — 8 гг.). В «Записках Русского Географического общества по отделению этнографии» напечатано в 1868 г. в II томе исследование «О Яриле, языческом божестве русских славян». В том же издании в III томе на 1873 год «Приданое по обычному праву крестьян Архан[гельской] губ[ернии]» и в т. VIII за 1878 г. «Договор найма пастухов». В журнале Мин[истерства] Нар[одного] Просвещения 1874 г. №№ 9 — 11 моя монография: «Знаки собственности [крестьян Архангельской губернии]» (опыт исследования по сравнительному обычному праву). Кроме того помещались: в Судебном журнале за 1873 г. № 7 и 8 «Семья архангельского крестьянина» (по обычному праву), в «Древностях Московского археологического общества» за разные годы разные археологические статейки и известия в «Русской старине» за 1875 г., [ноябрь] кн. XI, «Калнышевский, последний кошевой Запорожской сечи (его заточение в Соловец[ком] монастыре)».

Когда я был в 1873 году, по ходатайству покойного гр. А.С. Уварова перед Министром народного просвещения переведен в г. Воронеж, управляющий местной казенной палатой пригласил меня на должность чиновника особых поручений исключительно для собрания и разработки местных торговых юридических обычаев. Из этих работ были напечатаны в «Юридическом Вестнике» за 1879 и 80 г. «Договор купли-продажи» и «Договор найма купеческих приказчиков» (т. IV).

С 1876 года я уже мог свободно выбирать место жительства и, прослуживши год секретарем Губ[ернского] Статистического Комитета в Самаре, я окончательно поселился на юге, сначала в Чернигове, потом в Харькове. В Чернигове служил при Земском Статистическом Бюро и потом в редакции Земского Сборника. Здесь напечатано много мною статей исторических, статистическо-экономических и земско-хозяйственных, которые печатались в «Особом Приложении» к Губернским Ведомостям, преимущественно за 1878 г. и в «Земском Сборнике».

Еще раньше этого мои статьи и материалы, касающиеся местной жизни, печатались в журнале Основа за 1861 и 1862 гг., в Черниговском листке за 1863 год. В Харькове я был приглашен известным тогда земским деятелем Е.С. Гордеенко в качестве статистика в Харьковскую подкомиссию по исследованию железнодорожного дела, в которой он состоял председателем, потом был уездным земским статистом, затем секретарем Губернского Статистического Комитета и, наконец, Членом-оценщиком Харьковского Отделения Дворянского земельного банка.

Мои труды этого периода: Доклад Харьковской железнодорожной подкомиссии о движении товаров по Курско-Киевской железной дороге за пять лет (1874 — 78)

Харьк. 1880 г. Исследование кустарных промыслов Сумского уезда, изд[ание] Харьк[овского] Губерн[ского] земства 1882 г. Статистическо-экономическое описание Харьк[овского] уезда, изд[ание] уездного земства 1884 г. В качестве Секретаря Статистического комитета составлял и редактировал Харьковский календарь на 1884 — 87 года, открыл в нем литературно-научный отдел, потом этот отдел обособил в виде Отдельного Харьковского Сборника, которого 1-й выпуск на 1887 г. вышел под моей редакцией.

Я еще забыл упомянуть о труде моем, касающемся этнографии юга. В 1874 г. напечатан мой Сборник малороссийских заклинаний, изданный Обществом истории и древностей российских в Чтениях Общества и отдельно.

В Киевской Старине я принимал живое участие с 1882 г. по 1887 год. Список статей и материалов, помещенных в этом издании, прилагаю ниже.

Кроме этого, напечатаны такие мои программы. Программа для собирания сведений о народных суевериях и повериях в Южной Руси. (в Приложении к 4 № Известий Императорского Русского Географ[ического] общества 1866 г.). Программа для собирания народных юридических обычаев (изд. в приложении к Сборнику по обычному праву Арханг[ельской] губернии 1869 г.). Программа для Собирания сведений об общинном землевладении, в журнале «Слово» за 1878 год и отдельно.

За свои научные труды я был избран в члены следующих ученых обществ: Русского Географического, Московского Археологического, Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, Киевского Юридического, Летописца Нестора и Харьковского Историко-филологического. Имею серебряную и малую золотую медали от Российского Географического Общества.

К сожалению, приключившаяся со мной с 1887 года от переутомления, тяжелая болезнь (сначала нервный удар, а затем эпилепсивидные припадки) лишила меня возможности работать для науки, так что я едва могу зарабатывать свой насущный хлеб, состоя на должности члена-оценщика дворянского банка.

Вот мои статьи в Киевской Старине. За 1882 год № 1. «Архив Малороссийской коллегии при Харьков[ском] университете» [С. 193 — 198], № 1. «Образы обличительной литературы в Малороссии» [С. 538 — 559], № 3. «Один из протестовавших» [Сотенный осавул Матвей Новик о восстановлении казацких вольностей, [С. 602 — 608], № 5. «Экстренные расходы из сумм Малороссийской коллегии [Указы Екатерины II Малороссийской коллегии 1772 — 1780 гг., [С. 312 — 315], № 8. «Глоба, последний писарь Войска Запорожского» [«Последний писарь Войска Запорожского Глоба», [С. 379 — 371], № 9. «Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708—1802 г.» [С. 391 — 412], № 12. «Н[иколай] Д[митриевич] Мизко» (некролог) [С. 593 — 598].

За 1883 год. № 4 [верно № 5]. «Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору [С. 169 — 174], № 4. «Шпитали в Малороссии» [Прочитано 10 листопада 1882 р. на засіданні історико-філологічного товариства при Харківському університеті. — С. 691 — 708; Закінчення. Початок див.: 1883. № 3]; № 6. «Упыри (Из истории народных верований)». [С. 371 — 379]; № 7. «Административное распоряжение по поводу слухов о кончине мира» [Ордер воронежского та харківського генерал-губернатора Черткова, 1785 р. — С. 583 — 585]; № 7. «Подозрение, возведенное на проезжающих, в отравлении воды во время холеры 1848 г.» [С. 578 — 582]; № 9 и № 10. «Братства и союзы нищих» [С. 312 — 317]; № 11. Откуда взялись запорожцы (народные предания); № 11 — 12. «Суд над ведьмами» [С. 374 — 401].

За 1884 год. № 3. «Попытка околдовать волостной суд» [С. 508 — 509]; № 3. «Последствия клятвoprеступления [Донесения полкового осавула Михайла Самопаса гетману К. Разумовскому.» [С. 510 — 511]; № 4. «Могила гетманцев в г. Лебедине»

[С. 693 — 695]; № 5. «Присяга духовенства» [С. 151 — 153]; № 5. «Библиографический указатель трудов П.П. Чубинского» [С. 138 — 142]; № 6. [Е-ко, П.] «Старинные способы возратить язык немому и рассеять людские слухи» [С. 353 — 354].

За 1885 год. № 11. [П.Е.] «Запрещение купальских огней» [С. 556 — 558].

За 1886 год. № 1. [П.Е.] «Из эпохи крестьянской реформы на юге России (Народные слухи о воле и земле)» [С. 91 — 110]; № 3. [П.Е.] «К истории семейных разделов у крестьян» [С. 593 — 598]; № 4. [П.Е.] «Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе». [С. 508 — 509]; № 5. [П. Еф.] «Затерявшаяся песня о событиях 1696 г.» [С. 173 — 175]; № 5. «Околдование начальства» [С. 175 — 178]; № 7. [Е-ко, П.] «Переобмундирование воронежских чиновников конца XVIII ст.» [С. 575 — 576].

За 1887 год. № 8. [П.Е.] Псалма XVIII ст. [С. 777].

За 1888 год. № 4. «Экономические заметки о старине и материалы о старине (Рудни в Малороссии)» [С. 52 — 63].

Петр Ефименко

О трудах моих, касающихся Крайнего Севера и отчасти юга, сведения находятся в Т. № 1 Энциклопедического Словаря Брокгауза и Ефрона в статье Венгерова под словом «Ефименко», а также в Истории русской этнографии Пыпина, т. I и II.

ІНФОРМАЦІЇ

Тараненко С.В.

ВАЖЛИВА ПОДІЯ

11 — 20 травня 2006 року в Запорізькому краєзнавчому музеї експонувалась виставка «Розгойдані дзвони пам'яті», присвячена жертвам голодоморів в Україні. Створена вона за сприяння Міністерства культури і туризму України й експонувалась зусиллями Державного підприємства «Державне концертне агенство Україна» за дорученням Президента України протягом 2006 року в обласних центрах України. Вперше вшанування пам'яті жертв голодомору 1932 — 1933 років в Україні організувала й провела в 2003 році опозиція, очолювана В.А. Ющенком. На Михайлівській площі в Києві відбувся мітинг — реквієм. З обранням президентом України В.А. Ющенка, вшанування пам'яті загиблих відбувається на державному рівні. В місті Запоріжжі під головуванням управління внутрішньої політики Запорізької обласної державної адміністрації щороку відбуваються заходи, де вшановують пам'ять невинно убієнних, а також обговорюють проблеми віднайдення й дослідження документів про ганебні акції комуністичної імперії. Велику увагу ЗОДА приділяє й соціальним питанням. На сьогодні, за даними Запорізької обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури, в нашому краї збереглися і виявлені місця поховань жертв голодоморів 1921 — 1923 рр., 1932 — 1933 рр., 1946 — 1947 рр. у Василівському, Вільнянському, Гуляйпільському, Кам'янсько — Дніпровському, Мелітопольському, Новомиколаївському, Приазовському, Токмацькому та Чернігівському районах (у 9 районах з 20). Але ще не в усіх селах встановлені пам'ятні знаки на місцях поховань.

«Виставка працюватиме для молоді. Символічно, що це перша експозиція присвячена дуже важливій темі і вона зробить важливий внесок у справі вивчення української історії і в справі виховання молодого покоління», — такими словами відкрив виставку директор Запорізького краєзнавчого музею, доктор історичних наук, професор ЗНТУ Г.І. Шаповалов.

11 травня 2006 р. на відкритті виставки виступили в. о. начальника управління культури Запорізької обласної державної адміністрації Л.Ф. Брацило, яка, зокрема, наголосила: «Виставка будить нашу совість, пам'ять. Нагадує нам про нашу відповідальність — науковців, влади і кожного з нас.» Завідуюча сектором взаємодії з Верховною Радою Міністерства культури і туризму Л.П. Чумакова розповіла, що виставка створена «завдяки зусиллям ініціаторів загальнодержавного вшанування пам'яті загиблих, завдяки праці багатьох свідків, також українців, що проживають за кордоном» і закликала: «...помолимося за ті світлі душі, які загинули з вини влади, запалимо свічки, пом'янемо».

На відкритті виставки виступив також кандидат історичних наук, докторант кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ В.І. Мільчев, який досліджує зазначену тему. Він висловив сум і, одночасно, докір

сучасникам: «Українці, на відміну від вірмен, ірландців, євреїв мало роблять для того, щоб зберегти пам'ять, передати історію нащадкам. Сьогодні українська історія як наука не може фізично відтворити події, бо: по — перше, багато людей померло, по — друге, влада потурбувалася щоб знищити документи й пам'ять. І разом з тим пам'ять берегти треба».

На заході був присутній відомий запорізький поет, керівник науково-редакційного підрозділу ЗОДА з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією» П.П. Ребро. Він розповів присутнім про своє власне дитинство, що припало на голодні 30-ті роки, а також про видання в Запоріжжі книг, присвячених жертвам комуністичного режиму. Це об'ємні збірки нарисів та документів. З 1999 по 2002 роки видано 5 випусків альманаха «Спокута» та 3 томи збірників «Повернені імена».

Відомі в історії три голодомори в Україні 1921 — 1923 рр., 1932 — 1933 рр., 1946 — 1947 рр., здійснені «червоною Москвою», були спланованою злочинною акцією проти українського народу. Це стверджується численними документами й усними свідченнями тих, хто вижив. До цього часу деякі дослідники намагаються виправдати голод 1921 — 1923 років та голод 1946 — 1947 років засухою в південних районах України. Засуха дійсно була, але вона в жодному разі не може бути причиною голоду, бо Радянський Союз повсякчас експортував український хліб. Юрій Соломатін, депутат Верховної Ради, член Комуністичної партії, у жовтні 2006 р. заявив, що голод 1930-х років — це вигадка, «загинули якихось 300 — 400 тис. чоловік, так це за те, що чинили опір колективізації. Голоду як такого не було». Грошей на спорудження Меморіалу на честь вшанування пам'яті жертв голодомору 1932 — 1933 років у Державному бюджеті 2007 р. не передбачено. Видання книг про Голодомор фінансує не держава. Саме на державному рівні слід визнати, що у XX столітті комуністичний режим вчинив геноцид — три страшні голодомори, в результаті яких померло понад 14 мільйонів українців, таким чином знищив кожного другого українця та кожную четверту українку. Подібний злочин не має аналогів у світі.

В роки комуністичного правління тема голодомору була забороненою. Проте, про голод 1933 року у світі знали давно. Література на цю тему в західних країнах налічує сотні назв. Перші публікації про голод в Україні вийшли за кордоном. Найзначніша з них — відома праця Р. Конквеста «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор». — К., 1993 (переклад з англійського видання). На значному архівному матеріалі ґрунтується робота відомого українського історика С.В. Кульчицького «1933: трагедія голоду». — К., 1989. У брошюрі автор схарактеризував здійснювану Сталіним в роки першої п'ятирічки соціально-економічну політику, окремо висвітлив злочинницькі дії надзвичайної хлібозаготівельної комісії, що діяла в листопаді 1932 — лютому 1933 рр. Як на сьогодні, в роботі забагато «ленінізму» й «радянськості», а як на той час, то це було перше ґрунтовне документальне дослідження зазначених подій. Для вивчення даної теми сьогодні існує вже багато літератури. Найзначніша:

В. Маняк. Голод: чому і як? Народна книга меморіал. 33 — й: голод. — Київ, 1991 — 584 с.

Піст від диявола. — К.: Мистецтво, 2003. — 112 с.: іл.

В. Сергійчук. Як нас морили голодом. — К. 2003. — 252 с.

Український голокост. 1932 — 1933. Свідчення тих, хто вижив. Т. 1. Упорядник

Ю. Мицик. — К.: Видавничий дім «Києво — Могилянська академія», 2005. — 296 с.

Український голокост. 1932 — 1933. Свідчення тих, хто вижив. Т. 2. За редакцією

Ю. Мицика. — К.: Видавничий дім «Києво — Могилянська академія», 2005. — 443 с.

С. Кульчицький. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні; Г. Єфіменко. Всесоюзний перепис населення 1937 р. в Україні: документи та матеріали. — К., 2003. — 497 с.

Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. Бібліографічний покажчик / ОДНБ ім. Горького, Інститут історії України НАН України, фундація українознавчих студій Австралії. – Одеса, 2001, – 198 с.

С. Кульчицький. Цикл статей «Чому Сталін нас нищив?» // День, жовтень – листопад 2005 р.

С. Кульчицький. Цикл статей «Чи був Голодомор 1933 р. геноцидом?» // День, жовтень – листопад 2006 р.

Чекають дослідників і нові нещодавно до 15-ї річниці незалежності України розсекречені матеріали НКВС – КДБ про масштаби голоду в Українській РСР.

Постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932р. «Про хлібозаготовки на Україні, Поволжжі та на Північному Кавказі» вимагала «...закінчити план заготовок зернових до кінця січня 1933 р., ...рішуче викоринити контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабори на тривалий термін і не зупинятись перед застосуванням вищої міри покарання.» Керівництво республіки не могло протистояти диктату Центра і фактично проводило політику, яка забрала в українського народу мільйонні жертви. На весь Радянський Союз стали відомі події в Оріхівському районі на Дніпропетровщині (тепер Оріхівський район Запорізької області), де керівники району дозволили колгоспам залишити в себе насінневі фонди. Коли Сталіну доповіли про це, він розпорядився негайно арештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному. Розпорядження перевиконали. Старший агроном райземуправління І.А. Аністрат був засуджений до розстрілу, п'ятеро керівників і спеціалістів – до 10 років позбавлення волі в концтаборах, п'ятеро – до восьми років, двоє – до п'яти років [1, с. 67 – 68]. В дію вступив терористичний закон від 7. 08. 1932 р., який легалізував розстріли та запроторення до концтаборів смерті селян за «крадіжку» вирощеного ними зерна. До того ж запровадили паспортну систему міського населення, тим самим позбавивши селян змоги шукати порятунку від смерті в містах. Методи, якими провадилась хлібозаготівля у 1932 – 1933 роках, свідчать, що голодомор українського селянства був свідомо запланованим вбивством мільйонів невинних жертв.

Зазначена виставка має художньо-документальний характер. Архівні документи, колекція народних картин, збірка фотографій, що свідчать про геноцид та етноцид українського народу, зібрані народним художником України Миколою Сядристим. На виставці відвідувачі також ознайомились із картинами Валерія Франчука та колекцією фотографій і документів, зібраною Вільямсом Морганом, американським дослідником української історії.

Із особливою зацікавленістю відвідувачі переглядали документальний фільм «Жити заборонено», в основі якого усні свідчення понад 1600 осіб, що пережили голодомор 1932 – 1933 років, записані студентами історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка з ініціативи і у співпраці з фондом «Україна – 3000» за спеціально розробленою програмою-запитальником. Сум та біль, щирі почуття скорботи викликали у відвідувачів експонати виставки. Доглядачі виставки спостерігали сльози й хвилювання старшого покоління, відверту зацікавленість студентів, що чи не вперше побачили й почули раніш замовчувані сторінки історії. Вражає запис 12 травня 2006 р. у Книзі відгуків студентки Запорізького національного технічного університету Мантули Юлії:

«...високий хрест стоїть на кручі,
а поруч я стою німа.
Прийшла терпіти біль пекучий,
Вкраїно, Ненечко моя!»

Безперечно, виставка «Розгойдані дзвони пам'яті» додає вагомого внеску у справу виховання Народної Пам'яті. І Запорізький краєзнавчий музей як могутній засіб інформації виконав свою роботу гідно.

Література

1. Повернені імена. Книга перша. К.: Вир, 1998. — 350 с.

Попандопуло З.Х.

К 90-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ А.В. БОДЯНСКОГО

23 сентября 2006 года исполнилось бы 90 лет Александру Всеволодовичу Бодянскому (1916 — 1992 гг.), одному из выдающихся археологов — полевиков Запорожского края. В память о нем в Запорожском областном краеведческом музее был проведен «Круглый стол», куда были приглашены археологи и краеведы, знавшие Александра Всеволодовича, сотрудники музеев Украины, в чьих фондах хранятся материалы, собранные им за многие годы. При подготовке к юбилею, ЗОКМ был подготовлен сборник «Археологічна спадщина О.В. Бодяньського», состоящий из двух разделов: в первом собраны все публикации Александра Всеволодовича, изданные в различных научных журналах; во втором — помещены воспоминания о Бодянском и опубликованы научные статьи, написанные по материалам его находок. В одном из залов музея была развернута выставка, на которой демонстрировались находки Александра Всеволодовича из коллекций ЗОКМ, НЗХ, Института археологии НАНУ и частного музея История оружия (Шлайфер В.Г.) Благодаря Областному обществу охраны памятников истории и культуры (Козырев В.К.) и дирекции Национального Заповедника Хортица (Сушко К.И.) был, наконец, установлен памятник на могиле Александра Всеволодовича в с. Петрополь Запорожского района. По инициативе ЗОКМ (Шаповалов Г.И) была установлена мемориальная доска на одном из домов, на улице, носящей имя Бодянского в Заводском районе г. Запорожья. На «Круглом столе» выступили с интересными и мало известными фактами из биографии А.В. Бодянского профессор Днепропетровского национального университета, доктор исторических наук И.Ф. Ковалева; ст. научный сотрудник Института биографических исследований, кандидат наук С.Н. Ляшко; Т.К. Шевченко — работавшая с ним на раскопках поселения «Протолче» на о. Хортица и др. Хранительница фондов Днепропетровского исторического музея Сердюк М.И. выступила с информационным докладом о коллекции Бодянского, хранящейся в музее. С подобными же докладами выступили научный сотрудник НЗХ Казанцев А.Ф. и зав. отделом ЗОКМ Попандопуло З.Х. В выступлениях звучали предложения о сборе всего архива А.В. Бодянского в краеведческом музее и подготовке его издания во втором сборнике.

МУЗЕЮ – 85

2006 год для Запорожского областного краеведческого музея оказался насыщенным юбилеями: в мае выставкой «30 + 5» были отмечены 30-летие деятельности Г.И. Шаповалова в должности директора музея и 5-летие выхода научного ежегодника «Музейный вестник». В сентябре в музее был проведен ряд мероприятий, посвященных 90-летию выдающегося археолога А.В. Бодянского, чей профессиональный путь начался и завершился в стенах этого музея.

14 декабря состоялся праздничный вечер, посвященный 85-летию со дня основания Запорожского областного краеведческого музея. Своих гостей музейщики встретили запахом свежей краски. К юбилею из областного бюджета были выделены средства, позволившие провести замену старых входных дверей, части окон по фасаду здания, обновить парадную лестницу и лекционный зал, в котором и проходила торжественная часть.

Поздравить музей с солидной датой пришли заместитель главы облгосадминистрации Н.А. Фролов, заместитель главы областного совета А.А. Светлицкий, председатель постоянно действующей комиссии областного совета по вопросам науки, образования и культуры В.В. Сватьева, начальник областного управления культуры и туризма Л.А. Сизенцова, секретарь Запорожского городского совета Ю.В. Коптюх, заместитель городского головы А.С. Кузьмин.

Тепло и искренне звучали поздравления от коллег из Запорожского областного художественного музея, Национального заповедника «Хортица», Бердянского и Гуляйпольского краеведческих музеев, областной библиотеки им. М. Горького, областного государственного архива, областной инспекции по охране памятников истории и культуры и многих — многих других.

Самоотверженный и добросовестный труд музейного коллектива получил высокую оценку. Медали «За развитие Запорожского края» удостоен Г.И. Шаповалов. Почетными грамотами Министерства культуры и туризма награждены В.С. Черноморец, О.В. Чайка, В.Н. Хилько, В.А. Лиников. Грамоты областного совета и областной госадминистрации получили З.Х. Попандопуло, Т.Е. Решетило. Л.Н. Архипова, Т.Г. Деркач, С.В. Тараненко, Н.А. Зинченко. Грамотами областного управления культуры и туризма отмечены Н.П. Большакова, С.П. Гопак. Л.А. Ерохина, Т.С. Березанская. Л.И. Шаповаловой, С.И. Козыряцкой и В.А. Луныченко вручены почетные грамоты исполкома Запорожского городского совета. Многочисленные подарки, полученные коллективом в этот день, займут достойное место в фондах и библиотеке музея.

После завершения официальной части юбилейного вечера состоялось открытие выставки «Музею — 85», которая образным языком музейных экспонатов рассказывает о драматических, а иногда и трагичных страницах его истории, о людях, внесших свой вклад в его становление и развитие. Афиши, буклеты, путеводители напоминают о многочисленных экспозициях и выставках, подготовленных музеем. Выставленные в витринах печатные издания являются своеобразным отчетом о научной деятельности сотрудников музея за последние годы.

Сюрпризом для гостей выставки стало кратковременное (всего в течение двух часов) экспонирование лучших предметов из музейной коллекции драгоценных металлов, среди которых скифские, сарматские, гуннские золотые украшения, знаменитое серебряное навершие в виде орла из «Вознесеновского клада», серебряные с золотом колты эпохи средневековья (кочевники и Киевская Русь), серебряные гривна и саум — денежные единицы 14 века.

ЮВІЛЕЇ

ЧАЙКА ОЛЬГА ВАСИЛЬЕВНА

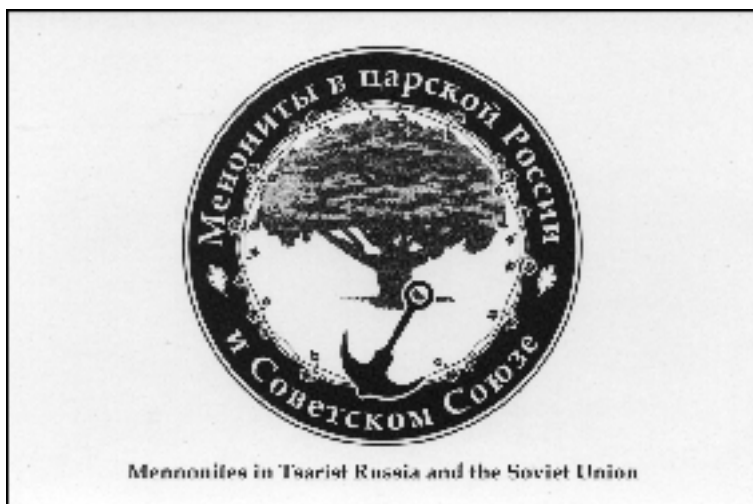
Есть люди, о которых говорят, что они состоялись в своей профессии, к такому типу людей относится и Ольга Васильевна Чайка. Родилась она 28. 05. 1956 года в с. Новгородовка Мелитопольского района Запорожской области в семье учителей. Вероятно, наследственность сыграла свою роль в выборе профессии, в 1974 году она поступила в Запорожский пединститут (ныне ЗНУ), на исторический факультет, который закончила в 1978 году. Недолго проработав учителем СШ № 17 в г. Бердянске, Ольга Васильевна, по семейным обстоятельствам, возвращается в г. Запорожье. Уже в 1979 году она поступает на работу в Запорожский краеведческий музей, в котором проходит путь от научного сотрудника до ведущего специалиста.

«История заселения края в XVIII — XIX веках» — тема, которую она ведет — сложная, изобилующая одновременно громадным объемом архивных материалов и белыми пятнами по истории малоизученных народов, заселивших Запорожский край в далеком прошлом. Однако, Ольге Чайке удается успешно справляться с такими задачами. Ей присуще постоянное стремление к совершенствованию своих знаний и использованию накопленных материалов для подготовки и публикации научных статей в разных научных и научно — популярных изданиях, разработке текстов лекций, созданию постоянно действующих выставок и экспозиций. Ее организаторские и научные способности хорошо проявились во время создания первой в музее международной выставки, посвященной меннонитам (фризы и фламандцы), получившим земли на юге Российской империи в конце XVIII — начале XIX веков. Результатом совместной работы с профессором Торонтского университета (Канада) Харви Диком стала выставка «Хортица — 99: Меннониты в царской России и Советском Союзе», имевшая большой успех. Эта работа имела свое продолжение в организации также международной фотовыставки «Молочанску — 200».

Чайка О.В. является не только членом редколлегии журнала «Музейный вестник», но и его постоянным автором.

Ольга Васильевна принимает активное участие и в общественной жизни музея. Будучи многолетним председателем профкома, проявила твердость в отстаивании интересов коллектива, чуткость и отзывчивость к каждому сотруднику музея. Она хороший, добрый друг, на нее всегда можно положиться. Желаем ей доброго здоровья, долгих и успешных лет работы в музее.

3. Попандопуло

ДЕРКАЧ ТАМАРА ГРИГОРЬЕВНА

2006 год для Тамары Григорьевны стал юбилейным. Она родилась 10 июня 1951 года в поселке Благодатном Приморского края в семье служащих. В 1968 году окончила Днепродзержинскую среднюю школу, а потом искала себя во многих отраслях: работала на стройке, техником в университете, позже — в Украинском НИИгаза.

В 1970 году Тамара Григорьевна поступила на вечернее отделение Харьковского государственного университета. Сложно было днем работать, а вечером учиться, но она успешно закончила в 1976 году университет по специальности — преподаватель географии.

Попробовав себя на ниве просвещения в СШ № 77 г. Запорожья, в 1977 году Деркач Т.Г. пришла работать в музей. Этот выбор стал делом всей ее жизни. В 1983 году она, по заданию Областного управления культуры, занималась созданием экспозиции дома Запорожской области в Украинском музее народной архитектуры в с. Пирогово. За годы работы ею собраны хорошие коллекции по геологии и палеонтологии края, написаны тематико-экспозиционные планы по этим темам. А в 2005 году Тамара Григорьевна стала автором постоянно действующей выставки «Геологічна історія краю» и текста тематической экскурсии.

Деркач Т.Г. была участницей двух географических съездов СССР, а в прошлом году ее пригласили на съезд палеонтологов Украины, который проходил в г. Мелитополь. Она является автором ряда научных статей и многих газетных публикаций: «Обзор палеофлоры из фондов Запорожского областного краеведческого музея», «К 120-летию Криштофовича», «Лысая гора — уникальный природный музей» и др. Участвует в съемках телепередач «Мій рідний край».

Проработав почти тридцать лет в музее, Тамара Григорьевна стала прекрасным специалистом в своей отрасли и дает квалифицированные консультации.

Друзья и коллеги по работе поздравляют Тамару Григорьевну с юбилеем. Желают крепкого здоровья, успехов в труде, интересных находок, научных открытий и исполнения всех жизненных планов.

В. Черноморец

АРХИПОВА ЛЮБОВЬ НИКОЛАЕВНА

Не каждый человек имеет такое завидное постоянство в выбранной профессии, как наш юбиляр, заместитель директора Запорожского областного краеведческого музея по научной части Любовь Николаевна Архипова. В ее послужном списке о работе три записи: научный сотрудник областного краеведческого музея, учитель истории школы № 15 Группы Советских войск в Германии и снова Запорожский краеведческий музей.

Родилась Любовь Николаевна 19 июня 1946 года в городе Чугуеве Харьковской области в семье военнослужащего, поэтому в детстве вместе с родителями пришлось много поехать по стране. А когда пришло время выбирать место учебы, поступила в Ленинградский университет на исторический факультет, который окончила в 1969 году с отличием.

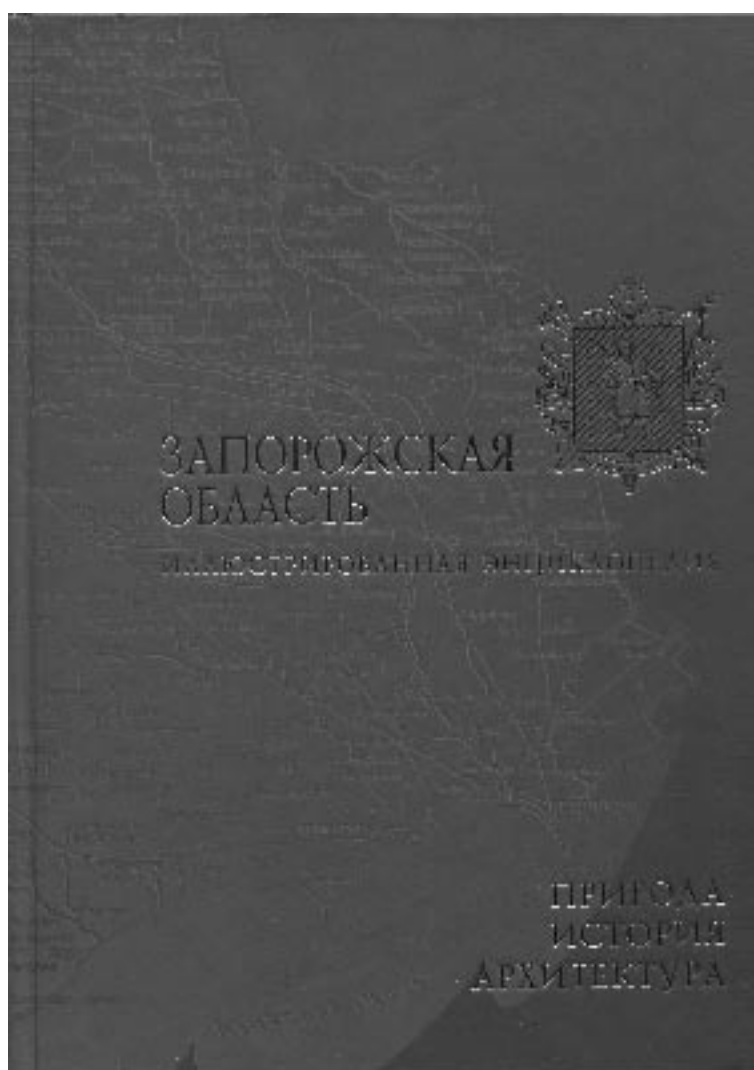
В 1970 году, будучи молодым специалистом, Архипова Л.Н. была принята в Запорожский областной краеведческий музей на должность научного сотрудника, и сразу же ей пришлось строить экспозицию по современности. Это была нелегкая задача даже для опытного сотрудника, а для новичка тем более. Но Любовь Николаевна справилась с ней успешно.

Потом были четыре года работы учителем в школе, расположенной на территории воинской части, дислоцированной в г. Дрездене в ГДР, куда она прибыла вместе с мужем. В сентябре 1976 года Любовь Николаевна вернулась в музей, через два года стала заместителем директора и работает в этой должности донныне. Она руководитель, о котором можно сказать: «Человек на своем месте». Знающая музейное дело, отзывчивая, тактичная коллега. У нее есть очень важная черта — дипломатичность. Это позволяет ей сглаживать любые «острые углы» в отношениях с коллегами, избегать конфликтных ситуаций в коллективе. Любовь Николаевна является заместителем председателя Ученого совета музея, членом редакционного совета ежегодника «Музейный вестник». Она автор ряда научных статей в двухтомнике иллюстрированной энциклопедии «Запорожская область», и один из соавторов книги об истории Запорожского электровозремонтного завода. Архипова Л.Н. провела большую работу по изучению истории родного музея. Велика ее роль и в оказании методической и практической помощи коллегам в музеях области.

Свои знания по музееведению Любовь Николаевна передает студентам вузов Запорожья, активно участвует во многих семинарах и научно-практических конференциях, проводимых в городе и области.

Коллеги по работе поздравляют Любовь Николаевну с юбилеем. Желают крепкого здоровья, творческих успехов на ниве нелегкого музейного дела и долгих, счастливых лет жизни.

В. Черноморец

ШИРЯЕВА МАРГАРИТА МИХАЙЛОВНА

Каждый период истории нашего музея запоминается не только новыми экспозиционными залами, находками редких экспонатов, открытием неизвестных страниц истории края, но и яркими, интересными сотрудниками, умеющими чувствовать время и сохранять все его проявления для потомков. Многие годы с любовью и благодарностью мы вспоминаем замечательную женщину, эрудированного специалиста, человека с большим чувством собственного достоинства, наставницу молодежи Маргариту Михайловну Ширяеву, отдавшую музейному делу 25 лет.

Маргарита Михайловна родилась 20 сентября 1936 года в селе Тормали Тавдинского района Свердловской области. Детство было тяжелым: рано умерла мать, в 1943 году на фронт отправился отец, так и не вернувшийся с войны. Детей отправили в детский дом в город Тавду. Здесь Маргарита окончила восьмилетнюю школу. Затем было ремесленное училище в Свердловске, работа фрезеровщицей на Уралмаше и большое желание учиться. Поэтому следующим этапом стала вечерняя школа. В 1958 году давняя мечта осуществилась — Маргарита Михайловна стала студенткой исторического факультета Уральского Государственного университета. После его окончания до 1965 года она работала заведующей учебно-консультативным пунктом финансового техникума в г. Свердловске.

В 1965 году семья Ширяевых переехала в Запорожье, и с 1 марта 1966 года Маргарита Михайловна стала сотрудником Запорожского областного краеведческого музея. Именно эта работа стала делом всей ее жизни. За годы, проведенные в стенах музея, она досконально изучила историю края с древнейших времен до конца XX века, занимала должности от младшего научного сотрудника до заведующей отделом и всегда была примером добросовестности, порядочности, инициативности. Она собрала сотни экспонатов по истории и этнографии края, участвуя в этнографических и археологических экспедициях, проводимых музеем. Подготовила тематико-экспозиционные планы для будущей экспозиции, участвовала в создании многих выставок, которые пользовались популярностью у жителей города и области. Для популяризации истории края Маргарита Михайловна читала лекции на предприятиях, в селах, в школах. Она вместе со всеми перенесла все тяготы переселения музея в новое здание по ул. Чекистов, 29, всегда была в первых рядах, когда мы ремонтировали его. Немало усилий приложила и в сельскохо-

займались здебільшого вільними, зокрема, в літній час — прополкою і збиранням врожаю на полях Запорозької області. Її добре знали по всіх музеях області. Маргарита Михайлівна ділилась досвідом з молодшими колегами, стояла у витоків руху за збереження архітектурних пам'яток міста Александрівки.

Ми бажаємо Маргариті Михайлівні здоров'я, мужності духу, збереження інтересу до минулого і прагнення до майбутнього на довгі роки.

О. Чайка

Список скорочень

АВУ	Археологічні відкриття в Україні
АИЗ	Археологические исследования и заметки
АП	Археологічні пам'ятки УРСР
АС	Археологический съезд
БСЭ	Большая Советская Энциклопедия
ВИЖ	Военно — исторический журнал
ДАЗО/ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДДУ	Дніпропетровський державний університет
ДЮПІК	Державна інспекція по охороні пам'яток історії і культури
ЗНТУ	Запорізький національний технічний університет
ЗОКМ/ЗКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ИРЛИ	Институт русской литературы РАН
КСИА	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
МҚМ	Мелітопольський краєзнавчий музей
НА ІА	Науковий архів Інституту археології
НЗХ	Національний заповідник «Хортиця»
НМІУ	Національний музей історії України
РЕІ	Радянська Енциклопедія Історії України
СА	Советская археология
ССПК/ДСПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
УІЖ	Український історичний журнал
УЛЕ	Українська Літературна Енциклопедія
УРЕ	Українська Радянська Енциклопедія
УТОПІК	Українське товариство охорони пам'яток історії і культури
ЦГВИА	Центральный государственный военно-исторический архив
ЦДІАУК	Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Відомості про авторів

- Архіпова Любов Миколаївна — (м. Запоріжжя) — заступник директора ЗОКМ.
- Власов Олег Юрійович — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу новітньої історії краю ЗОКМ.
- Гопак Світлана Павлівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.
- Горнікова Марія Оникіївна — (м. Київ) — к.х.н, старший науковий співробітник ІА НАНУ.
- Дженков Ігор Вікторович — (м. Запоріжжя) — краєзнавець.
- Деркач Тамара Григорівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ.
- Дідух Леся Миколаївна — (м. Київ) — старший науковий співробітник відділу «Найдавніша історія» НМІУ.
- Добрянський Вадим Віталійович — (м. Вільнянськ) — старший науковий співробітник Вільнянського краєзнавчого музею.
- Дровосекова Оксана Володимирівна — (м. Запоріжжя) — співробітник археологічної лабораторії ЗНУ.
- Єрохіна Лариса Анатоліївна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ.
- Казанцев Олексій Федорович — (м. Запоріжжя) — науковий співробітник відділу музею НЗХ.
- Козиряцька Світлана Ігорівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.
- Ляшко Світлана Миколаївна — (м. Київ) — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень.
- Мірущенко Олександр Павлович — (м. Запоріжжя) — завідуючий відділом музею історії запорозького козацтва НЗХ.
- Недопако Дмитро Петрович — (м. Київ) — к.т.н, старший науковий співробітник відділу фондів ІА НАНУ.
- Плешивенко Алла Григорівна — (м. Запоріжжя) — завідувача відділом ДІОПІК.
- Попандопуло Зоя Харитонівна — (м. Запоріжжя) — завідувача відділом історії краю ЗОКМ.
- Пустовалов Сергій Жанович — (м. Київ) — к.і.н., провідний науковий співробітник ІА НАНУ.
- Тараненко Світлана Володимирівна — (м. Запоріжжя) — завідувача відділом науково-освітньої і методичної роботи ЗОКМ.
- Чайка Ольга Василівна — (м. Запоріжжя) — старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.
- Чорноморець Валерія Степанівна — (м. Запоріжжя) — завідувача відділом природи ЗОКМ.
- Шаповалов Георгій Іванович — (м. Запоріжжя) — д.і.н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, директор ЗОКМ.
- Шевченко Віталій Іванович — (м. Запоріжжя) — історик.
- Шевченко Тамара Костянтинівна — (м. Запоріжжя) — завідувача відділом робочої групи «Тома зводу пам'яток» ДІОПІК.
- Щур Юрій Ігорович — (м. Запоріжжя) — науковий співробітник ДІОПІК.

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

Дровосєкова О.В. Археологічні пам'ятки доби бронзи з околиць с. Федорівка у Надпоріжжі (за матеріалами колекції О.В. Бодянського)	3
Плешивенко А.Г. Кургани епохи бронзи у Белозерського лимана	15
Попандопуло З.Х. Курган епохи ранньої бронзи у с. Малая Токмачка	45
Недопако Д.П., Пустовалов С.Ж., Горнікова М.О. Вивчення залізних речей з розкопок на городищі о. Мала Хортиця	53

ІСТОРІЯ

Дідух Л.М. Плінфа з князівським знаком у колекції НМІУ	62
Дженков И.В. Технология изготовления и классификация боевого двуручного меча из оружейного собрания ЗОКМ	68
Гопак С.П. До історії формування фондової збірки ЗОКМ періоду XVII — XVIII ст.	71
Мірущенко О.П. Запорозькі імпортери на Переволоченській та Кременчуцькій митницях у 60-х рр. XVIII ст.	74
Казанцев О.Ф. Освітлювальні прилади XVIII — XIX ст. (за матеріалами колекції Лінинського П.С.)	78
Чайка О.В. Водоснабження міста Александровска в XVIII — початок ХХ століття	84
Козыряцкая С.И. Отделения Государственного и коммерческих банков в г. Александровске	99
Ерохина Л.А. Земская ветеринария в Александровском уезде	104
Шевченко В.І. До історії Дніпробудівського музею	111
Власов О.Ю. Картосхема дніпровських порогів	122
Добрянський В.В. Про деякі аспекти атрибуції вогнепальної і холодної зброї Вільнянського музею	134
Тараненко С.В. Оборона Запорозжя в серпні — жовтні 1941 року	138
Шаповалов Г.І. Українська символіка на печатах Запоріжжя у 1942 — 1943 рр.	147
Щур Ю.І. Організація українських націоналістів-революційна на території Мелітопольського району: створення й основні напрямки діяльності	150
Шевченко Т.К. Д. Яворницький і Хортиця (До 150 — річчя з дня народження Д.І. Яворницького)	154

ПРИРОДА

Черноморец В.С. К вопросу об озеленении г. Запорожья	158
Деркач Т.Г. Відслонення архейських гранітів Запоріжжя — європейський ексклюзив (Дніпровські пороги, о. Хортиця)	162

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ляшко С.М. Петро Савович Єфименко	171
-----------------------------------	-----

ІНФОРМАЦІЇ

Тараненко С.В. Важлива подія	180
Попандопуло З.Х. К 90-летию со дня рождения А.В. Бодянского	183
Архипова Л.Н. Музею — 85	184

ЮВІЛЕЇ

Попандопуло З.Х. Чайка Ольга Васильевна	185
Черноморец В.С. Деркач Тамара Григорьевна	187
Черноморец В.С. Архипова Любовь Николаевна	188
Чайка О.В. Ширяева Маргарита Михайловна	190

Наукове видання

Музейний вісник

№ 6

Щорічник Запорізького обласного
краєзнавчого музею

Відповідальний редактор Георгій Шаповалов

Обкладинка: Ігор Князев

Комп'ютерний набір: Зоя Попандопуло, Ольга Чайка

Дизайн та верстка: Володимир Лініков

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Запорізький обласний краєзнавчий музей
69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29,
тел.: (80612) 64-35-53, факс: (80612) 64-34-76,
E-mail: epag @epag.zssm.zp.ua

Підписано до друку 25.12.2006 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.
Гарнітура Літературна. Друк ризографічний. Замов. № 30. Тираж 300
Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького
Запоріжжя, вул. Тюленіна, 23